

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

URARTU SONRASI DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Hazırlayan

Aynur MUTLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2023

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

URARTU SONRASI DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Hazırlayan
Aynur MUTLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2023

URARTU SONRASI DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	III
TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI.....	IV
ÖN SÖZ.....	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
1. Doğu Anadolu Coğrafyası.....	1
2. Doğu Anadolu’da Urartular.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	16
MEDLER DÖNEMİ.....	16
1. Medler’in Siyasi ve Politik Gelişimi.....	16
2. Medler’in Yayılım Coğrafyaları.....	21
3. Doğu Anadolu’da Medler’in Askeri ve Politik Yayılımı.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
PERSLER DÖNEMİ.....	24
1. Persler’in Eski Yakın Doğu’da Askeri ve Politik Güç Olarak Ortaya Çıkışı.....	24
2. Persler’in Yayılım Coğrafyası.....	40
3. Doğu Anadolu Bölgesi’nde Persler’in Askeri ve Politik Yayılımı.....	41
4. İskender ve Pers Mücadelesinin Doğu Anadolu Coğrafyasına Yansımaları.....	43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	47
HELLENİSTİK KRALLIKLAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU.....	47
1. Hellenistik Döneme Dair Genel Yansımalar.....	47
2. Armenia Krallığı.....	52
3. Pontos Krallığı.....	58
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	65

PARTH İMPARATORLUĞU DÖNEMİ.....	65
1. Parthlar'ın Siyasi ve Politik Gelişimi.....	65
2. Parthlar'ın Yayılım Coğrafyaları.....	72
3. Doğu Anadolu'da Parthlar'ın Askeri ve Politik Egemenliğinin Sağlanması.....	73
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	76
ROMA İMPARATORLUĞU DÖNEMİ.....	76
1. Roma'nın Askeri, Siyasi ve Politik Gelişimi.....	76
2. Roma İmparatorluğu'nun Küresel Ölçekli Yayılım ve Askeri Politikaları.....	93
3. Anadolu'da Roma Egemenliğinin Kurulması.....	96
4. Doğu Anadolu'da Roma Yayılımı ve Parth Mücadeleleri.....	98
SONUÇ.....	102
KAYNAKLAR.....	107
ÖZGEÇMİŞ.....	117

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Urartu Sonrası Doğu Anadolu Bölgesi*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

..... /...../ 2022

İmza

Aynur MUTLU

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

Aynur MUTLU tarafından hazırlanan “*Urartu Sonrası Doğu Anadolu Bölgesi*” başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : İmza:

Danışman : İmza:

Üye : İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../202.... tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Doğu Anadolu Bölgesi tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgeyi anlayabilmek için en eski tarihini ve coğrafyasını bilmek gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi, gerek konumu açısından ve gerekse üzerinde barındırdığı kültürler açısından göz önünde bulunan coğrafi bir yapıya sahiptir. Yüzyıllar boyu birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Üzerinde bulundurduğu zengin kaynaklar ve jeolojik özelliğinden ötürü bu topraklarda pek çok savaşlar yaşanmıştır. Türkiye'nin çatısı olarak kabul edilen Doğu Anadolu Bölgesi'nde birçok krallık bölgeye egemen olmaya çalışmıştır. Karasal bir iklime sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, bu bölgeye egemen olmaya çalışan devletlerin kültürleri ile zenginleşmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi, tarihi çok eskiye dayanan bu bölge Urartu Devleti gibi güçlü bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Urartululardan sonra da bu bölgede birçok devlet yaşamıştır. Medler, Persler, Seleukoslar, Romalılar gibi güçlü devletler bu bölge üzerinde otoritelerini kurmaya çalışmıştır. Gerek zengin yer altı kaynakları ve gerekse insan gücünden yararlanmışlardır. Bölgenin dağlık ve zor koşullara sahip olması bu bölgede yaşam koşullarını zorlaştırmış ve nitekim bu zor koşulları kendi lehine kullanmayı da bilmişlerdir. Günümüze değin ulaşan birçok arkeolojik verilerden Doğu Anadolu Bölgesi hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bölgenin olumsuz koşulları bu bölge hakkında yeterince araştırma yapılmasını engellemiştir. Ancak hala gün yüzüne çıkmamış birçok buluntu Doğu Anadolu Bölgesi'nde keşfedilmeyi beklemektedir.

Çalışmamın konusu olan “Urartu Sonrası Doğu Anadolu Bölgesi”, Doğu Anadolu Bölgesi 'nin coğrafi özelliklerinin yanı sıra Urartu Krallığı ve sonrasında bölgeye egemen olmaya çalışan devletler ve bu devletlerin siyasi ve askeri gelişimleri ele alınmıştır. Çalışmamın yazımında birçok makale ve kitap incelenmiştir. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'nin hala bilinmeyen ve araştırılmayı bekleyen pek çok tarihi alanları mevcuttur.

Tezimin danışmanlığını üstlenen ve tüm çalışmalarım sırasında desteğini benden esirgemeyen saygı değer hocam Doç. Dr. Sırrı Tiryaki'ye özveri ve emeklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca her türlü maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen eşim Fehmi Mutlu, babam Zülküf Zoroğlan, annem Sariye Zoroğlan, ablam Ayfer Zoroğlan ve çocuklarım Afranur Mutlu, Muhammed Taha Mutlu'ya ve bütün aileme özverileri ve sabırlarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Aynur MUTLU
Bingöl, 2023

ÖZET

Tarihin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Doğu Anadolu Bölgesi, bünyesinde barındırdığı medeniyetlerle, stratejik konumuyla ve coğrafyasıyla oldukça önemli bir yapıya sahiptir. Stratejik konumu gereği çok Eski Çağlar'dan beri batıyla doğuyu birleştiren iki önemli ticaret yolu da buradan geçmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kapladığı alan itibarıyla Türkiye'nin en geniş bölgesi olması başta iklim olmak üzere birçok açıdan içinde çeşitlilikleri barındırmasına neden olmuştur. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında MÖ 9-6. yüzyıllar arasında güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan Urartu Devleti, kısa bir süre sonra Asur Devleti ile baş edebilecek güce ulaşmıştır. Urartular, Doğu Anadolu'nun zorlu yaşam koşulları ve Asur Devleti ile sürekli olarak mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Bu çalışmamızda Doğu Anadolu Bölgesi, Urartular ve Urartu sonrası bu bölgede egemenlik kurmaya çalışan Medler, Persler, Hellenistik Krallıklar ve Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve askeri gelişimleri incelenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir krallık olarak teşekkül olan Urartu Krallığı'nın bölgede gelişimi, Asurlarla yapmış olduğu mücadeleler ele alınmıştır. Urartu Krallığı'nın aşiretler birliğinden güçlü bir devlet olmasına ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri ele alınmıştır.

Medler, Doğu Anadolu Bölgesinde güçlü bir devlet kurmalarıyla birlikte zayıflayan Urartu Krallığı, MÖ 609 yılında İskitler tarafından tarih sahnesinden silinmişlerdir. Yaklaşık 150 yıl ayakta kalmayı başaran Medler MÖ 550 yılında Persler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Medlerin sahip olduğu coğrafyada güçlenerek geniş bir alana yayılan Persler, Büyük İskender'in seferleri ile tarihe karışmıştır. Büyük İskender 13 yıllık Krallık dönemine bir imparatorluğun yapabileceği seferlerle Eski Çağ tarihinin en geniş yayılımını sağlayarak adını tarihe yazdırmıştır. Büyük İskender öldükten sonra varis bırakmadığı için kendisine bağlı generalleri onun bırakmış olduğu büyük İmparatorluğu aralarında paylaşmış ve sonrasında da tek başlarına imparator olmak isteyen Diadokhlar birbirleri ile savaşılmaya başlamıştır. Yapılan savaşlarla zayıflayan Diadokhlar Romalılar tarafından krallıklarına son verilmiştir.

Roma İmparatorluğu İtalya'da güçlenip geniş alanlara sahip olmuştur. Anadolu'ya Pergamon Krallığı'nın topraklarının varisi olarak gelmiş ve Anadolu'da Pontus Krallığı ve Parth Krallığı ile büyük mücadelelere girmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Parthlar'la yapmış olduğu mücadeleler sonucu Fırat nehri iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir. Parthlar ile Roma arasındaki mücadelenin nedeni genel olarak Armenia topraklarının kendilerine bağımlı bir krallık olmasını istemelerinden kaynaklanmıştır. Parth Krallığı'nın yıkılmasıyla Roma İmparatorluğu, Sasaniler'le mücadeleye başlamıştır. MÖ 753 yılında kurulan Roma İmparatorluğu, MS 395 yılında Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı Roma MS 476 yılında yıkılırken Doğu Roma'ya 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından son verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Urartular, Medler, Persler, Hellenistik Krallıklar, Parthlar, Roma İmparatorluğu

ABSTRACT

Eastern Anatolia Region, one of the oldest settlements in history, has a very important structure with its civilizations, strategic location and geography. Due to its strategic location, two important trade routes connecting the west and the east have passed through here since ancient times. The fact that the Eastern Anatolia Region is the largest region of Turkey in terms of the area it covers has caused it to contain diversity in many aspects, especially in climate. 9-6 BC in the high plateau of Eastern Anatolia the Urartian State, which appeared on the historical stage as a powerful state between centuries, soon reached the power to cope with the Assyrian State. The Urartians had to constantly struggle with the harsh living conditions of Eastern Anatolia and the Assyrian State.

In this study, the political and military developments of the Eastern Anatolia Region, the Urartians and the Medes, Persians, Hellenistic Kingdoms and the Roman Empire, which tried to establish sovereignty in this region after Urartu, were examined. The development of the Kingdom of Urartu, which was formed as a powerful kingdom in the Eastern Anatolia Region, the struggles it had with the Assyrians were discussed. The political, economic and cultural relations of the Kingdom of Urartu from the union of tribes to a powerful state in the Eastern Anatolia Region have been discussed.

The Medes, the Urartian Kingdom, which weakened with the establishment of a strong state in the Eastern Anatolia Region, was erased from the historical scene by the Scythians in 609 BC. The Medes, who managed to survive for about 150 years, were eliminated by the Persians in 550 BC. The Persians, who grew stronger in the geography of the Medes and spread over a wide area, became involved in history with the expeditions of Alexander the Great. Alexander the Great made his name in history by providing the widest spread in the history of the Ancient Era with the expeditions that an empire could make during the 13-year Kingdom period. After Alexander the Great died, because he left no heir, his generals divided the great Empire he left between them, and then the Diadochs, who wanted to become emperors on their own, began to fight each other. The Diadochs, weakened by the wars, were put an end to their kingdom by the Romans.

The Roman Empire grew stronger and had large areas in Italy. He came to Anatolia as the heir of the lands of the Kingdom of Pergamon and entered into great struggles with the Kingdom of Pontus and the Kingdom of Parth in Anatolia. As a result of the struggles he made with the Parthians in the Eastern Anatolia Region, the Euphrates river was accepted as the border between the two states. The reason for the struggle between the Parthians and Rome was mainly due to the fact that they wanted the territory of Armenia to become a dependent kingdom for them. With the fall of the Parthian Kingdom, the Roman Empire began to fight the Sassanids. The Roman Empire, founded in 753 BC, was divided into East Rome and West Rome in 395 AD. While the Western Rome was destroyed in 476 AD, the Eastern Rome was put an end to by Fatih Sultan Mehmet in 1453.

Keywords: Eastern Anatolia, Urartians, Medes, Persians, Hellenistic Kingdoms, Parthians, Roman Empire

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
C.	Cilt
ev.	Çeviri
Doç. Dr.	Doçent Doktor
Ed.	Editör
M	Milattan nce
Prof.	Profesör
s.	Sayfa
S.	Sayı
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

1.Doğu Anadolu Coğrafyası

1941 yılında toplanan Birinci Türk Coğrafya Kongresi'nde ülke yedi coğrafi bölgeye ve 21 bölüme ayrılmıştır. Buna göre ülke genelindeki yüzölçümüne bakıldığında Doğu Anadolu Bölgesi, yaklaşık %20'lik pay ile ülkenin en geniş yüzölçümüne sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kısmı Türkiye'nin doğu sınırını belirlerken, batı kısmı ise İç Anadolu Bölgesi'ne doğru uzanan bir üçgen görünümdeki bu bölge, yaklaşık 157.000 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir¹. Bu yüzölçümü ile Türkiye'nin en büyük bölümü olma özelliğine sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, yüksekliği 2000-2200 metre arasındadır. Bu yükseklik göz önüne alındığında Doğu Anadolu Bölgesi'nde şiddetli karasal iklim görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi yüksekliği ve denizlerden uzak olması ile karasal iklim batıdan doğuya ve güneyden kuzeye doğru artış göstermektedir. Yükseltinin etkisi ile ülkenin diğer bölgelerine oranla daha fazla yağış görülmektedir ve bu yağış çoğunlukla kar şeklindedir. Doğu Anadolu bölgesinin kuzeyinde ve doğusunda şiddetli karasal iklim, iç bölüm ve güney bölümünde ise yarı kurak iklim görülmektedir.²

Fiziki olarak baktığımızda Türkiye'nin yükseltisinin en fazla olduğu ve karasal iklimin en fazla yaşandığı bölgedir. Bölgede yağışların en fazla olduğu dönem ilkbahar ve yaz aylarının başlangıcında görülmektedir. Bölge, kar yağışlarının en çok olduğu bölge olmasının yanı sıra karın en uzun süre yerde kaldığı coğrafyadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özelliklerinden dolayı tarımdan ziyade bu bölgede hayvancılık ile uğraşmaktadır. Bölgedeki nem oranından dolayı orman alt sınırları iç kesimlere göre daha yüksektir³. Yükseltisinden dolayı Türkiye'nin damı olarak kabul edilen Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları; kuzeyde Kuzey Anadolu Dağlarının güney kesiminden, güneyde Toros Dağlarının güneye bakan yüksek eteklerinden geçmekte olup İç Anadolu'dan ayıran sınır, Kızılırmak ve Fırat Nehri'nin su bölümü çizgisini takip ederek Tahtalı Dağları ve Uzunyayla'dan geçmektedir.⁴ Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinden başlayarak batıdan doğuya doğru Çimen, Kop, Allahuekber ve Yalnızçam Dağları, orta sırada Munzur (Mercan) Dağları ve Karasu-Aras Dağları bulunmaktadır. Bu dağlar Alp-Himalaya orojenik sisteminin uzantısı olarak üçüncü jeolojik zamanda kıvrılma sonucu oluşan dağlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü'nün kuzeyinde ve kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Nemrut, Süphan, Tendürek ve Ağrı gibi volkanik dağlarda mevcuttur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum-Kars Platosu en geniş platodur. Bunun dışında Fırat Nehri ve kolları tarafından parçalanmış plato görünümünde yüksek yaylalar da mevcuttur. Bölgenin su kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz: Tektonik göller; Van Gölü, Erçek, Nazik, Çıldır, Hazar Gölleri'dir. Krater Gölleri; Balık, Haçlı, Nemrut ve Akgöl'dür. Baraj Gölleri ise; Keban ve Karakaya Baraj Gölleri'dir. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nin nehirlerini de şöyle sıralamak mümkün; Karasu, Murat,

¹ Salem Khalaf, "Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri", T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 26, İstanbul 2006.

² Zerrin Karakuzulu, "Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfus Dağılışındaki Farklılıklar", s. 305-306.

³ Alpaslan Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 10, s. 1-30, Temmuz 2015.

⁴ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 447, İstanbul, 2011.

Munzur Suyu, Pülümür Çayı, Tahar Çayı, Büyük Zap Kolu, Aras Nehri ve Kura Nehri olarak sayabiliriz.⁵

Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırı, Türkiye'nin doğu sınırını belirlemektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırı, kuzey-güney doğrultusunu taşıyan bu sınırda güneyden kuzeye doğru İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleri yer almaktadır.⁶ Coğrafyacılar, Doğu Anadolu Bölgesi'ni coğrafi açıdan dört alt bölgeye ayırırlar. Bu bölgeler kuzeyden güneye doğru, "Erzurum-Kars Bölümü", "Yukarı Fırat Bölümü", "Yukarı Murat-Van Bölümü" ve güneyinde ki bölgeye ise "Hakkâri Bölümü" adını vermişlerdir.⁷ Doğu Anadolu Bölgesi; daha çok yüzey şekilleri ve iklimin göstermiş olduğu yapıya göre bölümlere ayrılmıştır. Örneğin Yukarı Fırat Bölümü verimli ovaları ve sıcaklığın yüksek olması ile Erzurum-Kars Bölümü, yüksek plato düzlükleri ve çok soğuk geçen kış mevsimi ile Yukarı Murat-Van Bölümü, engebeli ve yüksek düzlükleri ile Hakkâri Bölümü ise çok dağlık ve engebeli olması ile karakterize edilmiştir.⁸ Erzurum-Kars Bölümünün sınırlarına baktığımızda; doğu sınırı, Gürcistan ve Ermenistan'a dayanırken kuzey sınırı, Kop, Çoruh, Kargapazarı, Allahuekber ve Yalnızçam Dağlarına kadar varmaktadır. Erzurum-Kars Bölümü'nün güney sınırı ise Karasu-Aras Dağları'ndan Aşkale'nin ötesine kadar uzanmaktadır.⁹ Erzurum-Kars bölümü denize uzak olmasından ve dağlarla çevrili olmasından dolayı sıcaklığın en düşük olduğu bölgedir.¹⁰ Yağışlar, iklimin göstermiş olduğu karasal iklimden ötürü çoğunlukla yaz mevsiminde yağmur olarak görülür. Kışları soğuk ve genel olarak kar yağışlarının daha çok görüldüğü dönemdir. Yüksek kesimlerde hava sıcaklığı -40 dereceye varan sıcaklıklar görülebilmektedir.¹¹ Yalnızca Iğdır şehrinin yükseltisi az olduğundan Iğdır bölgesinde diğer illere nazaran farklı bir iklim görülmektedir.¹² Erzurum-Kars Bölümü'ndeki insanların geçim kaynağı çoğunlukla tarım ve hayvancılık iken Iğdır'da ise tarım ön plandadır.¹³ Kar yağışının yoğun olduğu Erzurum-Kars Bölümü, kış turizmi açısından oldukça öneme sahip olan Erzurum Palandöken ve Sarıkamış'taki kayak merkezleri ile öne çıkmaktadır.¹⁴ Erzurum-Kars Bölümü'nde yüksekliği 3000 metreyi geçen dağlar bulunmaktadır. Bu dağlar, Allahuekber Dağları(3120 m), Kısır Dağı(3197 m), Kargapazarı Dağları(3288 m) ve Palandöken(3125 m) Dağlarıdır.¹⁵ Ayrıca yüksek platolarda bu bölgede mevcuttur. Bunlar; Ardahan Platosu ve Erzurum-Kars Platosudur. Ovaları, Erzurum, Iğdır ve Kars Ovaları'dır. Erzurum-Kars Bölümü'nün akarsuları, Aras ve Kura'dır. İlleri, Ardahan, Erzurum, Iğdır ve Kars şehirleridir. Kışların en sert geçtiği ve Türkiye'nin yükseltisi en fazla olan platolarda Erzurum-

⁵ Mücahit Karaoğlu, Şahabettin Çelim, "Doğu Anadolu Bölgesi ve Iğdır'ın Jeolojisi ve Toprak Özellikleri", Journal of Agriculture, S. 1, s. 21, 2018.

⁶ Salem Khalaf, "Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri", T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 26, İstanbul, 2006.

⁷ Davut Yiğitpaşa, "Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.- 4.Y.Y.) Çanak Çömleği", T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 2, Van, 2010.

⁸ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 506, İstanbul, 2011.

⁹ Ersin Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

¹⁰ Nusret Yılmaz, *Türk Romanında Doğu Anadolu*, Hiperyayın, 1. Baskı, s. 26, İstanbul, 2018.

¹¹ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 466, İstanbul, 2011.

¹² Sırrı Erinc, Sami Öngör, *Atlaslı Coğrafya*, Güven Yayınevi, s. 60, İstanbul, 1966.

¹³ Zerrin Karakuzulu, "Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfus Dağılımındaki Farklılıklar", s. 311.

¹⁴ Bengi Korgavuş, "Erzurum Palandöken'in Kış Turizmi Açısından Değerlendirilmesi", Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, ATA Planlama ve Tasarım Dergisi, Cilt. 1, S.1, s. 18, Erzurum, 2017.

¹⁵ Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

Kars Bölümünde bulunmaktadır.¹⁶ Bölgenin ekonomisi hayvancılık oluşturmakta ve bu hayvanlar kış şartlarından dolayı ağıllarda beslenmektedir. Yılın sıcak aylarında ise yayla ve meralarda otlatılmaktadır.¹⁷ Tahıl olarak yine soğuğa dayanıklı olan buğday ve arpa yetiştirilmektedir.¹⁸

Bölgenin en büyük şehri olan Erzurum, konumundan dolayı tarihi boyunca askeri bir bölge olarak kullanılmıştır. Gerek Sibir-Kafkaslar üzerinden gelen Kürk Yolu ile Çin-Türkistan-İran'dan gelen İpek Yolu ve gerekse Hint-İran üzerinden geçen Baharat Yolu gibi ticaret yollarının Anadolu'nun giriş kapısı üzerinde bulunması Erzurum'un dünya tarihinde önemli bir ticari ve askeri merkez olmasında önemli rol oynamıştır.¹⁹

Yukarı Fırat Bölümü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı bölümünde yer almaktadır. Yukarı Fırat Bölümü en geniş sınırlara sahip olan bölgedir. Adını bu bölgede doğan Fırat Nehri'nden alır. Sınırlarına baktığımızda, doğu sınırı; Botan Çayı'nın Siirt civarında Güneydoğu Anadolu sınırına dayandığı yerden başlayıp, Van Gölü'ne dökülen ırmaklarla Dicle'nin kolları arasındaki bölümden Muş Ovası güney tarafında Şerafettin ve Bingöl Dağları'nın batısından Tercan Ovası'nın doğusundan Kop Dağları'na kadar olan bölgedir. Kuzey sınırı; Kop, Çimen ve Kızıldağları ile Karadeniz Bölgesi'nden ayrılmaktadır. Batı sınırı; Kızıldağ ve Tahtalı Dağları ile İç Anadolu Bölgesi'nden ayrılır. Güney sınırı; Güneydoğu Torosların güney eteğine dayanmaktadır.²⁰

Yukarı Fırat Bölümü'nde geniş ova ve platolar mevcuttur. Yukarı Fırat Bölümü'nün kuzeyinde çökme sonucu oluşmuş Tercan ve Erzincan Ovaları bulunur. Güneyinde Tahtalı, Munzur ve Mercan Dağları ve bu dağların güneyinde Afşin-Elbistan, Malatya, Elazığ ve Bingöl Ovaları bulunur. En güneyinde ise Güney Torosları yer almaktadır.²¹ Yukarı Fırat Bölümü'nde bulunan Fırat Nehri üzerine yapılmış olan Atatürk Barajı, Keban Barajı ve Karakaya Barajları ülkenin elektrik üretiminde çok önemli bir yere sahiptir.²² Yukarı Fırat Bölümü, Doğu Anadolu Bölümü'ndeki diğer bölgelere oranla daha ılıman bir iklime sahip olup kışlar daha kısa ve Doğu Anadolu Bölümü'ndeki diğer bölgeler kadar sert geçmemektedir. Yaz döneminde ise sıcaklık artmakta ve yağışlar azalmaktadır.²³

Yukarı Fırat Bölümü'nün en önemli yerleşim alanları Malatya, Elazığ, Erzincan, Bingöl, Tunceli'dir. Elazığ, MÖ 12-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'ne hâkim olan Urartular'ın sınırları içerisinde yer almıştır.²⁴ Elazığ şehri bölgedeki Keban Barajı ile ülkenin enerji üretiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Elazığ şehri, Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla daha ılıman bir iklime sahip olması, yapılan barajlar ve kolay ulaşımı ile gerek nüfus ve gerekse sanayi alanında hızlı bir gelişme göstermiştir. Malatya şehri, doğal tarihi ve

¹⁶ Yunus Koçak, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri", s. 17-18.

¹⁷ <https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/e2fe2ffcd00f1a2e449248a4f14e4257.pdf>

¹⁸ İ. Enver Altınlı, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi", s. 38.

¹⁹ Abdulkadir Koşan ve Erkan Güneş, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Erzurum Ağrı ve Van", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 448, 2007.

²⁰ Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

²¹ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli Ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 506-509, İstanbul, 2011.

²² M. Ali Özdemir, Nusret Özgen, "Keban Barajından Su Kaçakları Ve Sunduğu Doğal Potansiyel", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, S. 1, s. 67.

²³ Mehmet Ali Çelik, Hüseyin Bayram, "Doğu Anadolu Bölgesi'nin Mevsimlik Kuraklık Analizi" Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 1748, Erzurum, 2018.

²⁴ Fazıl Şenol, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Erzincan Elazığ ve Malatya", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 485, 2007.

kültürel zenginlikleri ile kendisinden tarih boyunca söz ettirmiş bir diğer şehrimizdir. Malatya-Aslantepe Höyüğünde yapılan kazılarda Malatya ve yöresinde Hitit, Kargamış Krallığı, Mitanni, Hurri, Sami ve Babiller gibi pek çok medeniyetin bu topraklarda hüküm sürdüğü ortaya çıkmıştır.²⁵ Erzinan şehri, tarihi boyunca pek çok depremle karşılaşmış ve bu depremlerden dolayı yıkılmıştır. Meydana gelen bu depremlerden dolayı her seferinde yeri değiştirilmiştir.²⁶ Tunceli şehri, Türkiye'nin ve de Doğu Anadolu Bölümü'nün en az nüfusa sahip olan şehridir.²⁷

Yukarı Murat Bölümü sınırlarına baktığımızda, Palandöken ve Aras'ın güneyindeki dağlar ve Ağrı Dağı'ndan geçen bir hatla sınırlandırılmıştır. Batı sınırı; Erzurum ve Bingöl arasında uzanan Şerafettin ve Şafak Dağlarının zirvesinden geçen su bölümü çizgisi ile sınırlandırılmaktadır. Güney sınırı; Bitlis Masifinin Muş Ovası'na bakan kuzey yamaçları doğrultusunda sınırlandırılmaktadır. Doğu sınırı ise; Nemrut ve Tendürek Volkanik Dağları arasındaki yüksek volkanlar dizisi ile sınırlandırılmaktadır.²⁸ Yukarı Murat-Van Bölümü'nde ülkenin en büyük dağı olan Ağrı Dağı (5137) bulunmaktadır. Hemen güneyinde Küçük Ağrı Dağı(3896) yer alır.²⁹ Yukarı Murat Bölümü, etrafının dağlarla çevrili olması ve denizden uzaklığından dolayı oldukça az yağış alan bir bölgedir. Bu bölümde Aralık ve Mart ayları arasındaki dört aylık dönem boyunca toprak kar altında kalır. Yağışın az olduğu senelerde kuraklık yaşanmaktadır. Yukarı Murat Bölümü'nün ekonomik faaliyetleri çoğunlukla tarım ve küçükbaş hayvancılıktır.³⁰ Ayrıca Ağrı ili kışın kayak merkezleri ve yazında doğa yürüyüşleri, dağcılık gibi alanlarda adından söz ettirmektedir. Eşsiz manzarası ve tarihi eserleri ile ilgi çeken bir yerdir.³¹

Van Bölümü sınırlarına baktığımızda, güneyde İran sınırına, batıda Nemrut ve Tendürek arasında çizilebilecek bir çizgi ile Yukarı Murat Bölümü'nden ayrılmaktadır. Doğu sınırı Türk-İran sınırına denk gelmektedir.³² Van Bölümü'nde Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı'ndan sonra ülkenin ikinci büyük dağı olan Süphan Dağı ayrıca Nemrut, Aladağ, Tendürek, Bitlis Dağları, Erek Dağı, Beyazıt Dağı ve Mengene Dağı yer almaktadır. Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü de bu bölümde yer almaktadır ve suyu sodalıdır. Van Gölü, Nemrut volkanından çıkan lavların Murat Nehri'nin geçtiği vadinin önünü kapatmasıyla oluşmuştur.³³ Van Gölü ve çevresi Doğu Anadolu Bölgesi içinde Van Bölümü'nü oluşturmaktadır. Van Bölümü'nde karasal iklim görülmektedir. Yağışlar en fazla ilkbaharda görülür. Kışlar soğuk ve uzun sürmektedir. Yazlar kısa ve sıcak geçmektedir. Doğu Anadolu Bölümü'nde en az yağış alan bölgedir.³⁴ Bu bölümde küçükbaş hayvancılık en önemli gelir kaynağıdır.³⁵ Van ve çevresi gerek

²⁵ Fazıl Şenol, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Erzurum Ağrı ve Van", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 486, 2007.

²⁶ Fulya Gülbay, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Bingöl, Hakkâri, Muş ve Tunceli", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 504, 2007.

²⁷ Zerrin Karakuzulu, "Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfus Dağılımındaki Farklılıklar", s. 306.

²⁸ Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

²⁹ Şekip Yazgan, Esra Kadanalı, "Ağrı İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S. 14,s. 7, 2012.

³⁰ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 454-455, İstanbul, 2011.

³¹ Abdulkadir Koşan, Erkan Güneş, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Erzurum Ağrı ve Van", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 449, 2007.

³² Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

³³ bilgiyelpazesi.com/egitim_ogretim/konu_anlatimli_dersler/cografya_dersi_ile_ilgili_konu_anlatimlar/dogu_u_anadolu_bolgesinin_bolumleri.asp

³⁴ Ejder Kalelioğlu, "Van Ovasının İklim Özellikleri", s. 155-161.

³⁵ https://www.vantso.org.tr/u/files/tarim_son.pdf

coğrafyası ve gerekse savunma bakımından önemli yere sahip olduğundan tarihi boyunca pek çok medeniyetin ilgisini çekmiş ve pek çok medeniyetlerden izler taşımaktadır.³⁶

Hakkâri Bölümü bölgenin güneydoğusunu oluşturur. Sınırlarına baktığımızda, batı sınırı; Siirt'in güneyindeki Botan Çayı ile Cudi Dağları arasında çizilecek bir çizgi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden ayrılır. Güney sınırı, Türkiye-Irak siyasi sınırına dayanır. Doğu sınırı, kuzeyden güneye doğru Mengene, Başkale, Merkez, Buzul, İkiyaka Dağları'nın doğu eteğinden Şemdinli'ye doğru çizilecek bir çizgi ile güneye doğru uzanır. Kuzey sınırı, İhtiyarşahap, Koçkiran ve Başkale Dağları'nın zirvesinden akarak Van Gölü'nü besleyen akarsular ile Dicle Nehri kolları arasındaki su bölümü çizgisini oluşturur.³⁷ Hakkâri Bölümü nüfus olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin en düşük nüfusuna sahiptir. Hakkâri ilinin nüfus yoğunluğunun düşük olmasının nedenleri arasında bölgenin dağlık ve yapılaşmaya uygun olmayan coğrafi durumu ve bölgenin göç vermesinden kaynaklanmaktadır.³⁸ Ekonomik faaliyetlerin temelini hayvancılık oluşturmaktadır. Su kaynaklarının zengin olması ancak geniş tarla ve araziye sahip olamaması ve kış mevsiminin uzun sürmesinden dolayı tarım üretimi oldukça düşüktür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Hakkâri, geniş düzlükleri olmayan dağlık ve engebeli bir bölgedir. Hakkâri'de bulunan dağlar derin akarsu vadileri ve ırmaklar ile birbirinden ayrılır. Hakkâri Bölgesi'nin çok az bir kısmı ova diğer kısmı ise yaylalardan oluşmaktadır. Bölgenin en önemli ovası Yüksekova ve en önemli akarsuyu ise Zap Suyu'dur. Hakkâri Bölümü'nün en önemli dağları; Cilo (4168), Sandil (3818), Mordağ (3810), Karadağ (3630), Geverok (3680), ve Sümbül (3250) Dağları'dır.³⁹ Bu bölümde şiddetli karasal iklim mevcuttur. Kışlar uzun ve karlı geçmekte ve karın yerde kalma süresinin en fazla olduğu bölümdür. Hakkâri Bölümü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en çok yağış alan bölgesidir.⁴⁰

Doğu Anadolu Bölgesi, çok yüksek ve engebeli bir bölge olmasına rağmen bölgede ulaşım faaliyetlerinin yeterli bir seviyede olduğu görülmüştür. Mevcut konumu gereği çok Eski Çağlardan itibaren batı ile doğuyu birleştiren iki önemli ticaret yolu bu bölgeden geçmektedir. Bölgede doğu-batı yönünde uzanan tektonik oluşumlar ve akarsu vadileri yer almaktadır. Bu vadiler ulaşım açısından bölgeye son derece önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Bölgenin önemli kara yolu ağı, kuzey bölgesinde Sivas, Erzincan, Erzurum ve buradan da Ağrı-Doğubayazıt'tan İran'a ya da Iğdır üzerinden Nahçıvan'a ulaşmaktadır. Diğer taraftan bakıldığında ana yolun Kayseri, Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü'nün güneyini takip ettiği ve buradan Van'a bağlanarak İran'a ulaştığı görülmüştür. Burada bölgeyi kuzey-güney doğrultusunda kat eden yollar yer almaktadır. Toros Dağları'nın en doğu ucu olan Bitlis-Hakkâri Bölümü, dağların ve yükseltinin artmasıyla birlikte neredeyse ulaşım elverişsiz bir hale gelmektedir.⁴¹

Bilindiği gibi doğal özelliklere göre belirlenmiş olan sınırlar ile idari sınırlar birbirlerine uyuşmaz. Buna göre 10 ilin (Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van, Hakkâri, Tunceli, Elazığ, Bingöl ve Muş) tamamı Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alırken; Erzurum ve Erzincan illerinin bir kısmı

³⁶ Abdulkadir Koşan ve Erkan Güneş, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, "Erzurum Ağrı ve Van", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, s. 449, 2007.

³⁷ Ersin Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

³⁸ [https://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/Hakkari Sosyal Yap%C4%B1 Analiz Raporu.pdf](https://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/Hakkari%20Sosyal%20Yap%C4%B1%20Analiz%20Raporu.pdf)

³⁹ [https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Hakkari icdr2012\(1\).pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Hakkari_icdr2012(1).pdf)

⁴⁰ Nurten Günel, "Türkiye'de Kar Yağışı, Karın Yerde Kalma Süresi ve Daimi Kar Sınırı", *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S. 1, s. 6-7, 2013.

⁴¹ Davut Yiğitpaşa, "Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. YY) Çanak Çömleği", T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 3, Van, 2010.

Karadeniz Bölgesi içinde kalır. Şırnak, Bitlis ve Malatya'nın bir kısmı ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır. İl merkezleri Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Bayburt ve Gümüşhane'nin; İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Kayseri ve Sivas'ın; Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Kahramanmaraş'ın ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Siirt, Batman, Diyarbakır ve Adıyaman'ın bir kısmı da Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalmaktadır.⁴²

Yeryüzü şekillerine baktığımızda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağları; Güneydoğu Toroslar, Mercan (Munzur) Dağları, Cin, Mescit, Akdağ, Yalnızçam, Gâvur, Palandöken ve Allahuekber Dağları, Nemrut Dağı, Süphan Dağı, Tendürek Dağı, Ağrı Dağı'dır. Platoları ise; Erzurum-Kars Platoları ve Ardahan Platolarıdır. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bazaltların yayılması ile oluşmuş yüksek platolara rastlanılır. Bu bölgede bulunan Kargapazarı, Palandöken ve Allahuekber Dağları'nın üst kısımları oldukça düz bir görünümündedir. Erzurum-Kars Platoları; Erzurum ile Ardahan arasındaki yüksek sahaları çoğunlukla volkanik dağlardan çıkan lavların oluşturduğu bazaltların yayıldığı ve bu nedenle de alttaki topografyanın örtüldüğü hafif engebeli sahalar halindedir. Aras Nehri tarafından yer yer parçalanmış olan bu bölge, Kuzeydoğu Anadolu veya Erzurum-Kars Platoları (bazalt platolar) olarak da anılır.⁴³ Doğu Anadolu Bölgesinin ovaları; Iğdır Ovası, Kağızman Ovası, Doğu Beyazıt Ovası, Karaköse Ovası, Malazgirt Ovası, Muş Ovası, Elazığ Ovası (Uluova), Elbistan Ovası, Malatya Ovası, Bingöl Ovası, Erzurum Ovası, Erzincan Ovası, Tercan Ovası ve Pasinler Ovası yer almaktadır.⁴⁴

Dağlık Doğu Anadolu'nun önemli özelliklerinden biri de zengin su kaynaklarına sahip olmasıdır. Doğu Anadolu Bölümü'nde su kaynaklarının önemli bir bölümünü nehirler oluşturmaktadır. Bu nehirler; Erzurum-Kars bölgesinden doğarak Hazar Denizi'ne dökülen Kura-Aras Irmakları⁴⁵ ile Elazığ'daki Keban Baraj Gölü'ne dökülen ve Fırat'ın kollarını oluşturan Karasu ve Murat Nehirleridir.⁴⁶ Bu nehirler dışında yüksek dağlar ve çöküntü ovaları içinde birçok büyük göl bulunmaktadır. Bunlar Türkiye'nin en büyük gölü olarak kabul edilen ve suları sodalı olan Van Gölü ile hemen kuzeydoğusunda yer alan Erçek Gölü'dür. Van Gölü'nün batısındaki Nazik ve Haçlı Gölleri, kuzeydeki Balık ve Çıldır Gölleri ile volkanlar üzerinde bulunan kaldera gölleri de bölgenin önemli gölleridir.⁴⁷

Doğu Anadolu'nun kapladığı alan itibarıyla Türkiye'nin en geniş bölgesi olması, başta iklim olmak üzere birçok açıdan içinde çeşitlilikleri barındırmasına sebep olur. Doğu Anadolu Bölgesi sıcaklık şartları bakımından ele alındığında, Bölge'de kış mevsiminin çok sert ve uzun geçtiği görülmektedir. Yaz sıcaklarının ise coğrafi konumundan dolayı düşük olduğu görülür. Kış mevsiminin uzunluğu, kar yağışının fazlalığı ve karın araziye uzun süre örtmesi, zirai hayatı olumsuz etkilediği görülmektedir. Kış mevsiminde kar yağışının çokluğu çığ tehlikesine ve yolların kapanmasına neden olur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde iklimin bu denli sert geçmesi,

⁴² Salem Khalaf, “Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 27-28, İstanbul, 2006.

⁴³ Salem Khalaf, “Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 30, İstanbul, 2006.

⁴⁴ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 459-462, İstanbul, 2011.

⁴⁵ Ramazan Özey, “Türkiye'nin Sınırşan Suları ve Sorunları”, s. 53.

⁴⁶ Serap Saler, Hilal Bulut, Nevin Birici, Rıdvan Tepe, Kenan Alpaslan, “Karasu Nehri (Erzincan) 'nin Zooplanktonu”, Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi, s. 10, 2015.

⁴⁷ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, s. 454-462, İstanbul, 2011.

bölgenin ekonomik kapasitesini büyük oranda düşüren önemli etkenlerden biri olarak sayılabilir.⁴⁸

2.Doğu Anadolu'da Urartular

Asur yazılı kaynaklarında adı “Uruadri” olarak geçen ve MÖ 1273 yılında tarih sahnesine çıkan Urartular, batıda Fırat Nehri’nden doğuda İran Azerbaycan’ına kadar, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü’nün güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olmuş ve Yakındoğu’nun en büyük devletlerinden biri olmuştur.⁴⁹ Urartular, MÖ 9. yy.da Uruatri/Uruadri ve Nairi konfederasyonlarının Asur devletinin bu bölgeye saldırması ve Asur’un sıra dışı askeri gücüne karşı güçlerini birleştirerek büyük bir güç haline gelmiştir. MÖ 858 tarihi, Van Gölü çevresinde yaşayan feodal beyliklerin Asur tehlikesine karşı aralarında seçtikleri bir liderin etrafında toplanarak krallık çatısı altında toplanmaya başladığı tarih olarak bilinmektedir.⁵⁰

MÖ 13. yüzyıldan itibaren Orta Asur yazıtları Doğu Anadolu’da dağınık halde yaşayan toplumlardan bahsetmektedir. Asur Kralı I. Salmanassar (1274-1245) Doğu Anadolu’ya yapmış olduğu sefer neticesinde Torosların kuzeyinde karşılaştığı aşiretlerden söz etmektedir. Bu aşiretlere Uruatri (Urartu) olarak adlandırmaktadır. Salmanassar, Doğu Anadolu’ya yaptığı sefer sonucunda Uruatri’yi oluşturan 8 ülke olduğunu ve bu ülkeleri üç günde fethettiğini anlatmaktadır. Salmanassar’dan sonra I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) ise Doğu Anadolu’daki bu aşiretleri “Nairi” olarak tanımlamakta ve Nairi Bölgesinde 40 Kralla savaştığını yazmaktadır.⁵¹ MÖ 13. yüzyılın ilk çeyreği ile MÖ 9. yüzyılın ilk yarısı arasındaki döneme Uruatri ve Nairi Konfederasyonu denmektedir. Ayrıca “Proto Tarihi” veya “Urartu’nun Arkaik Çağı” olarakta adlandırılmaktadır. Asur kralları olan I. Salmanassar, Tukulti-Ninurta, Tiglat-Pileser, III. Adad Nirari, II. Tukulti-Ninurta, Aşur-nasir-pal ve III. Salmanassar dönemlerine ait yazılı belgelerde ve Asur kral yıllıklarında Urartu Devleti’nin kuruluş aşaması hakkında bilgiler verilmektedir.⁵²

Asur Kralı III. Salmanassar tarafından Urartu Krallığı üzerine yapılan MÖ 844 yılındaki 15. yıl sefer kayıtlarında Urartu tahtında Arame’nin olduğu yazılmaktadır. Ancak Arame’nin I. Sarduri’nin babası olmadığı ve I. Sarduri Urartu tahtına geçmeden önce kaç tane kralın tahta geçtiği bilinmemektedir. Asur Kralı Salmanassar’ın 27. yıl sefer kayıtlarında (MÖ 858) I. Sarduri’nin ordusunun başında ülkesini savunduğu ve Urartu tahtında I. Sarduri’nin olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 832 yılında Van Kalesi’nin kuzeybatı ucunda inşa edilen Madırburç (Sardurburcu) üzerinde Asurca yazılmış olan Lutipri oğlu Sarduri adlı yazıtın I. Sarduri’nin

⁴⁸ Nusret Yılmaz, *Türk Romanında Doğu Anadolu*, Genel Satış Pazarlama ve Yayınevi, 1. Baskı, s. 26, İstanbul, 2018.

⁴⁹ Pınar Pınarcık, “*Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler*”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/ XXVII, Sayı/ 2, Aralık/ 2012,459-482.

⁵⁰ Nuri Dadak, “*Doğu Anadolu’da Bir Medeniyet: Urartular*”, 2017.

⁵¹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu: Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, I. Basım, s.6, İstanbul, 2020.

⁵² Selma Pehlivan, “*Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri(MÖ 884-828), İşpuini (MÖ 828-810), ve Menua (MÖ 810-785) Dönemi*”, History Studies International Journal Of History, S. 5, s. 193, 2013.

Arame'nin oğlu olmadığını göstermektedir. I. Sarduri Urartu tahtında yeni bir hanedanlığın kurucusu olarakta bilinir.⁵³

MÖ 840 yılında I. Sarduri tarafından Tuşpa (Van) başkent yapılmıştır.⁵⁴ Urartu'nun en eski kralı Lutibri'nin oğlu Sarduri'dir ve 9. yüzyılın ilk yarısında Asur kralı Assur-nasir-pal (MÖ 889-853)'in çağdaşı olarak yaşamıştır. I. Sarduri yazıtlarında kendini tanıtırken “bütün ülkelerin kralı” olarak adlandırmakta ve Asurlulara karşı rakip olarak ortaya çıkmaktadır. Urartu Krallığı, I. Sarduri (MÖ 840-830), İşpuini (MÖ 830-820), Minua (MÖ 810-785/780), I. Arğişti (MÖ 785/780-760) ve II. Sarduri (MÖ 760-730) Dönemlerinde büyüüp güçlenmiş ve tüm kurumlarıyla gerçek anlamda merkezî ve bürokratik bir devlet hâline ulaşmıştır.⁵⁵

Urartu tahtında I. Sarduri krallığını ilan ettikten sonra başkent Tuşpa'daki ilk Urartu anıtsal yapısını (Sardur Burcu) inşa ettirmiş ve burcunda kendisini “Evrenin Kralı”, “Nairi Ülkesi'nin Kralı”, “Dengi Olmayan Kral” ve “Halkın Çobanı” olarak tanımlamıştır. I. Sarduri Dönemindeki Urartuların askeri başarıları, Sarduri'nin haleflerinin dönemlerinde de devam etmiştir.⁵⁶ I. Sarduri'yi oğlu İşpuini (MÖ 830-810) ve torunu Minua (MÖ 810-785/80) izlemiştir. İşpuini ve oğlu Minua zamanında çeşitli reformlarla güçlü bir krallığın temelleri atılmıştır. Bu krallar kendilerini “Urartu Ülkesi Kralı” değil “Biainili Ülkesi Kralı” yani “Van Kralları” olarak tanımlamışlardır.⁵⁷ Minua'nın krallığı babası ile ortak yönettiği birçok yazıtta geçmektedir. Minua tek başına kral olduktan sonra başkent Tuşpa ile Kuzeybatı İran arasındaki önemli olan askeri ve ticari yolları korumak amacıyla birçok kale inşa ettirmiştir.⁵⁸ Kral Menua zamanında Urartu, kudretli, iyi teşkilatlanmış, geniş ve gelişmiş bir devlet haline geldi. Menua'nın tahta geçtiği MÖ 9. yüzyılın son yıllarında Urartu Krallığı, MÖ 9. yüzyılın ortasına oranla çok daha güçlü ve organize olmuş durumdadır.⁵⁹

Urartu Devleti'nin sınırları, doğuda Hazar Denizi dolaylarından batıda Fırat Nehri'ne kadar, kuzeyde Sevan Gölü'nden güneyde Doğu Toroslara kadar olan bölgeye yayılmaktaydı. Önceleri Van Gölü çevresindeki küçük bir bölgeye hükmeden Urartu Krallığı'nın genişlemesi Menua'nın tahta geçmesiyle başlamıştır.⁶⁰

Menua'dan sonra, Urartu tahtına oğlu I. Arğişti (MÖ 790-765) geçmiştir. I. Arğişti zamanında devletin gücü daha da artmıştır. Batıda Malatya ve Hatti Ülkeleri ile savaşmak zorunda kalmıştır. Sürekli olarak Mannalar'a karşı seferler yapmışsa da bunda da çok başarılı olamamıştır.⁶¹ I. Arğişti döneminde, birçok yeni seferler düzenlenmiştir. Düzenlenen bu seferlerle

⁵³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, s. 23-25, İzmir, 1997.

⁵⁴ Nuri Dadak, “*Doğu Anadolu'da Bir Medeniyet: Urartular*”, s. 2.

⁵⁵ Ekrem Akurgal, “*Urartu Medeniyeti*”, Ankara Üniversitesi -Ankara Anadolu Dergisi, cilt 04, s. 68, 1959.

⁵⁶ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 187, İstanbul, 2018.

⁵⁷ Veli Sevin, “*Urartu Devleti*”, Arkeo Atlas Dergisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, S. 4, s. 73-76, İstanbul, 2005.

⁵⁸ Rafet Çavuşoğlu, “*Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş*”, Edebiyat Fakültesi Panelleri, Bildiri Kitabı, Hiperyayın, s. 107, Van, 2016.

⁵⁹ Hayrunnisa Okur, “*Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular*”, Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 325, 2017.

⁶⁰ Hayrunnisa Okur, “*Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular*”, Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 325, 2017.

⁶¹ Hayrunnisa Okur, “*Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular*”, Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 326, 2017.

daha önce sefer düzenlenen ülkelerin toprakları Urartu Krallığı'nın topraklarına katmaya çalışmıştır.⁶² I. Arğişti dönemine ait ilk belge, Horhor yıllıklarıdır. Van Kalesi'nde yer alan bu yazıtta, I. Arğişti'nin askeri başarıları anlatılmıştır. Saltanatının altıncı yılından itibaren doğu bölgelerine yapılan seferler düzenli bir şekilde 8 yıl kadar devam etmiştir.⁶³ I. Arğişti'nin babası Menua gibi batıya sefer düzenlediği “*Tanrı Haldi silahları ile sefere çıktı ve Hate Ülkesini ve (Meliteialhe=Malatya) kralı Hilaruda'nın ülkesini ele geçirdi...*” cümlesinden anlaşılmaktadır.⁶⁴

I. Arğişti, Doğu Anadolu ticaret yollarını Asur denetiminden almıştır. Krallığın sınırlarını doğuda Azerbaycan'a, batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde Ermenistan'a ve güneyde Toroslara kadar genişletmiştir. Urmiye Gölü Havzası'nı Urartu Krallığı'nın topraklarının bir parçası haline getirmiştir.⁶⁵

I. Arğişti'den sonra yerine oğlu II. Sarduri (MÖ 754-745) tahta geçmiştir. II. Sarduri zamanında Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. II. Sarduri döneminde Ön Asya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Van Kalesi'nin kuzey eteklerinde inşa edilmiş olan bir açık hava tapınağının nişleri içinde ve Van'ın çeşitli noktalarında bulunan çivi yazılı belgeler Arğişti'den sonra tahta geçen II. Sarduri'nin faaliyetlerini anlatmaktadır. II. Sarduri bu yazıtlarda kendisini babasının unvanları ile tanıtmaktadır. “*Hükmeden Tanrı Haldi için Arğişti oğlu Sarduri bu yazıtı dikti. Tanrı Haldi'nin gücü ile Arğişti oğlu Sarduri, güçlü kral, dünyanın kralı, Bianili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin hâkimi...*”⁶⁶ II. Sarduri, Asur krallığında yaşanan iç isyanlardan faydalanarak kuzeyde hiçbir engelle karşılaşmadan gücünü sağlamlaştırmış, Aras ötesindeki kabileleri vergiye bağlamayı başarmış ve Kuzey Suriye'de büyük bir güce sahip olmuştur. II. Sarduri babası gibi yayılmacı bir politika sergilemiş ve doğu ile kuzey ülkelerinin emniyet içinde olması onu batı ve kuzeybatıya yönlendirmiştir. Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında bulunan Habibuşağı Kaya Yazıtı II. Sarduri'nin Malatya önlerine kadar geldiğinin ve ayrıca Fırat Nehri'nin de bu yazıtta yazılı olduğu görülmüştür.⁶⁷

II. Sarduri Dönemi sadece siyasi bakımdan değil, imar faaliyetleri ile kültür ve sanat hareketleri bakımından da Urartu Devleti'nin en parlak çağı olarak adlandırılmaktadır. Çavuştepe (Sardurihinili) kenti, bu dönemin mimari zenginliğini en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Mahalli Urartu Tanrısı İrmuşini'ye ait olan mabedin cephesinde yer alan bir ithaf kitabesinde: Arğişti oğlu II. Sarduri daha önce hiçbir şeyin olmadığı bu bölgede idare merkezi olarak bir kale yaptırdığını yazmaktadır. Şehrin adını Sardurihinili (Sardur şehri) koyduğunu ve Guguna Irmağından bir kanal açtığını yazmaktadır. Bununla beraber tarlalar ve bahçelerle bir kent

⁶² Rafet Çavuşoğlu, “*Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş*”, Edebiyat Fakültesi Panelleri, Bildiri Kitabı, Hiperyayın, s. 108, Van, 2016.

⁶³ Ayla Baş, “*Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar*”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 39, s. 9-34, Van, 2018.

⁶⁴ Margeret Payne, 2006:157-158, Konig, 1955-1957: No. 80, Melikişvili. 1960: 136, Rafet Çavuşoğlu, “*Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş*”, Edebiyat Fakültesi Panelleri, Bildiri Kitabı, Hiperyayın, s. 109, Van, 2016.

⁶⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 187, İstanbul, 2018.

⁶⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Ve Kültür Vakfı, s. 38, İzmir, 1997.

⁶⁷ Hayrunnisa Okur, “*Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular*”, Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 328, 2017.

haline getirdiğini yazmıştır. Haldi ve İrmuşini tapınakları gibi büyük eserler meydana getirmiştir.⁶⁸

II. Sarduri'den sonra tahta I. Rusa (MÖ 730-714/13) geçmiştir. Sevan Gölü civarında Tanrı Haldi ve Tanrı Teişeba adına kentler inşa etmiştir. Kendisine karşı isyanda bulunan Kral Urzana'nın idaresinde olan kutsal kent devleti olan Muşaşir'e (Ardini) yürümüş ve Tanrı Haldi'nin Tapınağı'nda tahta çıkmıştır. Urmiye Gölü'nün güneyindeki toprakları egemenliği altına almak için Asur Kralı II. Şarrukin'in (MÖ 721-705) üzerine yürümüştür. Phryg Kralı Mita (Midas), Tabal Kralı Ambaris ve Que (Kilikia) Kralı Urikki'ye elçiler göndererek Asur'a karşı bir koalisyon kurmaya çalışmıştır.⁶⁹ Bu dönemle ilgili bilgi veren üç önemli yazıttan ikisi kuzeyde, diğeri ise Uşnu ovasında ele geçmiştir. MÖ 727 yılında Asur kralı III. Tiglatpileser ölünce Urartu Krallığı, bundan yararlanarak azda olsa durumunu düzeltmiştir.⁷⁰

Asur kralı II. Sargon Dönemi'nde, bölgedeki Urartu varlığı ve Asur karşıtı faaliyetleri devam etmiştir. Bölgedeki Urartu egemenliği, II. Rusa Dönemi'nde de sürmüştür ve hatta bu durum Urartu'nun yıkılışına kadar devam etmiştir.⁷¹ Asur kralı Sargon'un Urartu kralı Rusa'ya MÖ 714 yılında düzenlediği askeri eylem "Sargon'un sekizinci seferi" olarak bilinmektedir. Ele geçen sefer kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu yazıt Sargon tarafından tanrıların babası Asur'a yazılan bir mektuptur. Tanrı Asur'a yazılan bu mektup tarih ve tarihi coğrafya hakkında bilgiler vermesinin yanında Batı İran ve Urartu ekonomisiyle yaşam şeklini de göstermektedir. Asur kralı Sargon bu seferi ile Urartu devletine ağır bir darbe indirmiştir.⁷²

Urartu tahtına I. Rusa'dan sonra II. Arğişti (MÖ 714-685) tahta geçmiştir. II. Arğişti Dönemi'nin en önemli olayı Kimmerler'in başını çektiği göç dalgasıdır. II. Arğişti, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerler'i durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. MÖ 707'de Kimmerler'le yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye uğramıştır. II. Arğişti Dönemi'nde Kimmer akınları Urartu topraklarında etkinliğini arttırmıştır. Urartu kralı II. Arğişti sınır bölgelerine takviyeler sağlayarak savunma gücünü artırma yoluna gitmiştir. II. Arğişti'nin almış olduğu önlemler dolayısıyla bu devirde Kimmer göçü fazla etkili olmamıştır. Ancak bu durum II. Rusa Dönemi'nde değişecek kuzeyden gelen Kimmer ve İskit akınları Urartulara büyük ölçüde insan ve toprak kaybı yaşatmıştır.⁷³

Urartu tahtına II. Arğişti'den sonra II. Rusa (MÖ 685-645) tahta geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Arğişti'nin uygulamış oldukları dış politikalarda yeni kararlar alarak değişiklik yapmıştır. II. Rusa uygulamış olduğu politika gereği göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir ve ayrıca göçebe kabilelerin her an taraf değiştirebileceği düşüncesi ile yeni kaleler inşa ettirmiştir. Bu politikanın

⁶⁸ M. Taner Tarhan, "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı', 6. Uluslar arası Anadolu Demir Çağları Sempozyumu, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, "A Third Temple at Çavuştepe-Sardurihinili: Uç Kale" Bildirisi, s. 117, Eskişehir, 2004.

⁶⁹ Veli Sevin, "Urartu Devleti", Arkeo Atlas Dergisi, S. 4, s. 78, 2005.

⁷⁰ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 329, 2017.

⁷¹ Serkan Erdoğan, "Urartu Krallığı'nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı", Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar, Akademisyen Kitapevi, s. 390, Ankara, 2018.

⁷² Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi Ve Bazı Öneriler", s. 236.

⁷³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi Ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, s. 43-46, İzmir, 1997.

temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu Krallığı'nın ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanmasıdır. İkincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesini sağlamaktır.⁷⁴ II. Rusa krallığın başına geçtiğinde yalnızca dış politikada değişiklik yapmakla kalmamış aynı zamanda büyük imar faaliyetlerinde bulunmuş bunun yanı sıra idari ve ekonomik alanlarda yenilikler gerçekleştirmiştir. MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında eskiyi aratmayan askeri ve kültürel yönden bir başarıyı elde edebilmesinin iki önemli nedeni vardır. Birincisi, Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu taht kavgalarıdır. Diğeri ise Rusa'nın babası Arğişti'nin Kimmerler'e karşı uyguladığı hatalı politikadan vazgeçerek, Kimmerler'le dostça ilişkilere girmesidir.⁷⁵ II. Sargon'dan sonra Asur, Kuzey politikasını gevşetmiş, Batı'ya doğru seferlere ağırlık vermiştir. Bu durumdan faydalanan II. Rusa, büyük insan kaybına uğramış olan ülkesinin bu açığını kapatmak için yeni bir iskân ve nüfus politikasına yönelmiştir. Ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işlemek ve yeni şehirler kurmak, ticari ve askeri merkezler kurabilmek için yeterli insan gücünü temin etmek amacı ile yeni ve dinç toplumların oluşturulmasını zorunlu görmüştür. Bunun için gerekli olan insan topluluklarını çeşitli komşu ülke ve bölgelerden temin ederek Urartu topraklarına yerleştirmiştir.⁷⁶

Asur tahtında Asurbanipal (MÖ 668-627)'in olduğu dönemde Med ve Babil tehlikesi ortaya çıkmış ve bu iki devlet ortaya çıkan tehlike karşısında aralarında iyi ilişkilerin başlamasına neden olmuştur. Ezeli iki rakip arasındaki düşmanlık Urartu kralı II. Rusa'nın diplomatik heyeti Asur'a göndermesi ile aralarında yakınlaşmaya neden olmuştur. Bu yakınlaşma II. Rusa'dan sonrada devam etmiştir. II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri (MÖ 645-635) geçmiştir. III. Sarduri babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. Yaklaşan Med ve İskit tehlikesi Urartu ve Asur arasında uzlaşma yolları arandığını göstermektedir. Bunun neticesinde III. Sarduri'nin, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarında bazı bilgiler yer almaktadır. Söz konusu iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı beraber bir şekilde hareket etmeleri gerektiği yönünde bazı görüşler yer almaktadır.⁷⁷ III. Sarduri'nin tahtta kaldığı on yıl boyunca Urartu Krallığı'nın gelişimi yönünde elde ettiği herhangi bir başarısı yoktur. III. Sarduri'den sonra oğlu IV. Sarduri tahta geçmiştir. Ancak IV. Sarduri Dönemi ile ilgili fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha ayakta kalmayı başarmıştır ancak bununla beraber, eski önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. Urartu Krallığı, Medler'in Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir devlet kurmalarıyla birlikte iyice zayıflamıştır. Daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüş, MÖ 609 yılında Urartu devletine kesin olarak son vermişlerdir.⁷⁸

Urartu krallığı merkezi ve teokratik bir yapıya sahipti. Tuşpa'daki saray ve geniş kapsamlı bürokrasisi her şeye egemendi. Urartularda toplum başlıca, soylular, savaşçılar, çiftçiler ve köleler olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılmıştı. Urartu ülkesi irili ufaklı eyaletlere bölünmüştü.

⁷⁴ Altan Çilingiroğlu, "Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü", s. 73-89.

⁷⁵ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 330-331, 2017.

⁷⁶ Veli Ünsal, "Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü", Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 3, s. 128, 2018.

⁷⁷ Veli Ünsal, "Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü", Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 3, s. 130, 2018.

⁷⁸ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 331-332, 2017.

Bu irili ufaklı eyaletlerde merkezden atanan valiler görev yapıyordu. Urartulular ülkelerini kalkındırmak için bayındırlık projelerine girişmişlerdi.⁷⁹ Urartular, ülkenin büyük bir kesiminde barajlar, göletler, sulama kanalları inşa etmişler, bağlar, bahçeler ve verimli toprakların işlenmesini sağlayarak Doğu Anadolu'nun olumsuz iklim şartlarını ülkelerinde tarım açısından zengin bir kullanıma sunmayı başarmışlardır. Doğu Anadolu'nun kurak toprakları sulama kanalları ile tarıma elverişli hale gelmiş ve kurulan üzüm bağları ve meyve bahçeleri ile birlikte Urartu toprakları eşsiz bir güzelliğe sahip olmuştur.⁸⁰

Urartu yazıtlarının çoğunda tarımdan, bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmektedir. Urartu devletinin yapmış olduğu bu bağ ve bahçeler, Urartu devletinin kurulduğu andan itibaren tarıma ne denli önem verdiğini göstermektedir. Öyle ki, Urartu Devleti'nin baş tanrısı ilan edilen Haldi'nin bile "tarım ve hayvancılık tanrısı" olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Urartu yazıtlarında, toplu nüfus aktarımı şeklinde bir politikanın uygulandığı yazılmakta ve çeşitli halkların kurulan bu yeni kentlere yerleştirildiği ve yararlanmaları için tarımsal alanlar açıldığı da ifade edilmektedir.⁸¹ Urartular'ın ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Doğu Anadolu'nun uçsuz bucaksız çayırları, otlakları ve yüksek yaylaları ülke halkının küçükbaş hayvancılık yapmasında etkili olmuştur.⁸²

Taş temeller üzerine örülmüş yüksek kerpiç duvarlar ve kulelerden oluşan Urartu kaleleri; saray, harem, tapınak, sarnıçlar, büyük kapasiteli erzak depoları ve atölyeler ile arazinin durumuna göre ustaca biçimlendirilmiş çok iyi planlanmış karmaşık yapılarıdır. Urartulardaki bu yapılar genellikle düşmanlarına ve uyruklarına krallığın gücünü, görkemini ve zenginliğini gösteren anıtsal mimarlık örneklerdir. Çavuştepe de zemin bölümü doğrudan kayalara oyulmuş, üç katlı olduğu anlaşılan büyük bir sarayın kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntılara bakıldığında taht salonu, toplantı ve kabul salonu, harem dairesi, mutfaklara veya ana koridorlara açılan çok sayıda odası bulunmaktadır. Kalıntıları bulunan bu saray Kral II. Sarduri devrinin gücünü yansıtmaktadır.⁸³ Urartu ülkesinde inşa edilen savunma amaçlı kaleler çoğunlukla ulaşım yollarını kontrol etmek için yapılmış mimari eserlerdir. Ayrıca su kanallarının güvenliğini sağlamayı amaçlayan, gözetleme amaçlı inşa edilen ve haberleşme vazifesi gören kaleler Urartu ülkesinde mevcut olan kalelerdir. Birde garnizon amaçlı inşa edilen kaleler vardı. Bu kaleler tamamen askeri amaçlara hizmet etmek için kullanılmış ve bazen tek sur tipi bazen de çift sur yöntemi ile yapılmışlardır.⁸⁴

Urartu devletinin kurulduğu Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi açıdan dağlık bir bölge olduğundan Urartular bu dağlık bölgede yapmış oldukları mimari yapılar dönemin şartları göz önüne alındığında tam anlamıyla ustalık gerektiren ve göz alıcı yapılar inşa etmişlerdir. Urartu mimarisinin sur duvarlarından sonra en çarpıcı örneklerinin başında Urartu tapınakları gelir. Klasik Urartu tapınakları standart planlı ve kule tipli olup tapınaklar kare bir plana ve kare bir cellaya sahiptir. Kare cellaya üç aşamalı bir kapı geçidi ve geçitleri takip eden dar bir koridorla girilmektedir. Koridorun cella ile birleştiği alanda cella içine açılan iki kanatlı ahşap bir kapı

⁷⁹ Veli Sevin, "Evrenin Kralları Urartu", Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas, S. 98, s. 100, İstanbul, 2008.

⁸⁰ Nuri Dadak, "Doğu Anadolu'da Bir Medeniyet", s. 6, 2017.

⁸¹ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 334, 2017.

⁸² Veli Sevin, "Evrenin Kralları: Urartu", Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi, S. 98, s. 98, 2001.

⁸³ <https://docplayer.biz.tr/56731238-Urartu-uygarligi-nezih-basgelen-arkeolog-editor.html>

⁸⁴ Oktay Özgül, "Eskiçağda (Yukarı)Aras Vadisi", T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 117, Erzurum, 2011.

bulunmaktadır. Cellanın içerisinde tanrı heykelinin bulunduğu heykel kaidesi yer almaktadır.⁸⁵Bunun yanında açık hava kutsal tapınım alanları da mevcuttur. Açık hava kutsal tapınım alanları iki türdedir. Birincisi basit anlamda kayalara oyulmuş nişlerdir. İkincisi ise Erzincan Altıntepe de yer alan dört stel ve stellerin önünde yer alan hayat ağacıdır. Ayrıca Susi odalarının önünde dini merasimlerin yapıldığı bir avlu bulunmakta ve bu alan kare planlı tapınak yapısına uymamaktadır.⁸⁶

Urartu dili MÖ 2. binyılda tüm doğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya yayılan Hurri dilleri ile akrabaydı. Bitişken özellikler taşıyan Hurca ve Urartuca dilleri, modern Kuzeydoğu Kafkas dilleri, en çok da Çeçence ve İnguşça dillerine benzemektedir. Buna karşılık Urartular resmi ve idari yazışmalarında güney komşuları Asur'dan alınmış çivi yazısını kullanmışlardır. Urartuluların günlük hayatta kullandıkları ve Hititlerinkilere benzer bir resim yazıları (hiyeroglif) da vardı.⁸⁷

Urartu dini, Hurri ve Hitit, Asur ve Babil gibi birçok devletin etkisini içinde barındırdığı çok tanrılı bir yapıya sahipti. Urartu Krallığı kuruluşundan kısa süre sonra oluşturulan bu devletin dini hakkında en iyi bilgiyi, Van ovasının doğu ucundaki Meherkapı yazıtı vermektedir. Meherkapı anıtında Urartu Devleti'nin resmi tanrıları ve tanrıçaları ile bunlara başkentte kurban edilecek adak hayvanlarının hangileri olduğu ve ne kadar hayvan kurban edildiği yazılmaktadır. Meherkapı yazıtındaki tanrı listesinin başında Tanrı Haldi, Teişeba ve Şiuini'nin adları geçmektedir. Urartularda tanrılar tanrısı Haldi'nin adına ilk defa İşpuini Dönemi yazıtlarında geçmektedir. Tanrı Haldi'nin kutsal hayvanı aslandı ve bir savaş tanrısıydı. Tanrı Haldi'nin adı genelde eşi tanrıça Arubani ile birlikte anılırdı. Genellikle asker görünümünde olan Tanrı Haldi sefere çıkacak olan Urartu kralını kutsardı. Savaşların Tanrı Haldi sayesinde kazanıldığına inanılırdı. Savaş Tanrısı Haldi, krallıkla birlikte ortaya çıkmış ve krallığın sonuna kadar da Urartuluların baş tanrısı ve savaşçı kimliğini korumuştur. Tanrı Haldi'ye adak olarak çeşitli silahlar sunuluyor ve bunlar tapınakta saklanıyordu. Meherkapı yazıtındaki tanrılar listesinde ikinci sırada Fırtına ve Gök gürültüsü tanrısı Teişeba bulunuyordu. Tanrı Teişeba boğa üzerinde ayakta duran insan şeklinde resimlenmiştir. Tanrı Teişeba'nın karısı Tanrıça Huba'dır. Tanrı Teişeba Urartu baş Tanrısı Haldi gibi savaşçı özelliklere sahiptir. Bu listede üçüncü sırada yer alan Şiuini ise güneş tanrısıydı. Tanrı Şiuini Urartu kazılarında ele geçen eserlerde kanatlı güneş kursu ile resmedilmektedir. Şiuini eşi ise Tanrıça Tuşpuea'dır.⁸⁸

Geniş bir coğrafyaya yayılan Urartu İmparatorluğu'nun yapmış oldukları en önemli yatırımlardan biride karayolu ulaşımına yöneliktir. Doğu Anadolu'daki bu dağlık yapının yarattığı iletişim kopukluğu yapılan karayolları ile giderilmeye çalışılmış ve bunda da büyük bir başarı elde edilmiştir. Urartu kralları bulundukları coğrafi yapının zorluklarını ve ülkesinde etkili bir merkezi devlet için ulaşım ve iletişimin ne denli önem taşıdığını anlamışlardır. Her yıl sefere çıkan Urartu ordusunun bir bölgeden diğer bölgeye kolay bir şekilde geçmesi, kendisine bağlı eyaletlerle devamlı bağlantı halinde olmasını bu yollar ile sağlamıştır.⁸⁹

⁸⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanat*, Yaşar Eğitim Ve Kültür Vakfı, s. 67, İzmir, 1997.

⁸⁶ Bilcan Gökçe, "Urartu Krallığı'nda Din Görevlileri", s. 23-24.

⁸⁷ Veli Sevin, "Evrenin Kralları Urartu", Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi, S. 98, s. 98, 2001.

⁸⁸ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, s. 182-188, Ankara, 2013.

⁸⁹ Veli Sevin, "Evrenin Kralları Urartu", Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi, S. 98, s. 100, 2001.

Urartulular güçlü bir orduya sahipti. Başkent Van'da, kralın her zaman yanında olan büyük bir ordusu bulunuyordu. Bunun yanında Urartu eyaletleri ordu beslemekle yükümlüydü. Bu birlikler savaş zamanı tek bir başkomutanın yönetimi altında birleşiyordu. Ordu süvari, piyade ve arabalılar gibi farklı sınıflara ayrılmıştı. Urartu askerleri zırh, miğfer, kalkan, kılıç, mızrak, balta, ok, yay vb. silahlarla donatılmıştı. Askerlerin eğitilmiş olması ve her an savaşa hazır olması için sportif anlamda at yarışları ve ok atma müsabakaları düzenleniyordu.⁹⁰

Doğu Anadolu Bölgesi, zengin demir, gümüş ve bakır yataklarına sahip olan bir bölgedir. Urartular, bu zengin coğrafyada bulunan madenleri işlemek hususunda oldukça ilerlemiş bir toplumdur. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları Eski Çağ tarihinde ilk kez Urartular Dönemi'nde çok fazla oranda işlenmiştir.⁹¹ Ancak bazı takıların Urartu öncesi Erken Demir Çağı'nda üretildiği yapılan kazı çalışmaları sonucu belirlenmiştir. Urartular, kemerler, pektoraller (göğüslik), amuletler (buyun ve göğüs kısmında kullanılan takılar), boncuk kolyeler, madalyonlar, fibulalar, boyun halkaları, bilezikler, süs iğneleri, saç spiralleri, yüzükler, küpeler gibi süs eşyaları üretmiş ve takı sanatı geliştirmişlerdir. Urartular takı yapımında döküm ve dövme tekniklerini kullanmışlardır. Yapmış oldukları bu takılarda kabartma, ajur, granül kazıma ve kaplama gibi teknikleri uygulamışlardır.⁹² Tunçtan dövme ve döküm tekniğinde yapılan hayvan heykelcikleri, üçayaklı şamdanlar, çeşitli büyüklükte ve formda kaplar, kalkanlar, kemerler, sadaklar, miğferler, ok uçları, kama ve kılıçlar, at koşum takımları ise maden sanatının özgün örneklerini oluşturmaktadır. Urartu madenciliğinde kemerlerin ayrı bir yeri vardır. Bu kemerler çoğunlukla bronzdan ve az da olsa gümüşten üretilip iki şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki omuz kemeri olup ikincisi bel kemeri olarak kullanılmıştır.⁹³

Urartu egemenlik sahası olan Doğu Anadolu Bölgesi içinde yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli madenlerden yapılmış ve çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır.⁹⁴ Yapılan kazı çalışmaları sırasında yerleşimlerde ve mezarlarda ölümlerle beraber gömülen eşyaların birçoğu madeni eserlerden oluşmaktadır. Bunlar; kazanlar, heykeller, kaplar, kemerler, üzengiler, savaş arabalarının kaplanması için kullanılan süslü levhalar, kamalar, baltalar, hançerler, oraklar, kalkanlar, bilezik, yüzük, fibula (çengelli iğne) gibi süs eşyaları üreterek, maden sanatının zirvesine ulaşmışlardır.⁹⁵ Urartu sanatı bakır ve demirin yanı sıra çok sayıda tunç eserlerle de öne çıkmaktadır. Tunç, bakır ve kalay madenlerinin karışımından ortaya çıkmakta ve kolay işlenebilirliği özelliğinden dolayı Urartu maden ustaları tarafından kullanılmıştır. Urartu toprakları bakır yatakları yönünden oldukça zengin bir bölge olmasına karşın kendi topraklarında kalay bulunmamaktaydı. Urartulular tunç eserlerin yapımında kullanılan kalay ihtiyacını kalayın

⁹⁰ Veli Sevin, "Doğu Anadolu'nun Kralları Urartular – Vanlılar", Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Dergisi, S. 113, C. 19, s. 80, 2003.

⁹¹ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 334, 2017.

⁹² Rafet Çavuşoğlu, "Urartu Takıları", Urartu: Doğu'da Değişim, yapı Kredi Yayınları, s. 250, İstanbul, 2011.

⁹³ Nuri Dadak, "Doğu Anadolu'da Bir Medeniyet: Urartular" s. 7.

⁹⁴ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", Tarih Okulu Dergisi, S.29, s. 347, 2017.

⁹⁵ Nuri Dadak, "Doğu Anadolu'da Bir Medeniyet: Urartular", s. 7.

bulunduğu yerlerden temin etmeye çalışmışlardır. Urartulular kalay ihtiyacını Afganistan ve Urmiye Gölü'nün güneyinden getirdikleri bilinmektedir.⁹⁶

Urartularda gelişmiş ahşap, kemik ve boynuz oymacılığı ve kakmacılığı gibi çeşitli el sanatları ve kendilerine özgü mühürcülük sanatı da gelişmiştir. Ayrıca Urartularda çanak çömlekçilik de önemli bir endüstri koludur. Daha çok madenciliğin etkisinde gelişmiş olan çanak çömlek sanatında kalelerdeki çömlekçi atölyelerinde kırmızı renkli ve parlak görünümlü çanak çömlekler üretilmiştir.⁹⁷ Urartu sanatı farklı kaynaklardan ortaya çıkan, Suriye, Anadolu ve Assur etkileriyle beslenen birleşik bir kültürdür. Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi ve topoğrafik koşulları Urartu sanatın gelişmesinde etkili olmuştur. Meydana getirilen bütün eserlerde Urartu kimliği kendini göstermiştir.⁹⁸

Urartu Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylasında MÖ 9-6. yüzyıllar arasında güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Daha sonra Asur Devleti ile savaşabilecek bir konuma ulaşmıştır. Urartular, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu zorlu yaşam şartları ve Asur Devleti ile sürekli olarak mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Urartuların kendilerine özgü bir idari ve iktisadi sistem kurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Devlet ekonomisi, merkezi yönetimin himayesinde organize edilmiştir. Urartulular, savunulması kolay olan kaleler etrafında tarıma elverişli olan araziler ile sulama sistemleri kurmuşlardır. Ayrıca bu kalelerin etrafına nüfus aktarımları yaparak ekonomiyi ayakta tutmuşlardır. Urartu topraklarındaki insan gücünün azlığı toprağın işlenmesinde yetersiz kalmıştır. Fethedilen yerlerden toprağın işlenebilmesi için nüfus aktarımı sağlanmıştır. Ayrıca askeri seferler sonucunda elde edilen tutsaklar kale ve su kanallarının inşasında da kullanılmıştır. Böylelikle bu nüfus aktarımı ile ekonomik istihdam sağlanmıştır.⁹⁹

⁹⁶ Ayla Baş, “*Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler Ve Sonuçlar*”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 39, s. 24, Van, 2018.

⁹⁷ Rafet Çavuşoğlu, Bilcan Gökçe, Kenan Işık, “*Sanatçılar ve Manufurartu Aktörleri Medeniyetleri*”, s. 23-45, 2014.

⁹⁸ Veli Sevin, “*Urartu Devleti*”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, S. 4, s. 116, 2005.

⁹⁹ Altan Çilingiroğlu, “*Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları*”, s. 311- 317.

I.BÖLÜM

MEDLER DÖNEMİ

1. Medler'in Siyasi ve Politik Gelişimi

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kendine yerleşim alanı bulan Medler hakkındaki ilk bilgiler Halikarnasos'lu yazar olan Herodotos'un yazmış olduğu "Historia" adlı eserden öğrenmekteyiz.¹⁰⁰ Herodotos bu eserinde Pers-Yunan Savaşları hakkında bilgi verirken Pers Krallığı'nın kuruluşundan yayılmasına kadar geçen bütün zamanı kronolojik bir sıra ve ayrıntıları ile birlikte verirken Medler hakkında da önemli bilgiler vermektedir.¹⁰¹ Med Krallığı'nın kendine ait her hangi bir yazıtı olmadığından kendileri ile ilgili bilgileri Asur ve Babil yazıtlarından öğrenmekteyiz. Londra'daki British Museum'da sergilenen Asurlular'a ait olan Siyah Obeliks'in üzerinde Asur kralı III. Şalmanesser'in MÖ 835 yılında yapmış olduğu seferinde Orta Toros Dağları'na ve "Med Ülkesine" ulaştığı yazılmaktadır. Sonrasında yerine geçen V. Şamsi-Adad'a ait bir yazıtta ise Medler'le olan askeri anlaşmazlıklar söz konusu iken bu yazıtta ilk kez Hanasiruka adlı Med kökenli bir kişilikten söz etmektedir.¹⁰² Hanasiruka adlı bu kişinin Sagbita adlı krali bir şehirde yaşadığı ve 1200'den fazla şehre hükmettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca bu yazıtta Asur kralı V. Şamsi-Adad, Hanasiruka adlı bu kişiyi yendiğini ve Sagbita adlı bu şehri yağmalayarak buradan çok zengin ganimetlerle ayrıldığını yazmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Medler'in yerleşik bir toplum oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰³

Babil kaynakları olan "Ninive Kronikleri" Babil ülkesinin siyasi olaylarının yıl yıl yazıldığı bu belgelerde Babiller ile Medler'in Asur Krallığı'na karşı MÖ 615 yılında ittifak yaptıkları yazılmaktadır. Ayrıca MÖ 614 yılında Med Kralı Umakistar'ın tek başına Asur Ülkesi ile savaşıp Asur Ülkesi'ni ele geçirdiği yazılmaktadır. Umakistar'ın kazanmış olduğu bu zafer sayesinde Asur Kralı Nabopolassar Medler ile dostluk antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Herodotos'un adını zikrettiği bu kişi ünlü Med Kralı Kyaksares'tir.¹⁰⁴

Medler'in kökenine baktığımızda Eski Yunanlılar "Medoi", İyonyalılar "Madoi", Akadlar "Madai", Persler "Mâdai", Asurlular, Babilliler ve İbraniler "Mâdâyü", "Madâi", "Mardi" ve "Amardi", Aramiler "Maday" kelimelerini kullanmışlardır. Babilliler, MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda, Babil yazılı kayıtlarında Medler'i, Babilliler'in yabancılar için kullandıkları "Ummân Manda" (Med Halkları) adıyla anmışlardır. Asur ve Babil tabletlerinde, II. Sargon'un ve son Babil krallarından olan Nabonidus'un Yıllıklarında Medler, "Manda" adıyla anılmışlardır. Eusebius'a göre Ermeniler, Medler'i "Mark", "Mar" veya "Marr" isimleriyle anmışlardır. Ayrıca Ermenilerin Medler'e "Mai" ve "Arin" dedikleri de bilinmektedir. Ruslar ise, Medler'i "Midii" olarak adlandırmışlardır. Eski Kiptiler Medler için bugünkü Kıpticede "asker" anlamına gelen "Matoi" kelimesini kullanmışlardır. Eski Mısırlılar, onlar da Medler'i "Mat" ve "Madi" (Mdy) isimleri ile anmışlardır. Medliler ise kendileri ve ülkeleri için "Mada" kelimesini kullanmışlar ve Arapça çoğul haliyle "Medler'in Ülkesi" anlamına gelen "Meda'in" kelimesini kullanmışlardır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 137, İstanbul, 2018.

¹⁰¹ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 11, Bursa, 2018.

¹⁰² Robert Rollinger, *"Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu"*, (Çev. Özay Şen), Arkeo Atlas 6, s. 12-13, 2007.

¹⁰³ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 12, Bursa, 2018.

¹⁰⁴ Robert Rollinger, *"Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu"*, (Çev. Özay Şen), Arkeo Atlas Dergisi, S. 6, s. 15, 2007.

¹⁰⁵ Mehmet Bayraktar, *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, s. 124 - 132, Ankara, 2013.

Medler ve Persler MÖ 2. Bin yılının sonlarında Orta Asya'nın batı kısmında meydana gelen yeni bir göç dalgası olan Hint-Avrupa göçü ile Zağros Dağları'na gelmişler ve burada tarih sahnesine çıkmışlardır. Medler, Zağros Dağları'ndan başlayıp Orta Asya steplerinden Doğu Anadolu'ya kadar olan geniş bir bölgeye yayılmış ve burada feodal bir yönetim ile yaşamışlardır.¹⁰⁶

Yunan tarihçi Herodotos Med Devleti'nin kuruluşunu şöyle anlatır: *"Phraortes'in oğlu olan Deiokes bilge bir adamdı ve devletin başına geçme isteği bulunuyordu. Bu isteğini gerçekleştirmek için bazı planlar tasarlayarak kendisini bu makama hazırlamak istedi. Deiokes, düzensiz bir şekilde köylerde yaşayan Medler arasında ve yaşadığı köyde saygın bir insandı. Büyük bir özenle yargıçlık (hâkimlik) görevini icra ediyordu. Haklı ve haksızın doğuştan düşman olduğuna inanan Deiokes, karışıklık içerisinde bulunan Media'da bu görevi yerine getirirken adil ve dürüst bir adam olarak görüldüğünden, köy halkı onu kabullenmişti. Kendi köyünde görevini adil bir şekilde yerine getiren Deiokes'in ünü diğer köylerde de yayıldı ve bu köylerde haksızlığa uğrayan insanlar yargıçlık görevini onun yapmasını istiyorlardı. Günden güne ünü yayılan Deiokes, diğer köylerde de kendisine olan inanç ve ihtiyaçtan emin olduktan sonra halkın katılımına açık şekilde karar verdiği yere gitmeyip bir daha oraya gitmeyeceğini çünkü diğer köylerdeki davaları incelerken kendi işlerine vakit ayıramadığını söylemiştir. Deiokes'in bu kararından sonra köylerdeki düzensizlik iyice arttı ve öncekinden daha da kötü bir hale geldi. Bu durum üzerine bir araya gelen Medler'in içinden Deiokes'in adamları şöyle söylemişlerdir. Görünen o ki mevcut düzenimiz Media ülkesini yönetmek için yeterli değildir. Bu nedenle bir kral belirleyelim o ülkemizi iyi yasalarla yönetirken biz de kendi işlerimizle ilgileniriz ve böylece yaşadığımız toprakları terk etmek zorunda kalmayız. Herkes bu fikri benimsedi ve bir kral seçmeye karar verdiler. Bu toplantıdan sonra Deiokes'i kral yapabilmek adına girişimler başladı. Bu konu açıldığında Deiokes'tan övgüyle bahsedilirdi ve bu şekilde onu kral olarak belirlediler."* Herodotos'un burada boylar federasyonunun bir araya gelerek aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için bir seçim yaptıklarını ve bu seçim sonucunda herkesin sevdiği ve güvendiği Deiokes'i kral olarak seçtiği yazılmaktadır. Böylece boylar federasyonu tek çatı altında toplanmış ve bir devlet olma yolundaki ilk adım atılmıştır.¹⁰⁷

Deiokes kral olarak seçildikten sonra Ekbatana (Akbatana) ya da bugünkü adıyla Hemadan'da bir kraliyet sarayı inşa ettirmiş ve Med Ülkesi'ni bu saraydan yönetmiştir. Sonrasında bu şehri başkent ilan etmiştir. Başkent yaptığı bu şehrin etrafını surlarla çevirmiş ve ülkesinde imar çalışmalarını başlatmıştır. Deiokes, krallığın verdiği yetkilerle kanunlar koymuş dağınık halde yaşayan Med boylarını (Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler ve Maglar) bir araya getirerek Med devletini kurmuştur.¹⁰⁸ Deiokes 53 yıl boyunca Med Ülkesi'ni en iyi şekilde yönetmiş Med Ülkesi'ni o zaman dilimindeki devletlerin seviyesine getirmeye çalışmıştır. Bunun için güçlü bir ordu kurmuş ve etrafındaki komşu ülkelerle dostane ilişkiler kurmuştur. Kendisinden sonra yerine halefi Phraortes kral olmuştur. Phraortes Med tahtına geçtikten sonra Pers Ülkesi'ne seferler düzenlemiştir. Yapmış olduğu bu seferler sonucunda Pers

¹⁰⁶ İbrahim Halil Menek, "Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu", Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 1, s. 1-26, 2022.

¹⁰⁷ Herodotos, I. 96, Saber Ahmet Daniyal, "Med Devletinin Dış Politikası (MÖ. 700-550)", T. C. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 37-38, 2018.

¹⁰⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. 101, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, s. 59, İstanbul, 1993.

boylarını hâkimiyeti altına almıştır. Yaklaşık 23 yıl Med tahtında kalan Phraortes öldükten sonra yerine oğlu Kyaksares tahta geçmiştir.¹⁰⁹

Kral Kyaksares babası gibi fetih hareketlerine devam etmiştir. Orduyu yeniden düzenlemiş ve güçlü bir ordu ile büyük fetihler yapabileceğini düşünmüştür. Kyaksares dönemin en karizmatik en yetenekli ve çağının en enerjik liderlerinden biridir. Kral Kyaksares Dönemi'nde Med Krallığı siyasi ve askeri yönden zirveye ulaşmıştır. Döneminin önemli krallıkları olan Babilliler'le ittifak kurmuş ve Asur ordusunu ortadan kaldırmışlardır (MÖ 612).¹¹⁰ Med Kralı Kyaksares MÖ 612 yılında kendi payına düşen ganimetlerle ülkesine dönmüştür. Ancak Asur Krallığı ile yapılan savaştan kurtulmayı başaran Asur Hanedanlığı'ndan II. Asurubalit, kendisine sadık olan askerlerle beraber kaçmış ve Urfa'nın güneyinde yer alan Harran'a gelerek kendisini burada Asur Kralı ilan etmiştir. Bunun üzerine Babil ve Med Krallıkları'ı yeniden bir araya gelerek Urfa'ya doğru hareket etmişlerdir. Karşısında Babil ve Med ordularını gören II. Asurubalit ve ordusu bu güçlü ordu karşısında maneviyatlarını kaybedip uzun süren mücadelenin ardından hiçbir başarı elde edemeyip yenilmişlerdir. Ve böylece son Asur prensi ve ordusu da tarihten silinmiş oldu.¹¹¹ Daha sonra MÖ 590 yılında Urartu'nun başkentini ele geçirmiş ve Urartu Krallığı'nın tarihten silinmesinde önemli bir rol almıştır.¹¹²

Dönemin bir diğer önemli krallığı olan Lydia Krallığı kendisini Ön Asya'nın hâkimi olarak görüyordu. Med Krallığı da Doğu Anadolu Bölgesi'ni Kızılırmak Bölümü'ne kadar ele geçirmişti. Her iki krallığın amacı da Ön Asya'ya tamamen sahip olmaktı. Bunun üzerine Medler, Lydia Krallığı üzerine sefere çıkmıştır. İki krallık arasında ki savaş Kızılırmak civarında beş yıl boyunca sürmüş ve her iki krallıkta birbirlerine üstünlük sağlayamamıştır. Ta ki MÖ 28 Mayıs 585 yılında savaş devam ederken savaşın altıncı yılında meydana gelen güneş tutulması her iki tarafta da tanrılar tarafından bu savaşın bitmesi gerektiği şeklindeki inanç ile savaşı bitirip aralarında bir anlaşma yapmaya karar vermişlerdir. Yapılan antlaşma ile Kızılırmak her iki krallık arasında sınır sayılmıştır. Bu anlaşma sadece savaşı bitirmekle kalmamış Kyaksares'in oğlu Astiyages ile Lydia Kralı Alyattes'in kızı Aryenis ile evliliğine karar verilmiştir.¹¹³

MÖ 585 yılında Med Kralı Kyaksares kırk yıl süren krallığı sona ermiş hayatını kaybetmiştir. Büyük başarıların ardından oğlu Astiyages'e büyük bir krallık bırakmıştır. MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde artık Med Krallığı tahtında bulunan kişi Astiyages'tir. O da babası gibi yayılmacı bir politika sergilemiştir. Elam ülkesini ele geçirmesi ile daha önce müttefik olduğu Babil ile aralarındaki ilişki düşmanlığa dönüşmüştür. Tahtta olduğu sırada Babil tahtında II. Nabukadnezar bulunmaktaydı. II. Nabukadnezar öldükten sonra ülke sınırları içinde iç sıkıntılar taht kavgaları yaşanmaya başlamıştı. Nitekim Astiyages eline geçen bu fırsatı kullanmayı bilmiştir. II. Nabukadnezar'dan sonra Babil tahtına Nabonidus (Nabu-Na'id) geçmiştir. Babil Kralı Nabonidus ile Med Kralı Astiyages arasında çatışmalar artarak devam etmiştir. Bu

¹⁰⁹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 138, İstanbul, 2018.

¹¹⁰ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 138, İstanbul, 2018.

¹¹¹ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 14, Bursa, 2018.

¹¹² Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 138, İstanbul, 2018.

¹¹³ Halit Erkiletlioğlu, *"Kappadokia Krallığı ve Roma-Bizans Dönemi"*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarh Dizisi, s. 55, Kayseri, 2019.

çatışmalar Astiyages'in krallığında zayıflamasına neden olmuş ve krallık içinde Astiyages'in krallığına son vermek isteyenler olmuştur.¹¹⁴

Herodotos'tan rivayet edildiğine göre Astiyages zevk ve sefaya düşkün ve aynı zamanda çok vesveseli bir insandır. O kadar ki gördüğü bir rüyayı falcılara anlatmış bunun karşısında falcıların yorumu ile kızından dünyaya gelecek çocuğun Med Krallığını yıkacağı yorumu ile kızını kendinden aşağı gördüğü Pers Prensi I. Kambizes ile evlendirmiştir.¹¹⁵ Yine Herodotos'un yorumu ile Astiyages'in rüyası şöyledir: *"Astiyages'in bir kızı oldu, adını Mandane koydu. Rüyasında gördü, kız işiyordu, o kadar çok ki, bütün kenti, sonra baştanbaşa bütün Asya'yı sel götürüyordu. Rüya yormakta usta olan falcılar, bu rüyayı bütün ayrıntılarıyla açıklayarak, Astiyages'in yüreğine korku saldılar. Bu yüzden Astiyages, evlenme çağına geldiği zaman kızı Mandane'yi kendisine layık bir Media'lı ile evlendirmede, zira görmüş olduğu rüyanın korkusu, içinden çıkmamıştı. Kızını, Kambizes adında bir Pers'e verdi, hem iyi bir soydandı, hem de uysal yaratılışlı idi ve kral bir Persli orta tabakadan bir Medialı'dan bile aşağı görüyordu."* Bu olayın devamında şöyle devam etmektedir: *"Mandane, Kambizes'in çatısı altında yaşıyordu. Bu evliliğin birinci yılında Astiyages bir rüya daha gördü; kızın döl yatağından bir asma sürüyordu, asmanın çubukları bütün Asya'nın üstünü kaplıyordu. Bu rüyadan sonra rüya yorumcularının sözüne uyarak, kızını doğuracağı zaman Persler'in yanından alıp kendi yanına getirtti ve sıkıca gözaltına aldı, doğacak çocuğu öldürtmek istiyordu. Çünkü rüya yorumlamakta ustalaşmış olan falcılar, bu kızdan doğacak olan oğlanın kendi yerini alacağı sonucunu çıkarmışlardı o rüyadan. Bu tehlikeyi savuşturmak için Astiyages, Kyros doğar doğmaz Harpagos'u çağırttı, akrabalarından biriydi, Medler içinde kendisine en çok bağlı olan ve en çok güvendiği adamdı. Ona şunları söyledi: "Harpagos, şimdi sana söyleyeceklerimi iyi dinle, bu sözleri hafife alıp beni tehlikeye atma, kendini de başkasından yana çıkıp sonradan ayağını sürçtüreceksin olan tehlikelere bırakma. Mandane'nin doğurduğu çocuğu al götür evine ve öldür; sonra göm, nasıl kolayına gelirse". Harpagos cevap verdi: "Kral karşısındaki adamın bugüne kadar hoşla gitmeyecek bir şey yaptığını görmedin, bundan sonrada beni azarlamayı gerektirecek bir şey yapmak istemem. Mademki öyle istiyorsun, öyle olsun, yeter ki bana verilmiş olan işi tıstamam yerine getirmiş olayım."*¹¹⁶

Harpagos Kral Astiyages'e bu sözleri söyledikten sonra kundaklanmış olan çocuk kendisine teslim edilmiş ve oda çocuğu alıp evine gitmiştir. Evine vardığında eşine Astiyages'le arasında geçenleri anlatmıştır. Bunun üzerine karısı ona bu konuda ne yapacağını sormuş oda şöyle cevap vermiştir¹¹⁷: *"değil yalnız aklını şaşırmış, hatta şimdi olduğundan daha beter çıldırmış olsa bile, Astiyages'in dediğini harfî harfine yapmam, yapamam, böyle bir ölüm için onun aleti olamam. Ayrıca bu küçüğün kanına girmemek için birçok nedenlerim de var: Bir defa, benim kendimin de akrabası oluyor, ayrıca Astiyages yaşlı, erkek çocuğu da yok. Ya öldüğü zaman tyran'lık, şimdi oğlunu benim elimle öldürtmek istediği kızına kalırsa, o zaman başıma gelecek olanlardan daha berbatı düşünülebilir mi? Şimdi benim selametim için bu çocuğu ortadan kaldırmak lazım; ama bu işi yapacak katili Astiyages'in adamları arasından seçmeli, benimkilerden değil"*¹¹⁸

Harpagos eşiyle arasında geçen konuşmadan sonra çocuğu aldı ve kralın çobanlarından olan Mitradates'e verdi. Çocuğu götürüp ıssız dağlardan birine bırakmasını istedi. Böylece

¹¹⁴ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 17, Bursa, 2018.

¹¹⁵ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 18, Bursa, 2018.

¹¹⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. 108, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, s. 61-62, İstanbul, 1993.

¹¹⁷ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 19, Bursa, 2018.

¹¹⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. 109, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, s. 62, İstanbul, 1993.

çocuğun o ıssız dağda öleceğini ümit ediyordu. Mitradates çocuğu aldı ve evine götürdü. Eşi yeni doğum yapmış olan Mitradates, kucağındaki çocuğu eşine gösterip Harpagos'un çocuğu ona verdiğini ve götürüp dağ başına bırakmasını istediğini ve eğer ki bu işi yapmazsa ölümle cezalandırılacağını anlattı. Bunun üzerine Mitradates'in eşi çocuğu öldürmemesini kendisinin ölü doğan çocuğu ile yer değiştirmek suretiyle hem böyle büyük bir suçtan kurtulacağını hem de ölü doğan çocuklarını onlara verip görevi yerine getirmiş olabileceğini söyledi. Böylece Mitradates ölü doğan çocuğu onlara teslim etti ve Astiyages'in torununa da kendi çocuğu gibi baktı. Çocuk büyüyüp delikanlı olunca kahramanlıkları ile kendinden söz ettirmeye başladı. Astiyages bu gencin kendi torunu olduğunu anlayınca hem gururlandı hem de emrine itaat etmeyen Harpagos'a düşmanlık duymaya başladı. Astiyages, Harpagos'u cezalandırmaya karar verdi ve Harpagos'un oğlunu ondan habersizce öldürttü. Harpagos'a verdiği ziyafette oğlunun etini yedirtti, başını, kollarını ve bacaklarını bir sepet içerisinde üzeri örtülü bir şekilde Harpagos'a verdi. Durumu anlayan Harpagos olayı sükûnetle karşılayıp duygularını belli etmeden sepeti alıp oradan ayrıldı. Astiyages torununu bir süreliğine babasının yanına gönderdi babası ölünce onun yerine tahta geçti. Harpagos tahta geçen Kyros ile gizlice mektuplaşmış eğer ki dedesi Astiyages ile savaşa girecek olursa kendisine yardım edeceğini ve Medler arasından kendisine taraftar toplayabileceğini söyledi. Böylece Astiyages ve Medlerin yıkılmasına sebep oldu.¹¹⁹

II. Kyros babasının yanına gönderildikten sonra Harpagos onunla iyi geçinmeye başlamıştı. İlerleyen zamanlarda Pers ordusu güçlenmiş ve Med ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaş esnasında Harpagos emrindeki ordu ile birlikte II. Kyros'un komuta ettiği Pers ordusunun tarafına geçmiştir. Savaşı Med ordusu kaybetmiş ve Astiyages'te esir düşmüştür. Medler'in son kralı Astiyages'tir. Astiyages'in Persler üzerine yaptığı sefer (MÖ 550) hem kendisinin hem de Med Krallığı'nın son seferi olmuş ve Med devleti yıkılmıştır. II. Kyros, Medler'in kraliyet şehri olan Ekbatana'yı ele geçirmiş buradan birçok ganimeti ülkesine götürmüştür.¹²⁰

Medler, sosyo-politik yapısı ve konuştukları dil bakımından Persler'den farklı değildi. Hint Avrupa kökenli olan Medler krallar tarafından yönetilmişlerdir. Krallık babadan oğula geçmekteydi. Med Kralları'nın egemenlik politikası fetih üzerine kurulmuştur. Ayrıca kızlarını ya da oğullarını komşu ülkelerin veya hanedanların krallarıyla ya da onların varisleriyle evlendirmek gibi bir politikaları da vardı. Med dini çok tanrılı bir yapıya sahipti. Güneş, Ay, Toprak, Su ve Rüzgâr Medler'in iyi olan tanrılarıydı ve bu tanrılara kurbanlar sunmak inançlarının bir parçasıydı. Din adamlarına Magi (Maglar) deniyordu ve tanrılara kurban sunmak bu din adamlarının göreviydi. Ayrıca bu din adamları kesilen kurbanların kanının fışkırmasına ya da kurban edilen hayvanların ciğerlerine bakarak kehanetlerde bulunuyorlardı. Ölülerini gömdüklerinde yanlarına ölü hediyeleri bırakmışlardır. Giyim kuşam olarak giysileri Persler'inkinden daha uzundu. Ayrıca düzenli bir orduya sahiptiler. Ancak Medler'in sosyo-politik yapısı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.¹²¹ Medler maden işletmeciliğinde bakır, altın ve elektrik (altın ve gümüş alışı) gibi madenleri işlemlerini biliyorlardı. Hayvancılıkla uğraşan Medler, disk biçimli tekerleği olan arabaları kullanmışlardır.¹²²

Medler mimari alanda birçok saray, tapınak, asma bahçeler ve kale yapmışlardır. Önemli yerleşim merkezlerinde Pazar yerleri yapmışlardır. Tarımı geliştirmek için kanallar, su bentleri ve

¹¹⁹ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 19-20, Bursa, 2018.

¹²⁰ Halit Erkiletlioğlu, *"Kappadokia Krallığı ve Roma-Bizans Dönemi"*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarh Dizisi, s. 56, Kayseri, 2019.

¹²¹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 141, İstanbul, 2018.

¹²² Hami Yuluğ, *"Perslerin Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri"*, s. 3.

su kemerleri yapmışlar ve komşu devletlerle de ticari ilişkilerini geliştirmişlerdir. Medler düzenli askeri ordular kurmuş, askeri kışlalar yapmışlardır. Askeri eğitime büyük önem verilmiş askerlerin sadece kışlalarda eğitim yapmaları sağlanmış. Halkın büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşmış özellikle at yetiştiriciliği yapmışlardır. Med ülkesinde çalışan herkesin devlete vergi vermek zorunluluğu vardı.¹²³

2. Medler'in Yayılım Coğrafyaları

Medler, göçebe bir kavim olarak İran coğrafyasına gelmiş ve burada Ekbatana şehrine yerleşmişlerdir. Bulundukları İran coğrafyasında devamlı Asur ve Babil tehdidi altında yaşamışlardır. MÖ 614 yılında Babiller'le iş birliği yaparak Asur'u yenmesiyle devlet haline gelmiştir. Asur'un fethi ile Fars, Zağros Bölgesi, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'yu hâkimiyeti altına almışlardır.¹²⁴

Med Krallığı'nın en başarılı ismi olan Kyaksares, tahta geçtiği zaman Kafkaslardan gelen İskitlerle karşılaşmıştır. Urmiye Gölü'nün batısındaki bu karşılaşmada Kyaksares yenilmiş ancak uyguladığı akılcıca politika sayesinde İskitleri Asur ve Urartu'ya karşı yönlendirmiştir. Bu sayede Asur ve Urartu devletleri zayıflamış ve Kyaksares de Babil ile ittifak kurarak Asurlular'ı ortadan kaldırmıştır. Kyaksares Persler'i egemenliği altına almış batıya doğru ilerlerken önüne çıkan Urartulular'ı İskitler'le yaptığı ittifak ile yenmiştir. Böylece Medler'in batı sınırı Lidya Krallığı'na kadar ulaşmıştır. Yapılan savaş sonucunda berabere kalan iki devlet anlaşma yoluna gitmiş ve Kızılırmak iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir.¹²⁵ Kyaksares, doğuda bugünkü Tahran'ın güneyini, güneyde İsfahan'ı Kuzeybatıda Azerbaycan Bölgesi'ni egemenliği altına almayı başarmıştır. Kyaksares Dönemi'nde kuzeybatıya yaptığı seferler sonucunda Haldia Krallığı'nı da Med Krallığı sınırları içerisine dâhil etmiştir.¹²⁶ Med Kralı Astiyages babasından devraldığı İmparatorluğun sınırları bugünkü İran ve yakın çevresi, Ermenistan ve İran'dan başlayarak Kızıl Irmak'a kadar olan Doğu Anadolu Bölümü bu sınırlar içerisindeydi. Med Kralı Astiyages devralmış olduğu bu krallığı babasının gerçekleştirmiş olduğu fetihlerin ötesine götürememiştir.¹²⁷

Med İmparatorluğu bugünkü adlarıyla, Azerbaycan, Ermenistan, Güney-Batı Gürcistan, İran, Afganistan, Özbekistan Güney-Batı Türkmenistan, Kuzey-Doğu Irak, Kızılırmak'a kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini imparatorluğun sınırları içerisine almıştır. Medler beylik ve imparatorluk dönemlerinde Himalayalar'dan Anadolu ve İyonya'ya Kafkaslar'dan Mezopotamya'ya kadar geniş bir bölgeye hâkim olmuşlardır. Bazı Med Boyları Kırım, Trakya ve Balkanlar'a kadar gitmişler ve buralarda yaşamışlardır. Medler MÖ 550 yılında Persler'e yenildikten sonra pek çoğu kendi topraklarında kalarak Persler'in içinde asimile olmuştur. Diğer bir kısmı ise Tibet'e, Hindistan'a ve Burneo Adası gibi Güney Asya'nın en uç bölgelerine kadar gitmişlerdir. MÖ 550 yılına kadar olan zamanda Medler zaman zaman Mezopotamya'ya Suriye'ye ve Filistin'e, Lidya sınırına kadar olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne hâkim olmuşlardır.¹²⁸

¹²³ Mehmet Bayraktar, *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, s. 455-517, Ankara, 2013.

¹²⁴ Hüseyin Sevinç, "Yunan'ın Çağdaş Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüş", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 32, s. 233-234.

¹²⁵ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, S. 35, s. 33, Ankara, 2015.

¹²⁶ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 15-16, Bursa, 2018.

¹²⁷ Eray Karaketir, "Çivi Yazılı Belgeler ve Antik Kaynaklar Işığında Pers İmparatorluğu'nun Kuruluşu", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 134, Bartın, 2016.

¹²⁸ Mehmet Bayraktar, *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, s. 397-417, Ankara, 2013.

3.Doğu Anadolu’da Medler’in Askeri ve Politik Yayılımı

Medler, Himalaya Dağları’ndan ve Afganistan’dan Kızılırmak’a kadar olan Doğu Anadolu Bölgesi’ne, Hazar Bölgesi’nden Mezopotamya’ya kadar olan geniş bir bölgeye yayılmışlardır. Bu geniş bölgeyi yönetebilmek için ülkeyi eyaletlere ayırmışlardır. Eyaletlere atanan valiler kral tarafından belirlenmiştir. Atanan bu valilerin bazıları kralların oğulları bazıları kralın akrabalarından oluşan sivil kişiler, bazıları askeri komutan ve bazıları da İranlılar’dan oluşmaktaydı. Herhangi bir savaş durumunda kralın yanında bu eyalet valileri de savaşa katılmak zorundaydı.¹²⁹

Medler, ilk zamanlarda krallar tarafından değil “şehir derebeyleri” tarafından yönetilmiştir. Babil Kronikleri’ne göre MÖ 615 yılında bu şehir derebeylerini kral olarak adlandırmaktadır. MÖ 7. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Medler, Babil ve İskitler ile birleşerek Asur Devletini yıkmışlardır. Asur Devletinin yıkılması ile güçlü bir krallık olarak ortaya çıkan Medler Doğu Anadolu Bölgesi için de bir tehdit olmaya başlamıştır.¹³⁰

Med ülkesinin kralları hem sivil hem de askeri otoriteyi temsil etmişlerdir. Güçlü ve sistemli bir orduya sahip oldukları Asur Devletini ortadan kaldırmış olmalarından anlaşılmaktadır. İlk düzenli ordu ve atlı birlikler ve piyade ordu teşkilatı Medlerde görülmüştür. Medlerde atçılık kültürü çok gelişmiş ve bunun üzerine Medler’e At Binicileri veya Süvariler denmiştir. Ordunun kullandığı savaş aletleri ok, mızrak, kılıç, kopuz ve çok hızlı hareket edebilmesinden dolayı iki tekerlekli Med Arabalarını kullanmışlardır.¹³¹ Med Kralı Kyaksares ordusunu güçlü hale getirecek şekilde örgütlemiştir. Uzmanlık alanlarına göre birliklere ayırmıştır. Bunlar mızraklı piyadeler, süvariler ve okçular olarak ayrılmışlardır. Kyaksares ordusunun kusursuz olması için devamlı olarak talimlerde bulunmuştur. Kyaksares Dönemi’nde batıda kargaşa mevcuttu, kuzeyde ise göçebe kavimler ve Urartu Devleti bulunmaktaydı.¹³²

Med ülkesi Küçük Asya’da bulunan topraklarını genişletmek amacıyla Urartu topraklarına saldırmıştır. İskitler’le yaptığı ittifak ile Kyaksares’in ordusu Doğu Anadolu da Urartular’a saldırmış ve Tuşpa’da Urartu iktidarına son vermiştir. Bunun sonucunda batı sınırı dönemin en güçlü devleti olan Lidya Krallığı’na kadar ulaşmıştır.¹³³ Med Kralı Kyaksares güçlü bir askeri birlikle gücünü Doğu Anadolu’ya yaymış ve Lidya Kralı Kroisos ile karşı karşıya gelmiştir.¹³⁴ Lidya Kralı Kroisos ile Kızılırmak yakınlarında karşı karşıya gelen bu iki güçlü ordu beş yıl boyunca savaşmış ancak savaş neticelenememiştir. Altıncı yılda meydana gelen güneş tutulması ile bu savaşı tanrıların her iki taraf içinde barış yapmaları gerektiği inancına varılmıştır. Bu inançla iki taraf arasında barış antlaşması yapılmış ve Kızılırmak iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir. Kyaksares’in bu askeri ve siyasi başarısı ile Medler’i Ön Asya’da bulunan Lidya

¹²⁹ Mehmet Bayraktar, Medler ve Türkler, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, s. 450, Ankara, 2013.

¹³⁰ Davut Yiğitpaşa, Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü, Gece Kitaplığı, 1. Basım, s. 28, Ankara, 2016.

¹³¹ Mehmet Bayraktar, Medler ve Türkler, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, s. 450-451, Ankara, 2013.

¹³² Susan Wise Bauer, Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına, (Çev. Mehmet Morali), 2013, Alfa Basın Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 4. Baskı, s. 443, 2020.

¹³³ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, “İskender’in Rüyası: Persler”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 33, Ankara, 2015.

¹³⁴ Amelie Kuhrt, Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330) C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 363, İstanbul, 2010.

Krallığı, Babil Krallığı ve Kilikya Krallığı yanında güçlü bir devlet olarak yerini almasını sağlamıştır.¹³⁵

Doğu Anadolu'nun coğrafyası bu tarihten sonra Medler tarafından askeri ve politik yönden şekillenmeye başlayacaktır. MÖ 590 yılında Medler bütün Doğu Anadolu Bölgesini ele geçirmiş ve Kızılırmak Nehrine kadar olan bölgede güçlü bir hâkimiyet kurmuşlardır. Med Kralı Kyaksares (MÖ 625 – 585), Babil Kralı Nabopolassar ve Lidya Kralı Alyattes ile yaptığı barış antlaşmaları sonucu Mezopotamya, Suriye ve Filistin Babil Krallığı'na kalmıştır. Dicle ve Fırat Nehirlerinin yukarı bölümlerinden Kızılırmak'a kadar olan bölge Med İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Böylece Med İmparatorluğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok önemli askeri ve politik bir güç olmuştur.¹³⁶ Medler ile birlikte Ön Asya topraklarında büyük bir güce ulaşan Med Ülkesi sınırları içerisinde toplumlar sınıflara ayrılmıştır. Medler komşu toplumlara hükmetmeyi amaçlayan bir politika izlemişlerdir. Egemenlikleri altına aldıkları diğer halklar ile aralarında sınıf farklılıkları oluşmuştur. Medler yönetici sınıfı oluştururken Persler ve diğer toplumlar alt sınıfı oluşturmaktaydı.¹³⁷

MÖ 615 yıllarından itibaren Babil ve İskitler ile birleşen Medler Asur İmparatorluğu'na son vermiş olan Med Kralı Kyaksares Urartu Devleti'nin toprakları da dâhil bütün Doğu Anadolu'yu kısa bir zaman içinde ele geçirmiş ve sınırlarını batıya doğru Kızılırmak'a kadar genişletmiştir.¹³⁸

¹³⁵ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, “İskender'in Rüyası: Persler”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 33, Ankara, 2015.

¹³⁶ Sırrı Tiryaki, “Eski Çağ'da Muş”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s.99-100, Iğdır, 2019.

¹³⁷ İbrahim Halil Menek, “Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu”, Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 1, s. 4, 2022.

¹³⁸ Veli Sevin, “Anadolu'da Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1, Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi A.Ş., s. 310, 1982.

II. BÖLÜM

PERSLER DÖNEMİ

1.Perslerin Eski Yakın Doğu’da Askeri ve Politik Güç Olarak Ortaya Çıkışı

Pers tarihi hakkında bilgi veren belgeler başta Asur olmak üzere Babilce, Elamca, Mısırca ve Aramca gibi yazılı belgeler ve antik Yunan yazarları olan Herodotos, Strabon, Ksenophon, Thukydides, Ktesias, Aiskhylos vb tarih yazıcıları bilgi vermektedir. Bunların dışında Eski Pers başkentleri olan Persepolis, Susa, Ekbatana gibi kentlerde Pers kral kabartmaları ve rölyefler, yazılı vesikalar ve kral vasiyetnameleri de bize önemli bilgiler vermektedir. MÖ V. ve IV. binyıldan itibaren Hint-Avrupalı kavimin önemli bir bölümü olan Parsalar ya da Parsualar (Persler) Pasargad Kavmi’nin Akamenid (Ahameniş, Akamenit) kabilesi olarak ortaya çıkmıştır. Asur kaynakları Persler’in, Parsualar olarak anılan Aryan kabile ve aşiretlerinin Urmiye Gölü’nün batısına yerleşmiş olduklarını ve Asur İmparatorluğu’na bağlı bir kavim oldukları yazılmaktadır.¹³⁹

Persler, eski Ortadoğu’da yükselen Akdeniz havzasından Hindistan’a kadar olan geniş bir bölgede büyük bir imparatorluk kurmuştur. İran coğrafyasında krallık kuran Persler, farklı kavimler tarafından Parsa, Parşua, Pers veya Fars olarak isimlendirilmiştir. Asur Kralı III. Salmanassar’ın yıllıklarında Parsua ve Medes olarak anılan Medler ve Persler MÖ 843 ve 835 yıllarında tarih sahnesine çıkmıştır. Asur yıllıklarına göre Persler, MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında Urmiye Gölü’nün güneybatısında yaşamıştır. Medlerin güçlenmeye başladığı dönemde Urmiye Gölü’nün batısı ve daha sonrasında ise bütün Zağros Bölgesi’ne yerleşmiştir. Bu bölgelerin ele geçirilmesi Persler’in ilk temsilcisi olan Teispes zamanında olmuştur. Teispes’ten sonra gelen ardılları I. Kyros (MÖ 640-600) ve I. Kambyeses (MÖ 600-559) Asur İmparatorluğu’na karşı mücadele ederken Medler’in egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır.¹⁴⁰

Med Kralı Astiyages’e bağlı olan Pers Prensi Kambyeses MÖ 559 yılında ölünce yerine oğlu II. Kyros tahta geçmiştir. II. Kyros’un tahta geçmesi ile yalnızca İran toprakları değil tüm Ön Asya, Doğu Akdeniz ve Ege Bölgeleri için yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. II. Kyros, kendinden önce ki Ön Asya hükümdarlarının başarılarını ve deneyimlerini örnek almış ve kendisine öncelikle disiplinli bir ordu kurmuştur.¹⁴¹ II. Kyros, ordusuyla birlikte Ekbatana’ya doğru ilerlemiştir. Med Kralı Astiyages Ekbatana’ya doğru gelen Pers ordusunu engellemek için ordunun başına Harpagos’u geçirmiştir. Med ordusuyla Persler’in üzerine giden Harpagos savaş esnasında kendisine bağlı olan ordu ile birlikte saf değiştirmiştir. Savaş neticesinde Medler yenilmiş ve Astiyages Persler’e esir düşmüştür. Böylece Medler, Persler’e bağlanmıştır. Med Kralı Astiyages cezalandırılmamış ancak ölene kadar Kyros’un egemenliğinde esir olarak yaşamıştır.¹⁴²

¹³⁹ Yavuz Günaşdı, Oktay Özgül, “MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 107, Ankara, 2015.

¹⁴⁰ Hami Yuluğ, “Persler’in Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri”, s. 2.

¹⁴¹ Veli Sevin, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 311, 1982.

¹⁴² Susan Wise Bauer, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına*, 2013, (Çev. Mehmet Moralı), Alfa Basın Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 4. Baskı, s. 486, 2020.

II. Kyros MÖ 550 yılında Med Krallığı'nı ortadan kaldırmış ve İran Yaylası'ndan Anadolu'da Kızılıрмаğ'a kadar olan bölgede Pers Krallığı'nı kurmuştur. Doğuda kurulan bu devlet Lidyalılar için büyük bir tehlike olarak görülmekteydi. Bunun üzerine Lidya Kralı Kroisos harekete geçerek MÖ 547 yılında İran'a ait olan Kapadokya Bölgesi'ne girmiştir. Kroisos'un Kapadokya'ya girmesi ile II. Kyros harekete geçerek Lidyalılar'ı Kapadokya'dan çıkarmış Kızılırmak'ın batısına sürmüş ve onları izleyerek başkent Sardes'e kadar takip etmiştir.¹⁴³

Lidya Kralı Kroisos, MÖ 547 yılının sonbahar aylarında Kapadokya'ya doğru ilerlemiş ve Halys Irmağı'nı (Kızılırmak) geçmiş, bölgenin en korunaklı bölgesi olan Pteria (Yozgat'ta bulunan Kerkenes Dağı) önlerine karargâhını kurmuştur. Kenti kuşatmış ve bu bölgede bulunan halkları göçe zorlamıştır. Buna karşılık Pers Kralı II. Kyros, hazırlamış olduğu büyük orduyla geçtiği bölgelerden beslenerek gücüne güç katmış ve Lidya Kralı Kroisos'a karşı ilerlemeye başlamıştır. II. Kyros İonialılar'a elçiler göndererek Lidya Kralı Kroisos'a karşı ayaklanmalarını istemiştir. İonialılar'dan yalnızca Miletoslular II. Kyros'un çağrısına uymuş diğer İonia şehirleri Kroisos'a bağlılıklarını sürdürmüştür. II. Kyros ordusuyla birlikte Pteria'ya gelmiş ve Lidya ordusunun karşısında karargâhını kurmuştur. Meydana gelen savaşta kazanan olmamıştır. Kışın yaklaşması ile Lidya Kralı Kroisos ordusu ile birlikte ülkesine geri çekilmiştir. Kış mevsimi yaklaştığı için Pers Kralı II. Kyros'un kendi ordusunu takip edebileceğini düşünmemiştir. Sardes'e vardığında ordusunun büyük bir bölümünü terhis etmiştir. Ardından Mısır Kralı Amasis, Babil Kralı Nabonidas ve Lakedaimonia'ya haberciler göndererek onlara dört ay sonra Sardes'te kendisi ile buluşmasını istemiştir. Lidya Kralı Kroisos, yapacağı ittifak ile II. Kyros'u yenmeyi planlamıştır. Ancak II. Kyros, Sardes önlerinde görünce Lidya Kralı Kroisos ordusunu savaş durumuna sokmuştur. Yapılan savaşta Lidyalılar Sardes Kalesine geri çekilmiştir. Yapılan uzun kuşatmanın ardından Kroisos teslim olmak zorunda kalmış ve böylece Lidyalılar yenilmiştir.¹⁴⁴

14 gün süren savaş sonunda II. Kyros Lidya zaferinde ordusunun göstermiş olduğu başarıyı ödüllendirmek için Sardes şehrini yağmalamalarına izin vermiştir.¹⁴⁵ Lidya Krallığı'nın ortadan kaldırılması ile Persler'in Anadolu'daki iki yüzyıl sürecek olan hâkimiyeti başlamıştır. II. Kyros, Lidya Krallığı'nın yıkılmasından sonra Miletos hariç diğer bütün İonia şehirlerini ele geçirmiş ve Miletoslular'ın Lidya Krallığı ile yapmış olduğu antlaşmayı Pers Krallığı ile yenileyerek Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenliği altına almıştır. II. Kyros, Batı Anadolu'daki hâkimiyetini güvence altına almak için bölgede iki satraplık kurmuştur. Kurmuş olduğu bu satraplıklara İonia kentlerini bağlamış, buralarda askeri üsler kurmuştur.¹⁴⁶

II. Kyros, Persli Tabalus'u Lidya satraplığına getirmiş ve Lidyalı Pactyes'i de hazinedar olarak görevlendirmiştir. Hazinedar Pactyes II. Kyros'un Ekbatana'ya dönmesi ile Lidya'nın büyük hazinesine el koymuş ve kendisine bir ordu kurmuştur. Bunun üzerine II. Kyros, kendisine isyan eden Pactyes'in yakalanması için Harpagos'u Lidya'nın yeni satrapı olarak görevlendirmiştir. Harpagos komutasındaki Pers ordusu çıkan isyanları bastırmış ve kendisine karşı gelen İonia şehirlerini boyunduruğu altına almıştır. Bunun devamında İonia Sahili

¹⁴³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 51, Konya, 2009.

¹⁴⁴ Sevgi Sarıkaya, "Astyages ve Kroisos'un Sonu (Medler, Persler, Lidyalılar)", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s. 48-49.

¹⁴⁵ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, 2013, (Çev. Mehmet Morali), Alfa Basın Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 4. Baskı, s. 487, 2020.

¹⁴⁶ Halit Erkiiletlioğlu, "Kappadokia Krallığı ve Roma-Bizans Dönemi", *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarh Dizisi*, s. 57-59, Kayseri, 2019.

karşısındaki adalarda oturan halklar kendiliğinden teslim olmuşlardır. Fenike sahil şehirleri teslim olduktan sonra II. Kyros hem karada hem de denizlerde büyük bir güce sahip olmuştur.¹⁴⁷

Persler, fethettikleri yerlerdeki yerel krallık ve halklarına iyi davranmış ve kültürlerine de saygı göstermiştir. Kurmuş oldukları yol ağları ve satraplık sistemi ile merkezin gücünü en uzak köşelere kadar taşımıştır. II. Kyros, MÖ 539 yılında ordularıyla Babil üzerine yürümüştür. Babil kenti güçlü duvarlarla korunmaktaydı. Nabukadnezzar'ın Babil'in kuzeyinde Fırat ve Dicle Nehirleri'nin birbirlerine en yakın olduğu yerde yaptırmış olduğu duvarın yakınlarında Babil ordusu Pers ordusuna karşı direnmiştir. Ancak bu direniş fazla uzun sürmemiş ve başkent kısa süre içerisinde düşmüştür. Böylece II. Kyros, Babil Kralı Nabonidus'un Krallığı ile birlikte uzun süren Babil tarihine de son vermiştir. Babil Krallığı'nın yıkılması ile birlikte Mezopotamya'nın birikimine sahip olan halkların bu bölgedeki siyasal hâkimiyetleri de sona ermiştir. Bütün Mezopotamya ve çevresi Persler'in egemenliği altına girmiştir.¹⁴⁸

II. Kyros, MÖ 539 yılında Babil şehrini aldıktan sonra büyük bir törenle şehre girmiştir. Babil tanrılarını korumak ve Babil şehrini yağmalamaması, Babilde bulunan rahiplerin övgüsünü almasını sağlamıştır. Böylece Babil'de bulunan rahipler II. Kyros'u, Babil'in meşru varisi olarak kabul etmiş ve kendisini "Dört İklimin Kralı" olarak ilan etmişlerdir. II. Kyros, Babil Kralı Nabukadnezzar'ın MÖ 586 yılında Babil'e sürgün etmiş olduğu Yahudileri serbest bırakmış onların ülkelerine dönmelerine izin vermiş ve Kudüs'teki mabetlerini yeniden inşa etmeleri için gereken maddi ve manevi yardımı onlara sunmuştur.¹⁴⁹

II. Kyros, Babil Krallığı'na son verdikten sonra Mısır'ı ele geçirme planları yapmıştır. Ancak bu sırada imparatorluğun kuzeydoğu sınırını oluşturan Chorasmia ve Soğdiana'yı yıpratıcı akınlar düzenleyen Massagetler bulunmaktaydı. Massagetler'in bu akınlarını durdurmak için II. Kyros, imparatorluğun kuzeydoğu sınırına sefer düzenlemiştir. Massagetler'in başında Kraliçe Tomris bulunmaktaydı. II. Kyros, MÖ 530 yılında Massagetler'in saldırılarını durdurmak için sefere çıkmış Seyhun Nehri'nin ötesine geçerek burada Kyropolis isminde bir garnizon şehri inşa ettirmiştir. II. Kyros, Massagetler'i egemenliği altına almak için ordusunu Aras Nehri üzerine getirmiş ardından bir köprü inşa ettirerek nehri geçmiştir. II. Kyros, Lidya Kralı Kroisos'un önerisi ile büyük bir ziyafet hazırlattırması, ziyafet devam ederken Pers ordusunun zayıf güçteki askerlerini ziyafetin başında bırakıp ordusunun geri kalanı ile beraber nehir kıyısına geri çekilmiştir. Bu ziyafeti gören Massagetler'in harekete geçerek ziyafetten yararlanmak istedikleri sırada onların zayıf anını fırsata çevirerek nehrin kıyısında duran ordunun saldırıya geçmesini istemiştir. Ziyafeti gören Massagetler'in ordusunun üçte biri ziyafet alanına gelmiş ve buradaki Pers askerlerini öldürmüş, ziyafetteki yemeklerle karınlarını doyurmuş ve ziyafetteki şarabın etkisi ile sarhoş olan Massaget askerleri bir süre sonra uyuya kalmıştır. Durumu izleyen Pers ordusu bir süre sonra saldırıya geçerek uykudaki Massaget askerlerinin bir kısmını öldürmüş ve bir kısmını da esir almıştır. Esir alınanların arasında orduyu komuta eden Tomris'in oğlu Spargapises de bulunmaktaydı. Bu olayın üzerine Tomris, savaş hazırlıklarına başlamış ve Persler'in üzerine yürümüştür. İki taraf arasında çok şiddetli bir savaş yaşanmıştır. Her iki tarafta

¹⁴⁷ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 33, Bursa, 2018.

¹⁴⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, s. 208, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

¹⁴⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 53, Konya, 2009.

uzun süre yenilememiş ilerleyen zamanda II. Kyros ve askerlerinin büyük bir bölümü öldürülmüştür. Böylece Persler Massagetler'e yenilmiştir.¹⁵⁰

II. Kyros, MÖ 539 yılında devraldığı hanedanlığı Küçük Asya ve Merkez Asya'nın büyük bir kısmını kendi boyunduruğunda güçlü bir imparatorluk haline getirmiştir. Krallığın başına geçtiği zaman askeri, siyasi ve savunma sistemlerine öncelik vermiş, kendi döneminin güçlü krallıklarına boyun eğdirmiştir. Kazandığı askeri başarılarını, siyasi yapıda gerçekleştirdiği düzenlemelerle pekiştirmiştir. Yaptığı uygulamalarla hem krallık merkezinde hem de egemenliği altındaki bölgelerdeki politik istikrarı, toplumsal düzeni ve iktisadi kalkınmayı sağlamıştır. II. Kyros, krallığın başkentini Pasargadai'ya taşımıştır. Med ve Lidya Krallıklar'ından kazandığı hazineleri Pasargadai'ya taşıyarak krallık merkezinin ekonomik refahını sağlamıştır. Fethettiği bölgelere askeri garnizonlar kurarak bu bölgelerin güven ve istikrarını sağlamıştır. II. Kyros fethettiği bölgelerin bazılarını satraplar tayin ederken bazı bölgelere; Kilikia, Paphlagonia ve Lykia gibi kentlere özerklik vererek buraların yönetimini yerel hanedanlıklara bırakmıştır. II. Kyros bu bölgelerden vergi yerine haraç veya hediye vermek ve gerektiğinde asker göndermekle mükellef tutmuştur.¹⁵¹

II. Kyros'un ölümünün ardından yerine oğlu II. Kambizes tahta geçmiştir. Tahta geçer geçmez babasının başlattığı İmparatorluğu genişletme politikasına devam etmiştir. II. Kambizes'in saltanatının ilk yıllarında karşılaşmış olduğu isyanları bastırması ve Mısır üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştır. II. Kambizes ilk önce Mısır'ı alabilmek için güçlü bir donanma hazırlattı ve mürettebatını Persler'e bağlı denizci kentlerden seçerken donanmanın başına da Pers komutanlardan atamıştır. Böylece Mısır için yapılan hazırlıklar MÖ 526/525 yılında hazır hale gelmiştir. Mısır Firavunu Amasis, yaklaşan Pers tehlikesine karşı Fenikeliler'le, Yunan Adaları'yla ve Sisam Adası'nın hükümdarı Polikrates ile anlaşmıştır. II. Kambizes'in ordusu Mezopotamya ve Suriye'yi geçerek Filistin'e oradan da Bedevi liderlerinin Persler'e lojistik destek sundukları Sina Çölü'nü geçmiş ve Mısır ordusunun bulunduğu bölgeye Pelusium önlerine kadar gelmiştir. Pelusium önlerine vardıklarında Amasis'in öldüğünü ve yerine oğlu III. Psammetikos'un tahta geçtiğini öğrenmiştir. III. Psammetikos'un tecrübesiz ve liyakatsizliğinden dolayı Mısır ordusu savaşı kaybetmiştir. III. Psammetikos savaşta askerlerini toparlamak yerine Menfis Kalesi'ne sığınmış ve arkasından gelen Pers ordusu hiçbir direniş görmeden şehri kuşatmıştır. Menfis şehri düştükten sonra Yukarı Mısır da direnmeden teslim olmuştur. Bunun üzerine Libyalılar, Kyreneliler ve Barkalılar vergilerini getirerek Pers hâkimiyetine bağlıklarını bildirmiştir.¹⁵²

II. Kambizes, Kıbrıs'ı kendi hâkimiyeti altına almıştır. Akabinde MÖ 525 yılında Mısır fethedilmiştir. Mısır rahipleri tarafından firavun ilan edilen Kambizes'e Mesuti-Re yani "Tanrı Re'nin Oğlu" unvanı verilmiştir. II. Kambizes, son Mısır Kralı II. Psammetik'in halefi olarak tanındı ve Mısır firavunlarının bütün hukuk ve unvanlarına sahip olmuştur.¹⁵³ Mısır'da isyanlar başlayınca Pers Kralı Kambizes Mısır halkına ve tanrılarına karşı şiddet kullanmaya ve bazı

¹⁵⁰ Eray Karaketir, "Pers Kralı Büyük Kyros'un (MÖ 559-530) Orta Asya Seferleri ve Ölümü", s. 9-13, 2017.

¹⁵¹ Sevgi Sarıkaya, "Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatih Büyük Kyros", Mediterranean Journal of Humanities, 1/2, s. 206, 2011.

¹⁵² Akın Bingöl, İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 41-42, Ankara, 2015.

¹⁵³ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 35-36, Bursa, 2018.

tapınaklarına zarar vermeye başlamıştır. II. Kambizes, Güney Mısır sınırlarını Habeshistan'a kadar genişletmiştir.¹⁵⁴

MÖ 522 yılında II. Kambizes'in Mısır'da bulunduğu sırada başkent Pasargadai'da yerine Gaumata adlı bir rahip, II. Kyros'un ikinci oğlu Bardiya olarak tahta çıkmıştır. Gaumata, Kambizes'in tahta geçtikten sonra gizlice öldürttüğü kardeşine çok benzemekteydi. Bu benzerliği kullanarak kendini başkentte kral ilan etmiştir. İmparatorluğun önde gelen iki kabilesinden Mata ve Parsalar Bardiya'nın öldüğünden haberleri olmadığı için Gaumata'yı gerçek Bardiya sanmıştır. Yalancı Bardiya'nın tahta geçtiğini haber alan II. Kambizes Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gelmiş fakat yolculuğu sırasında hayatını kaybetmiştir (522).¹⁵⁵

II. Kambizes, MÖ 525 yılında Mısır'ı Pers İmparatorluğuna katmıştır. II. Kambizes'in krallık adına yaptığı önemli işlerden bir diğeri de Fenikeliler ile yaptığı bağdaşıklık ve donanmaya ayırdığı devlet bütçesiyle denizlerde hâkimiyet kurmaya çalışmasıdır. Yaptığı bu hizmet ile daha sonraki süreçlerde Suriye-Filistin, Mısır, Kilikia, Kıbrıs gibi bölgeler ve Pamphylia'da Aspendos, Karia'da Kaunos gibi kentler Pers Krallığı'na yıkılıncaya kadar donanma merkez üsleri olarak hizmet vermiştir.¹⁵⁶

MÖ 522 yılında Gaumata adındaki rahibin çıkarmış olduğu isyan krallık içinde büyük sıkıntılara neden olmuştur. Gaumata adındaki rahibin kendini kral ilan etmesi üzerine II. Kyros'un oğlu II. Kambizes Ekbatana'ya doğru yola çıkmış ve bilinmeyen bir nedenden dolayı yolda hayatını kaybetmesi üzerine bundan istifade eden Gaumata bir yıl boyunca Pers tahtında kalmıştır. I. Dareios, altı Pers soylusunun yardımıyla Gaumata adlı rahibi tahttan indirmiş ve idam ettirmiştir. Bu tarihten sonra tahta I. Dareios geçmiştir.¹⁵⁷ I. Dareios, tahta geçtiği zaman Pers ülkesi sınırları içerisinde birçok isyanla baş etmek zorunda kalmıştır. Krallığın başına geçtiğinde yaklaşık on yedi savaş yapmış ve savaşlardan zaferlerle ayrılp ülke içerisinde iç huzuru sağlamıştır. Ülke içerisindeki isyanları bastırdıktan sonra Hindistan üzerine sefere çıkmıştır. Hindistan Bölgesi'nde Pencap ve İndus Havzası'nı ele geçirirken Hindistan'ın güney bölgesini ele geçirememiştir.¹⁵⁸ I. Dareios geniş bir alana sahip olan Pers topraklarını merkezden yönetebilmek için ülke arazisini büyük idari birimlerine ayırmıştır. Bu idari birimler mülki ve askeri olmak üzere 24 satraplıktan oluşuyordu.¹⁵⁹

Pers Kralı I. Dareios bütün büyük krallar gibi oda tüm dünyayı egemenliği altına almayı düşünmüştür. Ondan önceki Pers Kralları Anadolu ve Mısır'ı ele geçirmiş sıra Balkanlar'ın fethine gelmiştir. Yunanistan topraklarını Pers hâkimiyetine alabilirse böylece Boğazlardan gelebilecek tehlike kolaylıkla önlenebilecektir.¹⁶⁰ I. Dareios, MÖ 512 yılında Avrupa'da bulunan İskitler üzerine sefere çıkmıştır. Anadolu'yu geçip İstanbul Boğazı'nda türüne ilk defa rastlanan gemileri birbirine bağlama yöntemi ile iki kıtayı birbirine bağlamış ve bu sayede ordusu ile

¹⁵⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 54, Konya, 2009.

¹⁵⁵ Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 314, 1982.

¹⁵⁶ Sevgi Sarıkaya, Murat Arslan, "Anadolu'da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi", s. 80-81.

¹⁵⁷ Halit Erkiletlioğlu, "Kappadokia Krallığı ve Roma-Bizans Dönemi", Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarh Dizisi, s. 60, Kayseri, 2019.

¹⁵⁸ Cuma Ali Yılmaz, İsmail Ayarış, "Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 30, S. 1, s. 416, Elazığ, 2020.

¹⁵⁹ Hami Yuluğ, "Persler'in Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri", s. 5.

¹⁶⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 55, Konya, 2009.

birlikte İstanbul Boğazı'nı geçmiştir. Bu sefer sırasında Pers ordusunun donanma ihtiyaçlarının karşılanması ve köprü yapımı İonia, Aiolis ve Hellespontos kentlerinin sorumluluğunda bırakılmıştır. I. Dareios, Tuna Nehri üzerine kurdurduğu ikinci köprünün sorumluluğunu ise Abydos, Lampsakos, Parion, Prokonnesos, Kyzikos, Byzantion, Khios, Samos, Phokaia, Miletos, Mytilene ve Kyme gibi kentlerin idarecilerine bırakmıştır. Bu idarecilere altmış gün içerisinde dönmeyecek olursa her hangi bir saldırıya karşın köprüyü yıkmaları emrini vermiştir. Ancak İskit seferi I. Dareios'un bütün bu hazırlıklarına karşın istenilen sonuca varılamamıştır. İskit Ordusu I. Dareios'un ordusu karşısında devamlı geri çekilme taktiği uygulamış buna karşılık Pers ordusu bu geri çekilme sonucunda hem yorgun düşmüş hem de susuz kalmıştır. İskitlerin geri çekilmelerinin sonunun gelmediğini anlayan I. Dareios ordusu ile geri çekilme kararı almıştır. Bu geri çekilme sırasında İskitlerin saldırılarına uğramış ve büyük kayıplar vermiştir. I. Dareios kent idarecilerine verdiği süre dolmasına rağmen köprüyü yıkmamaları sayesinde Avrupa'dan çıkarak Asya'ya geçerek ordusunu ve kendisini büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. Sonrasında Sardes'e geçerek kışı burada geçirmiştir.¹⁶¹

Pers Kralı I. Dareios, İskit seferi sonucunda İskitleri bulamamış olsa da Trakya ve Makedonya topraklarını imparatorluğuna katmayı başarmıştır. I. Dareios İskit seferinden sonra Trakya ve Karadeniz'in batı kıyılarına egemen olmuştur. Böylelikle I. Dareios, boğazların da kontrolünü eline geçirmiştir.¹⁶² Persler'in kuzey saldırıları neticesinde İskitler'e yapmış olduğu seferler daha sonrasında İyon isyanlarının da sebebi olmuştur. Persler'in egemenliğinde olan İyon kentleri, kendi içlerinde yaşamış oldukları siyasal, ekonomik ve ulusal sıkıntılar neticesinde Aristagoras önderliğinde Pers hâkimiyetine isyan etmiştir. İsyancılar Sardes şehrine girip şehri yakıp yıkmıştır. Sardes'in isyancılar tarafından basıldığını öğrenen Persler, Sardes şehrine gelmiş ve isyancıların peşine düşmüştür. MÖ 498 yılında Ephesos'ta karşı karşıya gelen ordular yapılan meydan savaşında Persler'in zaferi ile sonuçlanmıştır. Daha sonra meydana gelen birkaç isyan Persler tarafından bastırılmış ve İyon kentleri arasındaki bağ kopmuştur. İsyanın başlamış olduğu kent olan Milet kentine de I. Dareios tarafından sefer düzenlenmiş Lade açıklarında yapılan deniz savaşında Miletliler'i yenilgiye uğratmıştır.¹⁶³ Lade açıklarında yapılan deniz savaşından sonra karadan ve denizden kuşatılan Miletos, İonia isyanının altıncı yılında Pers İmparatorluğu'na teslim olmak zorunda kalmıştır. Persler Miletos kentini ve İonia hazinelerinin bulunduğu Didima kentlerini yakıp yıkmıştır. Bu bölgelerde yaşayan halkları Dicle Nehri'ne sürgün etmiştir. Persler bu isyanın ardından İonia kentlerini birer birer ele geçirmeye başlamıştır. Sisam ve Midilli adaları da Persler'in işgaline uğramıştır. MÖ 493 yılında da Persler isyan çıkarabilecek kentler üzerine seferler düzenlemiş ve nihayetinde isyanlar bastırılmıştır.¹⁶⁴ MÖ 492 yılında I. Dareios İonia'da düzeni yeniden inşa etmesi için damadı Mardonius'u görevlendirmiştir. İonia kentinin yeniden organize edilmesi görevini Artaphernes üstlenmiştir.¹⁶⁵

MÖ 492 yılında Sardes satrapı olarak görevlendirilen I. Dareios'un damadı ve Gobyas'ın oğlu olan Mardonios, büyük bir kara ve deniz ordusuyla birlikte İonia'ya gelmiştir. Burada bulunan Yunan tiranlarını kovmuş ve bölgenin demokratik hükümetler kurmasına izin vermiştir. Mardonios, İonia İhtilal'i sonrasında Thrakia ve Makedonia'ya üzerindeki Pers hâkimiyetini

¹⁶¹ Sevgi Sarıkaya, Murat Arslan, "Anadolu'da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi", s. 84.

¹⁶² Hami Yuluğ, "Perslerin Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri", s. 6.

¹⁶³ Cuma Ali Yılmaz, İsmail Ayarış, "Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 30, S. 1, s. 416-417, Elazığ, 2020.

¹⁶⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 269, Ankara, 1999.

¹⁶⁵ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 47, Bursa, 2018.

tekrar güçlendirmek için deniz ve karadan büyük bir orduyla Avrupa'ya geçmiştir. Mardonius, Avrupa'da Persler'e karşı ayaklanan bazı Thrak boylarıyla savaşmış, Thrakia Satraplığı içinde barış ve güven ortamını sağlamıştır. Mardonius, Athos Dağı yakınlarındaki kayalıklarda donanmasının bir fırtınaya yakalanıp neredeyse bütün gemilerinin batması sonucu geri çağırılmıştır. Komutanlığı elinden alınmış ve yerine Medialı Datis ve Artaphernes'in oğlu Artaphernes komutan olarak atanmıştır.¹⁶⁶

Artaphernes, Sardes kentinde bütün kent temsilcilerinin oluşturduğu İonia delegeleri ile bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda alınan karar sonucunda kentler aralarında çıkabilecek bir anlaşmazlık karşısında savaş yapmayacak, birbirlerinin topraklarını gasp etmeyecek, belirlenen bir hakemle sorunlarını çözecektir. Artaphernes elinde bulunan İonia arazi planını ve kütüğüne bakarak her bir kentin payına düşecek vergi miktarını belirlemiştir.¹⁶⁷

Pers Kralı I. Dareios, Anadolu'da huzurun sağlanması ve çıkabilecek isyanların önene geçebilmek için Yunanistan'ın fethi oldukça önemliydi. Bundan dolayı Anadolu ve Yunanistan arasındaki bağın kopması gerektiğini bunun da ancak İonia kentlerinin deniz ticaretinden vazgeçmesi veya Yunanistan'ı ele geçirmek ile sağlanabilirdi. MÖ 492 yılında I. Dareios'un damadı Mardonios'un komutasındaki Pers ordusu Trakya'yı geçerek Avrupa'da Pers egemenliğini güçlendirmiştir. I. Dareios, MÖ 491 yılında Yunanistan'a elçiler göndermiş ve Pers hâkimiyetini kabul ettiklerinin kanıtı olan "su ve toprak" istemiştir. Atinalılar elçilerin getirdiği teklifi geri çevirmiştir. Bunun üzerine Pers donanması MÖ 490 yılında Datis ve Artaphernes komutasında Ege Deniz'ini aşarak Yunanistan'a girmiştir. Pers ordusu Evboia Adası'na çıkartma yapmış ve İonia isyanında isyana gemi göndererek yardım eden Eretria kentini ele geçirmiş kenti yakıp yıkmış ve halkını da Susa'ya sürgüne göndermiştir. Bundan sonra isyana 20 gemi göndererek yardım eden Atina'ya sıra gelmiştir.¹⁶⁸

Pers ordusuna yardım eden eski tiran Hippias sayesinde Persler, Maraton Koyu'na çıkartma yapmıştır. Atina da ise Halk Meclisi tarafından seçilen Miltiades yaklaşık 10.000 kişilik ordusu ile Maraton Ovası'na doğru ilerlemeye başlamıştır. 15.000 civarındaki Pers ordusu sayıca üstün olmasına rağmen Atina ordusu ilk önce kanatlardan daha sonra da merkezden saldırarak Pers ordusunu bozguna uğratmıştır. Pers ordusu aldığı yenilgiye rağmen düzenli bir şekilde geri çekilip gemilerine binmeyi başarmıştır. Pers komutanı Datis, Sunion Burnu'ndan dolaşarak Atina yakınlarında bulunan Faleron Koyu'na çıkartma yapmış ancak Atina ordusunun buraya zamanında yaptığı asker nakliyle bu teşebbüs de engellenmiştir. Bu yenilgiler üzerine Pers ordusu Anadolu'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Perslerin almış olduğu bu yenilgilerle yenilmez görünen Pers ordusunun hâkimiyeti bu bölgede geçici olarak son bulmuştur. I. Dareios bu başarısızlığa rağmen Yunanistan'a ikinci sefer hazırlığına başlamıştır. I. Dareios 10 yıllık bir süreç içerisinde ordusunu hazırlamaya çalışırken Mısır'da patlak veren isyanlar bile onu bu isteğinden geri çevirememiştir. Pers egemenliğinde çıkan isyanları bastırmış hazırladığı ikinci orduyla sefere çıkamadan imparatorluğunun 36. yılında, MÖ 486 yılında hayatını kaybetmiştir.¹⁶⁹ I. Dareios Devri'ne baktığımızda bu dönemde göze çarpan özellikler arasında ortaya çıkan ayaklanmaların bastırılması, Pers birliğinin sağlanması, yapılan fetihlerin pekiştirilmesi, Pers

¹⁶⁶ Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 319, 1982.

¹⁶⁷ Sevgi Sarıkaya, Murat Arslan, "Anadolu'da Persler: Savaş, İsyen ve Diplomasi", s. 85-86.

¹⁶⁸ Hami Yuluğ, "Perslerin Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri", s. 7.

¹⁶⁹ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 51-52, Ankara, 2015.

İmparatorluğu'ndaki toprakların elde tutulması ve bu toprakları elde tutmak için uygulamış olduğu katı kurallar, I. Dareios'un Krallığı'nın belirgin özellikleri arasında görülmektedir.¹⁷⁰

Pers Kralı I. Dareios, saltanatının 36. yılında öldüğünde yerine oğlu I. Kserkses, 32 yaşında tahta geçmiştir. Babası zamanında yaşanan ve devam eden Mısır isyanını bastırdıktan sonra MÖ 484 yılında Babil'de başlayan ayaklanma ile karşılaşmıştır. I. Kserkses Babil İsyanı'nı bastırdıktan sonra Yunanistan seferi için gereken hazırlıklara başlamıştır. I. Dareios zamanında başlayıp oğlu I. Kserkses zamanında devam eden sefer hazırlıkları 10 yılı bulmuştur. Bu durum en çok Atinalılar olmak üzere Yunan kentleri için de güçlenme ve toparlanma fırsatını vermiştir.¹⁷¹

Atina'daki duruma bakacak olursak; MÖ 489 yılında Miltiades, Pers İmparatorluğu'nun tarafını tutan Paros'a karşı bir sefer düzenlemiştir. Ancak Miltiades yapmış olduğu bu seferde başarısız olunca Atinalılar tarafından devrilmiş ve para cezasına çarptırılmıştır. Paros seferi sırasında almış olduğu yara yüzünden sonrasında hayatını kaybetmiştir. MÖ 487/486 yıllarında Atina devlet teşkilatında değişiklikler yapılmış, Arhon'luk üzerindeki aristokrat nüfuzunu azaltmak için 9 Arhon'un Halk Meclisi tarafından seçilmeyip, Demos'lar (halk tabakası) tarafından önerilen 500 kişilik bir aday listesinden kura yolu ile seçilmesine karar verilmiştir. Böylece Arhonların elinde bulunan güç ve icra "Beş Yüzler Meclisi"nde toplanmıştır. Atina devlet teşkilatında en yüksek kademeyi subaylar almaya başlamıştır. Atinalılar birinci Pers savaşında aldıkları tecrübelerle dayanarak ordunun idaresini tek elden sağlamak için Başkomutanlık mevkiini geniş yetkilerle bir kişide bulunmasını sağlamıştır. Miltiades'ten sonra iktidarda olan Temistokles, Attika'daki Lavrion gümüş madenlerini işleterek bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede 180 gemilik bir donanma yaptırmıştır. Yapılan bu donanma gemileri ile Atina, Yunanistan'ın en güçlü deniz devleti olmuştur. MÖ 480 yılında Atina bu donanma gemileri ile Salamis Deniz Muharebesi'ni kazanacak ve Yunanistan ikinci kez yaşanabilecek büyük bir istiladan kurtulmuş olacaktır.¹⁷²

Pers Kralı I. Kserkses, Mısır ve Babil isyanlarını bastırdıktan sonra Yunanistan seferi için gereken hazırlıkları tamamlamaya çalışmıştır. I. Kserkses bütün Yunanistan'ı ele geçirmeyi hedeflemiştir. Bunun için hem karadan hem de denizden saldırıyı düşünen I. Kserkses MÖ 481 yılında hazırlıklarını tamamlamış, kara ordusunu Asya'dan Avrupa'ya geçirmek için Çanakkale Boğazı'na gemilerden oluşan iki büyük köprü yaptırmıştır. Böylece kara ordusu ve gerekli olan teçhizat bu gemilerden oluşan köprüden rahatlıkla geçebilecektir. Ayrıca geçilecek yollarda ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için tahıl depoları inşa edilmiştir. Yunanistan Seferi'ne çıkmak için hazırlık yapan Pers ordusu Doğu Kapadokya'daki Kritalla'da toplanmıştır. I. Kserkses başkent Susa'dan gelerek ordunun başına geçmiştir. Ordusuyla beraber Sardes'e gelen I. Kserkses MÖ 481-480 kışını bu şehirde geçirmiştir.¹⁷³ Sardes'e vardığında Yunanistan'a

¹⁷⁰ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 386, İstanbul, 2010.

¹⁷¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 66, Konya, 2009.

¹⁷² Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 275-278, Ankara, 1999.

¹⁷³ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 272-273, İstanbul, 2018.

haberciler göndererek kendisine teslimiyet ifadesi olan toprak ve su istemiştir ancak Yunan kentleri bu isteğini geri çevirmiştir.¹⁷⁴

Pers Kralı I. Kserkses, Sparta'yı Atina'dan ayırmaya çalışmış bunda başarılı olamamış ve bölgede Helen Birliği'nin kurulduğunu öğrenince artık savaşmaktan başka bir çare olmadığına karar vermiştir. MÖ 480 yılında Pers ordusu Sardes'ten hareket ederek Çanakkale Boğazı'nda gemilerden inşa ettiği köprülerden ordusuyla birlikte geçmiştir. Trakya ve Makedonya üzerinden Selanik yakınlarında Terma'ya gelmiş orada Teselya'ya geçmek için hazırlıklar yapmıştır. Birleşik Yunan kuvvetleri düşmanı ilk önce Yunan topraklarına sokulmaması kararını almış ve Makedonya ile Teselya'yı birbirine bağlayan Olimpos Dağı'nın güneyindeki Tempe Geçidi'ni tutmak üzere oraya bir ordu göndermiştir. Ancak Teselyalılar'a güvenemeyen Birleşik Yunan Kuvvetleri, Spartlılar'ın isteği üzerine Tempe Geçidi'ni boşaltarak Orta Yunanistan'ın kapısı olan Termopilai Geçidi'ni savunmaya karar vermiştir. Atina donanması ise Evboia sınırına gelecek ve bu ada ile Yunanistan arasındaki Evripos Boğazı'na girip Persler'in, Yunanlılar'ın gerisine asker çıkarmalarını önleyeceklerdi. Böylelikle Pers ordusu hiçbir karşı koyma hareketi görmeden Teselya'ya girmiştir.¹⁷⁵

Pers Kralı I. Kserkses, Teselya üzerinden Orta Yunanistan'ın kapısı olan Termopilai Geçidi'ne ulaşmıştır. Helen Birliği'ni kurmuş olan Yunanlılar Pers ordusunu bu geçitte durdurmayı planlamıştır. Termopilai Geçidi'nde Spartalıları'dan oluşan bir ordu bulunmaktaydı. Deniz kuvvetleri açısından güçlü olan Atina donanması Pers donanmasını durdurmak için Artemision açıklarında mevzilenmişti. Pers Kralı I. Kserkses'in ilk savaşı Yunanistan'daki Termopilai Geçidi'nde hem karadan hem de denizde başlamıştır. Yunan kuvvetleri ne karada ne de denizde Pers ordusunu durduramamıştır. Böylece Atina ve Sparta kentleri Persler'in saldırılarına açık hale gelmiştir. Bu yenilgiler üzerine savaş stratejilerini tartışan Atinalılar, Perslerle karada savaşmak yerine denizde savaşma kararı almıştır. Bu karar ile birlikte Atina boşaltılmıştır. Boşaltılan Atina Persler tarafından ateşe verilmiştir. Pers donanması ile Atina donanması Salamis Adası yakınlarında Deniz Savaşı yapmış ve savaşın sonucunda Pers donanması yenilmiştir. Pers Kralı I. Kserkses bu yenilginin ardından ordu komutanlığını Mardonios'u atayarak Yunanistan'ı terk etmiş ve Anadolu'ya geçmiştir.¹⁷⁶

Mardonios komutasındaki Pers ordusu Teselya'ya çekilmiş ertesi yıl yine Yunanistan'a doğru yola çıkmıştır. Pers ordusu Atina'yı bir kez daha yıkıma uğratarak kuzeye doğru çekilerek Plataiai Ovası'nda ordugâhını kurmuştur. Bu sırada toplanan Atina ve Sparta orduları Plataiai Ovası'nın önlerine gelerek Pers ordusu ile savaşa başlamıştır. Savaşın sonucunda Pers komutanı Mardonios öldürülmüş ve Yunanlılar savaşı kazanmıştır. Plataiai zaferinden sonra Batı Anadolu kıyılarında bulunan Mykale Yarımadası'nın kıyısında karaya çekilmiş olan Pers donanması tümüyle yakılmıştır (MÖ 479). Yunanlılar'ın bu başarıları üzerine İonia kentleri tümüyle ayaklanmış ve Pers yanlısı tiranları devirip ülkelerindeki Pers garnizonlarını kovarak bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Pers Kralı I. Kserkses Yunan kentlerinin bağımsızlıklarını ilan etmesinden rahatsız olmuşsa da buraları tekrar hâkimiyeti altına almak için hiçbir çaba sarf etmemiştir. Yunanlılar'ın elde ettiği bu zaferlerden sonra savaş Yunanistan'da son bulmuş ancak Persler ve Yunanlılar arasındaki savaş bundan böyle Anadolu'da devam etmiştir. Yunanlılar'ın

¹⁷⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, VII. 32, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, s. 397, İstanbul, 1993.

¹⁷⁵ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 54, Bursa, 2018.

¹⁷⁶ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 276-277, İstanbul, 2018.

amacı Persler'i Anadolu'nun içlerine sürmek ve Batı Anadolu kıyılarını ve Ege Denizi'ni ele geçirmektir. Böylece Anadolu kıyılarındaki Yunan kentleri bağımsızlıklarına kavuşabileceklerdir.¹⁷⁷

MÖ 478/477 yılında Atinalılar Delos Adası'nda "Attika-Delos Deniz Birliği" adı altında siyasal bir birlik kurmuştur. Bu birliğin amacı Persler'e karşı mücadelede bulunmak, adalar ve Anadolu'daki Yunan şehirlerinin bağımsızlıklarını sağlamak ve Persler'in Yunan ülkesinde yaptıkları tahribatların öcünü almaktır. Birliğin teşkilatını Atinalı devlet adamı Aristides hazırlamıştır. Bu birliğe giren şehirler Atina ile ayrı ayrı ittifaklar yapmış, Atinalılar'ın düşmanlarıyla düşman dostları ile dost olacaklarına dair yemin etmiştir. Birliğe katılan şehirler bağımsızlıklarını korurken Persler'e karşı ortak hareketler için deniz ve kara kuvvetlerinin idaresini Atina'ya bırakmıştır. Ayrıca tehlikeye açık olan yerlerde garnizonlar yerleştirme hakkını da Atinalılar'a bırakmıştır.¹⁷⁸

Plataiai ve Mykale Savaşları, Pers Yunan Savaşları'nın dönüm noktası olmuş, bu savaşlardan önce Yunanlılar savunma halindeyken bu savaşlardan sonra taarruza geçmiştir. Ülke sınırları peş peşe gelen mağlubiyetlerin ardından doğuya doğru daralmaya başlamış, Teselya, Makedonya, Boiotya ve Trakya Pers hâkimiyetinden çıkmıştır. MÖ 466 yılında Karya ve Likya kıyılarında dolaşan bir Atina gemisi Pamphylia kıyılarında Side kenti önlerinde demirlemiş olan Pers donanmasını yenilgiye uğratmıştır. Atinalılar Pers ordusunu takip ederek Pers birliklerini Eurymedon'da yenilgiye uğratıp büyük ganimetlerle geri dönmüştür. Pers İmparatorluğu'nun böyle büyük yenilgiler sonrası itibar kaybının ardından Pers Kralı I. Kserkses fazla yaşamamıştır. Yunan kaynaklarına göre I. Kserkses yakışıklı civanmert bir kişiliğe sahiptir. Memur ve komutanlarını seçmedeki başarısızlığı sebebiyle devlet işlerinde bozulmalar yaşanmıştır. İradesi zayıf olduğundan iyice düşünmeden kararlar vermiştir. Devlet yönetimi saray kadınlarının ve hadımağalarının kontrolüne geçmiştir. I. Kserkses'in bu zafiyetlerinden ve imparatorluğun kötü gidişatından dolayı amcası ve muhafız komutanı Ardavan, I. Kserkses'i ortadan kaldırmıştır.¹⁷⁹ I. Kserkses öldükten sonra veliaht prens Dareios'ta bir saray entrikası sonucu öldürülmüştür. Bu ölümlerin hesabını sormak kaydı ile suikastçıları halk önünde idam ettiren I. Artakserkses bu ölümlerle ilişkisi olmadığını göstermeye çalışmış ve olayların üstünü kapatmaya çalışmıştır. I. Artakserkses Dönemi'nde Mısır'da yerel liderlerden biri olan İnaros isyan etmiş ve I. Artakserkses isyanı bastırmak için Pers generallerinden Megabazos'u görevlendirmiştir. Megabazos Mısır'daki isyanı acımasız bir şekilde bastırmıştır.¹⁸⁰

Mısır lideri İnaros'un isyanına destek veren Atina, Mısır'da Persler'e yenilmesinin ardından Atinalılar, Kıbrıs'ı Persler'e bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece Persler'in Kıbrıs'taki egemenlikleri sağlamlaşmıştır. Beş yıl sonra Ege Denizi'nin doğusundaki bütün Anadolu topraklarını Pers egemenliğinin garantisine alacak olan Kallias Barışı, Persler ve Atina arasında MÖ 449 yılında imzalanmıştır. MÖ 431 yılında Atina ile Sparta arasında meydana gelen ve 27 yıl boyunca süren Peloponnes Savaşları, Persler'in batı cephesindeki hâkimiyetini

¹⁷⁷ Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 320-321, 1982.

¹⁷⁸ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 299, Ankara, 1999.

¹⁷⁹ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 54-55, Ankara, 2015.

¹⁸⁰ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 387-388, İstanbul, 2010.

sağlamlaştırmasında büyük kolaylık sağlamıştır.¹⁸¹ MÖ 431-404 yılları arasında meydana gelen Peloponnes Savaşları ile Yunanistan'daki bu iki büyük güç olan Atina ve Sparta birbirlerini gerek askeri ve gerekse ekonomik yönden tüketmiştir. Peloponnes Savaşı, Pers Kralı I. Artakserkses'e Yunanistan'ın iç işlerine karışma fırsatı vermiştir. Persler'in yardımları ile savaşı Spartalılar kazanmıştır. Ancak bir süre sonra Spartalılar Yunanistan'ın hâkimi olarak Persler'e karşı mücadeleye başlamıştır. Spartalılar'ın Yunanistan'da uygulamış olduğu sert politika sayesinde Pers kralı Spartalılar'ın hücumunu diplomasi yoluyla tersyüz etmiştir.¹⁸²

Pers Kralı I. Artakserkses ve karısı MÖ 424 yılında aynı gün ölmüştür. I. Artakserkses'in yerine tek yasal oğlu olan III. Kserkses geçmiştir. Ancak III. Kserkses tahtta 45 gün kalabilmiştir. III. Kserkses'in üvey kardeşi olan Sogdianus tarafından uykuda iken öldürülmüştür. Sogdianus ise Pers tahtında ancak 6 ay kalabilmiştir. Sogdianus'u ise Hyrkania Satrapı olan kardeşi Okhos (Vahuka) tarafından öldürülmüş ve Okhos, II. Dareios olarak Pers tahtına çıkmıştır (MÖ 424).¹⁸³

Pers Kralı II. Dareios'u meşgul eden en önemli olay Kadusiler İsyanı olmuştur. Hazar Denizi'nin güneybatısında yaşayan Kadusiler ile baş etmesi oldukça zor olmuştur. II. Dareios bu isyanı bastırmak için Kadusiler üzerine birçok sefer düzenlemiştir. Anadolu'nun batısındaki hâkimiyetini ise Peloponnes Savaşları'nda uyguladığı diplomasi ve özellikle Sparta'ya vermiş olduğu maddi destekler ile sağlamıştır. Pers Kralı II. Dareios küçük oğlu olan Genç Kyros'u özel yetkilerle Batı Anadolu satraplığına tayin etmiştir. Genç Kyros'u Batı Anadolu'ya tayin ettikten bir veya iki yıl sonra II. Dareios hayatını kaybetmiştir. II. Dareios'un ölümünün ardından tahta büyük oğlu Artakserkses çıkmıştır (MÖ 405-359). II. Artakserkses'in tahta çıkmasını kabullenmeyen kardeşi Genç Kyros, içinde Yunan paralı askerlerinde bulunduğu 10 bin kişilik bir ordu ile kardeşinin üzerine yürümüştür. MÖ 401 yılında Kynaksa denen yerde iki ordu karşı karşıya gelmiştir. II. Artakserkses'in ordusuyla yapılan savaşta Genç Kyros savaş meydanında ölmüştür. Başsız kalan paralı Yunan ordusunun komutanlığını yine bu ordunun içinde yer alan komutanlardan biri olan Ksenophon üstlenmiştir. Ünlü bir Eski Yunan tarihçisi olan Ksenophon askerlerin geri dönüş hikâyesini Kyros'un Seferi (Kyrou Anabasis) adlı eserinde anlatmaktadır.¹⁸⁴

Pers Kralı II. Artakserkses, kardeşi ile olan savaş neticesinde Persler Mısır'ı kaybetmiştir. Pers Kralı I. Artakserkses Dönemi'nden itibaren gerilemeye başlayan Pers İmparatorluğu'nun gerileme süreci hız kazanmıştır. İç savaş neticesinde Anadolu'da bir takım satraplar merkezi otoriteye karşı isyan etmeye başlamıştır. II. Artakserkses, Mısır'ın kaybedilmesine karşın Suriye –Filistin Bölgesi'nde denetimi sağlamlaştırmış ve Anadolu'da meydana gelen isyanları bastırmıştır.¹⁸⁵ Persler'i Anadolu'da en çok uğraştıran Satraplar İsyanı ve Batı Anadolu'daki kentlerdir. Kynaksa Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Satrap İsyanları kendini göstermeye başlamıştır. Batı Anadolu'daki kentler çok kısa bir süre içerisinde ayaklanmış ve Anadolu çok karışık bir döneme girmiştir. Gerçekleşen bu Satrap İsyanları, Mısır ve Atina'dan destek alınca Persler çok zor durumda kalmıştır. Ortaya çıkan isyanlar Batı Anadolu, Yunanistan ve Küçük Asya'nın tamamında görülmeye başlamış ve Pers idaresinden memnun olmayan halklarda birer

¹⁸¹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 239, İstanbul, Ağustos, 2020.

¹⁸² Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 61-62, Bursa, 2018.

¹⁸³ Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 322, 1982.

¹⁸⁴ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 239, İstanbul, Ağustos, 2020.

¹⁸⁵ Şafak Beldan, "Persler", s. 22.

birer isyana katılmıştır. 6 yıl gibi bir süre zarfında Anadolu her yönden çökmeye başlamıştır. Yaşanan bu isyanlarla Anadolu'nun önemli kentlerinde çok büyük yangınlar yaşanmış ve şehirler adeta yıkıma uğramıştır. Yaşanan bu durum Persler'in Anadolu'daki hâkimiyetine büyük bir darbe vurmuş ve Perslerin Anadolu'daki hâkimiyeti yavaş yavaş son bulmaya başlamıştır.¹⁸⁶

Pers Kralı II. Artakserkses, bütün Pers kralları içerisinde tahtta en çok kalan kişidir. MÖ 405-359 yılları arasında yaklaşık 46 yıl tahtta kalmıştır. Roma İmparatorluğu Dönemi'nin Yunan ahlakçı yazarı olan Plutarkhos, "Artakserkses'in Hayatı" adlı eserinde II. Artakserkses'i cömert bir hükümdar, sevecen bir koca ve askerlerinin çektiği eziyeti paylaşmaya hazır gözü pek bir savaşı olarak tanıtmaktadır.¹⁸⁷ Pers Kralı II. Artakserkses'in dört oğlu vardı. MÖ 359 yılında II. Artakserkses ölünce oğullarından Okhos (III. Artakserkses) kardeşlerinden ikisini öldürdükten sonra tahta çıkmıştır. Tahta çıktıktan sonra ilk işi hanedana mensup olan 180 prensi öldürerek yerine sağlamlaştırmak olmuştur. III. Artakserkses tahttaki durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Nil boylarında Pers hâkimiyetini yeniden kurmak için Mısır üzerine sefere çıkmıştır. Mısır seferi sonucu bozguna uğrayan Pers ordusunun bu durumunu fırsat bilen Anadolu'nun Akdeniz kıyılarındaki satraplıkları, İyonya Satrapı Orontes ve Hellespontos Frigya Satrapı Artabaz, Pers İmparatorluğu'na karşı isyan etmiştir. Sonrasında Kıbrıs ve daha sonra da Fenike bu isyana katılmıştır. III. Artakserkses bu isyanları bastırabilmek için çok uğraşmış ve sonunda başarmıştır.¹⁸⁸ III. Artakserkses Fenike isyanını bastırması ve MÖ 343 yılında Mısır'ı yeniden hâkimiyeti altına almıştır. III. Artakserkses ve ailesinin birçok üyesi Bagoas adındaki bir hadım ağasının önyak olduğu bir katliamda öldürülmüştür. III. Artakserkses'in sağ kalan tek oğlu Arses'i (IV. Artakserkses) Bagoas kendisinin isteklerini yerine getirebilen bir kukla olarak tahta çıkarmıştır (MÖ 338-336). Ancak Ahameniş ailesinin yan kollarından olan Artasata, Bagoas tarafından kral yapılmış ve III. Artakserkses'in oğlu Arses de öldürülmüştür. Artasata, III. Dareios olarak tahta geçince ilk işi Bagoas'tan kurtulmak olmuştur. III. Dareios'un kaderinde Ahameniş İmparatorluğu'nun sonunu getiren Büyük İskender'in rakibi olmak yazan III. Dareios, tarihe tabansız biri olarak geçmiştir.¹⁸⁹

MÖ 334 yılında Büyük İskender Anadolu topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır. Büyük İskender'in Ordusu ile Pers ordusu ilk kez Granikos Irmağı (Biga Çayı) kıyısında karşı karşıya gelmiştir. Büyük İskender ordusunu hemen savaş durumuna sokmuş ve babasının bulduğu ve kendisinin de geliştirdiği "Çarpık Savaş Düzeni" sayesinde Pers ordusunun sayıca üstün olmasına rağmen bu savaş taktiği ile savaşı kazanmıştır. Kazandığı bu galibiyet ile Anadolu'nun batı kıyılarındaki limanlar ve iç kesimlerdeki şehirler Büyük İskender'in eline geçmiştir. Büyük İskender Batı ve Güney Anadolu'daki liman şehirlerini birer birer ele geçirdikten sonra kışı geçirmek üzere Frigya'nın başkenti Gordion'a geçmiştir.¹⁹⁰

Pers Kralı III. Dareios, Babil'e gelmiş ve Büyük İskender'e karşı burayı merkez üssü yapmıştır. III. Dareios, Babil'de Medler'den, Persler'den ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden

¹⁸⁶ Yavuz Günaşdı, Oktay Özgül, "MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 113, Ankara, 2015.

¹⁸⁷ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 390-391, İstanbul, 2010.

¹⁸⁸ Akın Bingöl, İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, s. 61, Ankara, 2015.

¹⁸⁹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, s. 392-393, İstanbul, 2010.

¹⁹⁰ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 67-68, Bursa, 2018.

haraç olarak 250.000 kişilik bir ordu hazırlatmıştır. III. Dareios, hazırlatmış olduğu orduyla Babil'den Asur'un açık arazisine yürümüştür. Burada Makedon ordusunu yenebilecekti. Ancak Büyük İskender yüksek ateşli bir hastalığa yakalanmış ve Tarsus'ta iyileşmeyi beklemiştir. Pers Kralı III. Dareios Makedon ordusunu göremeyince doğrudan Anadolu'ya doğru ilerlemeye karar vermiştir. İki ordu İssos Nehri'nde (Hatay ili sınırları içinde) karşı karşıya gelmiştir. Persler'in bu büyük ordusunun üstünlüğü burada işe yaramamış çünkü bu muazzam ordu savaş alanına sığamamıştır. Yapılan savaşta Makedon ordusunun üstünlüğü ile geçerken Pers Kralı III. Dareios, savaş meydanından kaçmış ve başsız kalan Pers ordusu dağılmıştır. Pers Kralı III. Dareios, karısı, annesi ve tüm çocuklarını geride bırakmıştır. III. Dareios'un ailesi Büyük İskender'in esirleri olmuştur.¹⁹¹

Büyük İskender, İssos Savaşı'ndan sonra III. Dareios'un ailesini geri almak için sunduğu barış teklifini kabul etmemiştir. Çünkü Büyük İskender kendisini sadece Makedonya kralı ve Yunanlılar adına Pers İmparatorluğundan öç alan bir komutan değil "Asya Kralı" olarak görmeye başlamıştır. Büyük İskender Pers Kralı III. Dareios'un peşinden gitmeyip Mısır üzerine sefere çıkmayı planlamış ve Mısır üzerine yaptığı seferde zorlanmadan Mısır'ı ele geçirmiştir. Mısır'ı ele geçiren Büyük İskender, Mısır halkının sevgisini kazanmak için onların dini inançlarına saygı göstermiş, Apis Öküzü'ne kurbanlar kesmiş, Güneş Tanrısı Amon'un tapınağına giderek buradaki rahipleri ziyaret etmiştir. Mısır halkını Yunan kültürüyle tanıştıran Büyük İskender burada kendi adını taşıyan bir kent inşa ettirmiştir.¹⁹²

Büyük İskender, Mısır'ı yeniden teşkilatlandırdıktan sonra mülki idareyi iki Mısırlı'ya ve askeri idareyi bir Makedonyalı'ya bıraktıktan sonra MÖ 331 yılında Pers Kralı III. Dareios ile son savaşını yapmak üzere Suriye üzerinden Mezopotamya'ya geçmiştir. Büyük İskender'in ordusu ve III. Dareios'un ordusu Arbela (Erbil) civarında Gavgamela Ovası'nda karşı karşıya gelmiştir. Pers ordusu Makedon ordusundan üç kat fazla olmasına rağmen Büyük İskender çapraz savaş düzenini kullanarak III. Dareios'un üzerine doğru hareket etmiş ve III. Dareios tekrar savaş meydanından kaçmıştır. Büyük İskender'in bu parlak zaferi ile Pers ordusu darmadağın olmuştur. Büyük İskender her ne kadar III. Dareios'u takip etmiş olsa da doğuya doğru kaçan Pers Kralı III. Dareios'u yakalayamamıştır. Büyük İskender bu galibiyetin ardından ordusu tarafından "Asya'nın Kralı" ilan edilmiş ve Mezopotamya Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir.¹⁹³

Büyük İskender Mezopotamya'dan İran'a doğru ilerlemiş ve Pers İmparatorluğu'nun başkentlerinden olan Susa, Persepolis ve Pasargad'ı ele geçirmiştir. Bu kentlerdeki sarayların paha biçilmez hazinelerine el koymuştur. MÖ 330 yılında Ekbatana şehrini ele geçirmiş ve ordusundaki Yunan askerlerini para ve armağanlarla terhis ettirerek evlerine göndermiştir. Böylece Panhellen Öç Seferi'nin bittiğini Yunanlılar'a resmen ilan etmiştir. Asya Kralı olarak fetihlerine devam eden Büyük İskender, son Pers Kralı III. Dareios'un Baktriyan satrapı Bessos tarafından öldürülmesi üzerine kendisini Pers İmparatorluğu'nun meşru varisi olarak görmüştür.¹⁹⁴

¹⁹¹ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, 2013, (Çev. Mehmet Morali), Alfa Basın Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 4. Baskı, s. 619, 2020.

¹⁹² Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 239, İstanbul, Ağustos, 2020.

¹⁹³ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 69-70, Bursa, 2018.

¹⁹⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 88, Konya, 2009.

Persler, kurmuş oldukları imparatorluğun temelini fethettikleri bölgelerde uygulamış oldukları hoşgörü politikasıdır. Fethettikleri bölgelerdeki halkların dil, din ve ırklarına bakılmaksızın hoşgörü ile yaklaşmış, can ve mal güvenliklerini sağlamayı kutsal bir görev olarak görmüşlerdir. Persler kendi devlet sistemini oluştururken kendilerinden önce bu topraklarda hüküm süren Med ve Elam devlet teşkilatlarından örnek almış ve örnek aldıkları bu devlet teşkilatlanmasını daha da geliştirerek kullanmıştır.¹⁹⁵

Pers İmparatorluğu mutlak krallıkla yönetilmekteydi. Pers kralları, “Ülkeler Kralı” veya “Krallar Kralı”, “Büyük Kral” olarak tüm dünyaya hüküm etmiştir. Kralın istekleri yasa niteliğini taşımıştır. Pers kralı Ahuramazda’nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Pers kralının yetkileri sınırsızdı ayrıca devlet işlerinde söz sahibi olan bir danışma meclisi de bulunmaktaydı. Bu danışma meclisi Pers İmparatorluğu içinde yer alan 7 büyük boyun başkanlarından oluşmaktaydı. Para bastırmak sadece Pers kralına aittir. Pers kralı Ahuramazda’dan aldığı yetkiyle yeryüzünde cezai konularda yargıçlık yapardı ve en büyük yargıç kraldı. Pers kralının seçtiği yargıçlarda bulunmaktaydı.¹⁹⁶ Pers kralları imparatorluğu Persepolis başkentinden yönetmekteydiler. Susa ve Pasargad şehirlerinde de kraliyet sarayları bulunmaktadır. Pers kralları genelde çok eşli olurdu ve eşlerinden biri Pers soylusunun kızı olurdu. Bir diğeri soylu ailelerden olabiliyorken beğendikleri bir esir kadını da cariyeye olarak alabilmektedirler. Kralın oğulları kendi yaşlıları olan Pers soylusu ailelerin çocuklarıyla birlikte iyi bir eğitim almıştır. Pers kralı iyi bir at binicisi ve gerek at üstünde gerekse yaya olarak çok iyi ok ve mızrak atabilmek için eğitilirdi. Pers krallarının oğulları, satraplıkların birinde yönetici ya da satrapların üzerinde özel yönetim etkisiyle göreve atanmaktaydı. Pers kralları çocuklarına siyasi evlilikler yaptırmaktaydı.¹⁹⁷

Pers İmparatorluğu’nun askeri ve ekonomik açıdan örgütlenmesinin en önemli parçası satraplık sistemidir. Pers satraplık sistemi, fethedilen bölgelerin gereksinimlerini dikkate almak, ele geçirilen bölgelere Pers asıllı valiler atamak ve bürokrasi işlerini yürütmek için bu bölgelere elit kişileri yönlendirerek oluşturdukları bir sistemdir. Bu bölgelere gönderilen satraplar, eyaletlerden vergi toplar, askeri seferler için orduyu besler, çıkabilecek isyanlar karşısında bu isyanları bastırmak için garnizonlar inşa eder, eyaletlerden topladıkları vergileri satraplıkta topladıktan sonra merkeze gönderir ve bulundukları bölgeyi yönetmekle görevlidirler.¹⁹⁸ Pers Kralı Dareios Dönemi’nde imparatorluk toprakları 24 eyalete ayrılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde satraplıkların sayısı 30’a kadar yükselmiştir. Pers eyaletlerine atanan satraplar çoğunlukla Ahemeniş Kralları’nın oğulları, akrabaları veya krala yakın olan kişiler tarafından seçilmiştir. Yarı bağımsız olarak görev yapan bu satraplar, kral tarafından bağımsızlık sınırlarını ihlal etmemeleri için “Kralın Gözü” olarak adlandırılan denetimlilerce kontrol altında tutulmuştur. Bu kişiler kral adına denetimlerde bulunur ve krala bilgi vermekle görevlendirilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 72-73, Bursa, 2018.

¹⁹⁶ Veli Sevin, “*Anadolu’da Pers Egemenliği*”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 326, 1982.

¹⁹⁷ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 241, İstanbul, Ağustos, 2020.

¹⁹⁸ Yavuz Günaşdı, Oktay Özgül, “*MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi*”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 114, Ankara, 2015.

¹⁹⁹ İbrahim Halil Menek, “*Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahemeniş İmparatorluğu*”, *Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 1, s. 16, 2022.

Pers İmparatorluğu, birtakım irili ufaklı devletler, şehir devletleri, aşiret ve kabilelerin karışımından oluşmuştur. Pers kralları imparatorluğun tek çatı altında olması için bazı uygulamalarda bulunmuştur. İmparatorluğun her tarafında geçen tek para uygulaması, bütün ülkeleri baştanbaşa geçen yol ağları ve bu yollar üzerinde kurulan posta teşkilatı, alınan tedbirler arasında yer almaktadır. Bütün imparatorluğu saran bu yol ağları üzerinde toplam 111 posta istasyonunun bulunduğu “Kral Yolu” Pers İmparatorluğu açısından oldukça önemlidir. Kral Yolu, Efesos’tan başlayıp Sardes üzerinden Sakarya’da bulunan Gordion’a, oradan Kapadokya’da bulunan Pteria’ya, oradan da Anadolu’nun engebeli arazisinden geçerek Dicle Vadisi’ni izleyerek Mezopotamya’ya inip Susa’da son bulmaktadır.²⁰⁰ Bu yollar ile yorgun insanların dinlenmesi için yapılan istasyonlarda yiyecek, su, at gibi imkânlar sağlanmıştır. Bu yollarda aynı zamanda güvenliği sağlamak için askeri personel de bulundurulmuştur.²⁰¹

Pers İmparatorluğu, güçlü bir orduya sahipti ve bu ordu merkezde bulunan ordular ve satraplıklardan toplanan ordulardan oluşmuştur. Pers ordusunun çekirdeğini Persler, Medler ve Susalılar’dan oluşturulan bir muhafız ordusu bulunmaktadır. Pers ordusu, tümü soylu olmak üzere 2000 süvari, 2000 piyade ve ölümsüzler denen 10000 seçkin kişiden oluşmaktadır. Bu soylu askerler Pers İmparatorluğu’nda bulunan önemli kalelerdeki garnizonlarla birlikte sürekli orduyu oluşturmaktaydılar. Pers askerleri yirmi yaşlarından elli yaşlarına kadar askerlik yapabilmektedir. Askerlikle uğraşan kişiler hiçbir şekilde ticaret ile uğraşmazdı. Pers satraplıklarındaki ordular beş büyük kolorduya ayrılmış ve savaş zamanında bu kolordular Pers kralının merkezdeki ordusu ile birleşirlerdi. Ayrıca Pers kara ordusunun yanında, Fenike-Mısır askerlerinden ve gemilerinden oluşan bir donanması da bulunmaktaydı.²⁰² Pers kralları savaş zamanında orduya komuta eder ya da kendi yerine kraliyet mensubu olan yakın akrabalarından birini orduya komuta etmesi için görevlendirirdi. Pers ordusu, süvariler, atlı savaş arabaları, piyadeler ve donanmadan oluşmaktadır. Pers ordusunun saldırı silahları ok, kılıç, hançer, mızrak ve kargı savunma silahı olarakta kalkan ve zırh kullanmışlardır.²⁰³

Persler, fethettikleri bölgelerde tarım ve üretim açısından köklü değişikliklere gitmemiştir. Ele geçirdikleri bölgelerde elde ettikleri vergi, haraç ve armağanlarla ekonomilerini güçlendirirken tarımsal üretimi yerel yöntemlerle bu bölgelerde bulunan çiftçilerle sürdürmüşlerdir. Ancak Persler bu üretim kaynakları üzerinde sıkı denetimlerde yapmıştır. Ülkenin dört bir yanında bulunan geniş arazilerin mülkiyeti kral, kraliyet ailesi, Pers soyluları ve saraylıların elinde bulunmaktadır. Anadolu’daki Pers egemenliği, satraplıkların gelirlerine, vergilere ve Anadolu’daki yerel halkların ucuz iş gücüne dayanmaktadır.²⁰⁴ Persler’in Lidya Krallığı’nı ortadan kaldırmasıyla Eski Doğu ve Eski Batı uygarlıkları arasındaki kara ve deniz ticaretini sağlayan Anadolu’daki ticaret yolları Persler’in eline geçmiştir. Gerek ticaret yollarından elde edilen gelirler ve gerekse Lidya Krallığı’nın altın maden yatakları ile tarım ve

²⁰⁰ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 257, Ankara, 1999.

²⁰¹ Leila Afshari, Rabia Akarsu, “*Akhaimenid Döneminde Yol Ağları*”, *Anasay Dergisi*, S. 16, s. 113, 2021.

²⁰² Veli Sevin, “*Anadolu’da Pers Egemenliği*”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 327, 1982.

²⁰³ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 245-246, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁰⁴ Yavuz Günaşdı, Oktay Özgül, “*MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi*”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 116, Ankara, 2015.

hayvancılık Pers İmparatorluğu'nun ekonomisini güçlü bir konuma getirmiştir.²⁰⁵ Persler'in ele geçirdikleri bölgelerdeki tarımsal üretim yerel yönetimlerle devam ettirilmiştir. Pers soyluları, kraliyet ailesi saraylılar ve kral imparatorluğun dört bir yanındaki geniş arazileri kendi mülkiyetlerine geçirmiştir. Satraplıklarda bulunan köylülere düzenli vergi verme ve hizmet yüklenmiş, yerel garnizonlara asker vermeleri ve ayrıca satraplık saraylarının yiyeceğinin de karşılanması görevi yüklenilmiştir.²⁰⁶

Perslerin uygulamış oldukları hoş götü politikası egemenlikleri altında bulunan toplumların Persleri kolaylıkla benimsemesini sağlamıştır. Özellikle Persler'in yerel kültürleri koruma, inançlara saygı göstermeleri, kendi kültürlerini egemenlikleri altında bulunan halklara benimsetmeye zorlamamaları Perslerin sevilmesini sağlamıştır. Persler, Pers dilini ve dinini de imparatorlukta yaşayan halklara dayatmak için zorbalığa başvurmamıştır.²⁰⁷

Persler'in kullandığı dil eski Persçe dilidir. MÖ 1. bin yılın başlangıcından itibaren Asur egemenliği sırasında Arami dili ve yazısı konuşma dili olarak ve ticari alanda kullanılmıştır. Pers İmparatorluğu Dönemi'nde kullanılan Aramice özellikle devlet işlerinde kullanılmıştır ve Anadolu'da bulunan bütün yazıtlar Aramice kaleme alınmıştır. Aramice'nin yanında Persler özellikle anavatanlarında kendi çivi yazılarını kullanmıştır. Pers çivi yazısı Asur, Elam ve Babil çivi yazılarından alınmıştır. Bu yazı 41 heceden oluşmaktadır. Pers çivi yazısı soldan sağa doğru yazılmış diğer yazı sistemlerine oranla oldukça sadedir.²⁰⁸ Persler, ayrıca Elamca ve Babil Akadca'sını da kullanmıştır. Yazı materyali olarak kil tabletler, kaya ve papirüs kullanmıştır.²⁰⁹

Persler kendilerinden önce İran topraklarında yaşamış olan Medler ve Elamlar gibi dağlar, nehirler, yeryüzü ve gökyüzü, su ve ateş gibi tabiat unsurlarına saygı göstermiştir. Persler, tapınaklarda yapılan kurban merasimlerinde en kıymetli olan hayvanı yani at'ı bir sunağın üzerinde yanan kutsal ateşin önünde takdim etmişlerdir. Pers İmparatorluğu'na ait hiçbir tapınak bulunmamıştır. Persler, gittikleri bölgelerdeki halkların inançlarına dokunmamıştır. Fethettikleri bölgelerdeki tapınaklara saygı göstermiş ve kurbanlar sunmuştur. Persler, Zerdüş adını taşıyan bir düşünürün ortaya attığı dini benimsemiştir. Zerdüş dini, Doğu'nun çok tanrılı dinlerinin üstünde, İbranilerde olduğu gibi tek tanrı inancı bulunmaktadır. İyilik ilkesini Ahuramazda, karanlık ve kötülük ilkesini Angramanyu (Ahriman) temsil etmiştir. Bu inanışa göre insanlar kendi kaderlerini kendileri belirlemektedir. Ahuramazda'ya inanan vücudunu ve ruhunu temiz tutanlar, kötülükle savaşanlar sonsuzluk dünyasına yani cennete geçmekte, günahkâr olanlar ise cehennemde her türlü işkenceye katlanacaktır. Kıyamet günü ölümler tekrar dirilecektir. Kıyamet günü Ahuramazda, Angramanyu'yu, yani iyilik kötülüğü, hayat ölümü yenecektir. Bu dini kabul edenler sonsuz mutluluğu ve ebedi hayatı kazanmıştır.²¹⁰

²⁰⁵ Eray Karaketir, "*Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları*" Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 1, s. 23, 2018.

²⁰⁶ Serap Özkan Kılıç, "*Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu*", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 121, İstanbul, 2011.

²⁰⁷ Suzan Akkuş Mutlu, "*İskit, Asur ve Perslerin Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme*", Asia Minor Studies, C. 7, S. 2, s. 247, 2019.

²⁰⁸ Veli Sevin, "*Anadolu'da Pers Egemenliği*", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 331, 1982.

²⁰⁹ Mehmet Ali Kaya, "*İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*", Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 253, İstanbul, Ağustos, 2020.

²¹⁰ Ekrem Memiş, "*Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*", Ekin Yayınevi, s. 101-103, Bursa, 2018.

Persler, Doğu Akdeniz'den Hindistan'a kadar olan bütün coğrafyanın ticaretini, doğal kaynaklarını ve her türlü ekonomik, teknolojik ürünlerini ve bilimlerini kendi hizmetlerine sunmuştur. Böylece görkemli mimari eserler, kabartmalar, heykeller yapmışlardır. Pers mimarisinin en güzel örneği Susa'da arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan 'Yüz Sütunlu Kraliyet Sarayı'dır. Bu sarayın yapımında İyonyalı, Lidyalı, Babilli ve Mısırlı işçi ve ustalardan yararlanılmıştır. Susa'daki yüz sütunlu Pers kraliyet sarayı, estetik, görkemli ve oldukça lüks bir yapıya sahiptir.²¹¹

2. Persler'in Yayılım Coğrafyaları

Hint-Avrupa kökenine dayanan Persler, MÖ 1300 yıllarına doğru Kafkaslar yoluyla Medler ile birlikte Kuzeybatı İran'a girmiştir. Önceleri Kuzeybatı İran'da yaşayan Persler sonrasında Parsa adını taşıyan Fars eyaletine geçmiştir. Asur İmparatoru III. Salmanassar'ın yıllıklarına göre Persler, MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında oturmuştur. Persler MÖ 8. yüzyılda Asur'un baskılarıyla güneydoğu yönünde ilerlemiş ve Bahtiyar Dağları'nın batısında bulunan Parsuaş olarak adlandırılan bölgeye yerleşmiştir. Persler İran'a Kafkaslar yolu ile girmiş Kuzeybatı İran'da oturduktan sonra güneye inerek Basra Körfezi'nin doğusundaki eski Elam'a, günümüzdeki adı ile Fars Eyaleti'ne kadar bir göç hareketi içinde yaşamıştır.²¹² Persler, Mısır'dan Hindistan'a ve Güney Rusya'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir dünya imparatorluğu kurmuştur.²¹³

Pers İmparatorluğu, Büyük Kyros, II. Kambizes ve I. Dareios ile birlikte oldukça muazzam bir yükseliş ve genişleme dönemine girmiştir. Persler, Avrupa'dan Asya'ya, Mezopotamya'dan Mısır'a kadar geniş bir dünya imparatorluğu kurmuştur. Büyük Kyros, Lidya'yı ele geçirdikten sonra komutanları İyonya, Aiolya, Karia, Lykia, Phrygia, Kapadokya başta olmak üzere bütün Ön Asya'yı ele geçirmiştir. Büyük Kyros da Yukarı Asya (Doğu İran) üzerine sefere çıkmış ve Kadusia, Hyrkania, Parthia, Baktria ve Debrikliler (Hazar'ın doğusunu) Pers hâkimiyetine almıştır. Büyük Kyros'tan sonra tahta geçen II. Kambizes ise Mısır'ı ele geçirmiştir. I. Dareios ise Hindistan'ı ele geçirmiştir. Persler, Büyük Kyros, II. Kambizes ve I. Dareios Dönemleri'nde, doğuda Hindistan ve Doğu İran, batıda Anadolu ve Avrupa, Mezopotamya, Mısır ve Libya'ya kadar olan geniş bir coğrafyaya hâkim olmuştur.²¹⁴

Pers Kralı II. Kyros öldüğünde krallığın sınırları içerisinde bugünkü Afganistan'ın büyük bölümüyle Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan toprakları da yer almaktaydı.²¹⁵ Pers Kralı II. Kambizes güney Mısır sınırlarını Habeşistan'a kadar genişletmiştir. Yerine geçen I. Dareios kendisine bırakılan imparatorluğu korumakla kalmamış Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını daha da genişletmiştir. Pers Kralı I. Dareios Yunanistan'a seferler düzenlemiş ancak istediğini elde edememiştir. I. Dareios zamanında ülkenin sınırları doğuda İndus'tan batıda Ege kıyıları ve Tuna'ya kadar kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Nubya'ya kadar genişlemiştir. Ancak I.

²¹¹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 250-251, İstanbul, Ağustos, 2020.

²¹² Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi Neşriyat Ticaret Ve Sanayi A. Ş., s. 310, 1982.

²¹³ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 23, Bursa, 2018.

²¹⁴ Muzaffer Duran, "Perslerin Askeri Çöküşü Üzerine Bir İnceleme", History Studies International Journal Of History, C. 9, S. 4, s. 33-35, 2017.

²¹⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 234, İstanbul, Ağustos, 2020.

Dareios'tan sonra imparatorluğun her yerinde çöküş yaşanmaya başlanmıştır. Krallar yeni yerler fethetmekten ziyade imparatorluğun sınırlarını korumaya çalışmıştır.²¹⁶

3.Doğu Anadolu Bölgesi'nde Persler'in Askerî ve Politik Yayılmı

Pers Kralı II. Kyros, vassalı bulunduğu Med Krallığı'nı MÖ 550 yılında ortadan kaldırarak Med Krallığı'nın yerine İran Yaylası'ndan Anadolu'da Kızılıрмаğ'a kadar olan bölgede Pers Krallığı'nı kurmuştur. II. Kyros'un kurmuş olduğu bu imparatorluk yaklaşık iki yüzyıl ayakta kalmayı başarmıştır. Persler, dilleri, kültürleri, ekonomileri ve sosyo politik örgütlenmeleri farklı olan toplulukları bir araya getirmeyi başarmıştır.²¹⁷ Pers Kralı II. Kyros, Med topraklarını ele geçirdikten sonra bu topraklara hükmetmeye başlamıştır. Yerine geçen oğlu Kambizes Mısır'ı fethetmiştir. Sonrasında I. Dareios tahta geçmiş ve sınırlar daha da genişlemiştir. Genişleyen bu sınırları idare etmek için I. Dareios satraplık sistemini uygulamıştır. II. Kyros zamanında ülke toprakları satraplıkla yönetiliyordu. Uygulanan bu yönetim daha çok Med ve Mezopotamya geleneklerine göre uygulanmıştır. İmparatorluğun sınırları genişledikçe ülkeyi idare şekli devleti yönetmek için yetersiz kalmıştır. Ülke topraklarını eyaletlere bölen satraplık sistemi ilk olarak I. Dareios zamanında kurumsal bir hale getirilmiştir. Pers Kralı Dareios ülkeyi 23 eyalete bölmüştür. Bunlar; Persia, Susiana, Babilonya, Asuristan, Arabistan, Mısır, Sparta, Ionia, Armenia, Media, Deniz Ülkeleri, Kapadokya, Parthia, Aria, Harezmiya, Baktria, Sogdiana, Gandara, İskitia, Satagidia, Arakhosia ve Makae satraplıklarıdır. Küçük Asya toprakları dört ayrı satraplıklara bölünmüş ve Doğu Anadolu'ya denk gelen satraplık ise Armenia satraplığı olmuştur. III. Dareios Dönemi'nde Küçük Asya yedi ayrı bölgeye ayrılmış ve Anadolu'nun doğusundaki toprakların önemli bir bölümü iki satraplığa ayrılmıştır. Mezopotamya toprakları içinde olan güney hattı Asuristan-Babilonia (Mezopotamya) ve kuzeyde Armenia Satraplığıdır.²¹⁸

Armenia Bölgesi, batıda Yukarı Euphrates Nehri, güneyde İdigna (Dicle) Nehri'nin ve doğuda Urmiye Gölü'nden kuzey yönünde çizilmiş dağlık bir bölgedir. Doğusunda Media Atropatane (Azerbaycan), batıda Kapadokya ve Kommagene ile çevrilidir. Armenia, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Euphrates ve Van Gölü çevresi, Aras Nehri Vadisi boyunca uzanan alanlar ve kuzeyde Gökçe Gölü, Kafkasya'da İberia'nın (Gürcistan) doğu yarısı ile sınırlandırılmaktadır.²¹⁹ I. Dareios Pers tahtına geçtiğinde pek çok isyanla karşılaşmıştır. Pers Kralı I. Dareios, Med Krallığı'nın başkenti olan Ekbatana'da yazdırtmış olduğu Behistun yazıtında, Persler ile Armenia arasında beş defa çatışmanın yaşandığı yazılmaktadır. I. Dareios, Persli olan Vaumisa komutasındaki orduyu Güney Armenia'ya (Nusaybin ve İdil arasındaki Dibek Dağı) göndermiştir. Komutan Vaumisa MÖ 522 yılında İzala'da Armenialıları yenmiştir. Böylece Armenia'nın içlerine girecek olan ordunun geçiş güzergâhını güvenli duruma getirmiştir.

²¹⁶ Cemil Bülbül, “Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C. 9/7, s. 224-225, Ankara, 2014.

²¹⁷ Cemil Bülbül, “Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C. 9/7, s. 223, Ankara, 2014.

²¹⁸ Muhammet Yücel, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (MS 224-651)”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 16-19, İstanbul, 2018.

²¹⁹ Nimet Sönmez Okulmuş “Pers Yönetim Mekanizması Ve MÖ VI-IV. Yüzyılları Arası Doğu Anadolu Bölgesi”, Anasay, S. 17, s. 236, 2021.

Persler ile Armenia arasındaki ikinci savaş, Pers Kralı I. Dareios'a sadık bir Armenialı olan Dadarşi komutasındaki ordunun güvenliği sağlanan geçitlerden kuzeye doğru ilerleyip Armenia'nın içlerine kadar girmiş Zuzza adındaki bir köyde MÖ 521 yılında Perslerin zaferiyle sonuçlanmıştır. MÖ 521 yılında Tigra'da ve daha sonra Uyama'da meydana gelen savaşlarda Persler'in galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Yapılan bu savaşlar sonucunda Armenia Perslerin egemenliğini kabul etmiş ve yüklenen vergi yükümlülüğünü yerine getirmeye devam etmiştir.²²⁰

Persler, yönetimde özerk yapıya sahip birimleri oluşturarak egemenliğini uzun yıllar yaşatmıştır. Kral tarafından belirlenmiş yükümlükler doğrultusunda gerek içte ve gerekse dışta güvenliği sağlanan toplumların sorunsuz bir şekilde idaresi merkezden atanan yetkililer tarafından sağlanmıştır. Toplumun güvenliği ve refahını sağlamak için vergi, asker, haraç ve hediye gibi isteklerde bulunulmuştur. Persler'in, egemenliğini kabul eden toplumlardan beklediği ise sadakat ve belirlenen vergilerin ödenmesi olmuştur. Pers kralları tarafında eyaletlere atanan valiler ya da satraplar sorumlu bulundukları bölgelerde merkez adına vergi toplama ve asayiş sağlamlaştırmakla görevlidir. Pers idare sisteminde merkezden atanan valiler aracılığıyla Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde kralın varlığını meşrulaştırıcı bir kontrol mekanizması uygulanmıştır. Satrap olarak atanan kişiler ya Pers kökenli ya kraliyet ailesi mensubu ya da aile ile bağa sahip olması veya yedi seçkin Pers soyundan olması gerekiyordu. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Pers idaresi altında yönettiği bilinen ilk hanedanlık Orontid hanedanlığıdır. Pers Kralı II. Artakserkses'in damadı olarak Pers ailesi ile bağa sahip olan Orontes hanedanı, merkezi idarenin girdiği savaşlarda maddi manevi anlamda destekte bulunmuş ve bu satraplık görevini kendinden sonra gelecek olan haleflerine bırakmıştır.²²¹

Pers Kralı II. Kyros, Ön Asya'yı ele geçirdikten sonra Mezopotamya Bölgesi'ne yönelmiş ve Babilonia'yı ele geçirmiştir. Babil ülkesi olarak bilinen Aşağı Mezopotamya, yükseltisi az ve verimli bir arazidir. Orta Dicle Bölgesi'nden Armenia sınırına kadar olan ve Asuristan olarak bilinen Yukarı Mezopotamya ise derin vadilerin ve yüksek dağların bulunduğu ve kış mevsiminin zor geçtiği bir coğrafyadır. Asuristan, Suriye çöllerine kadar genişleyen ve Fırat Nehri'nin batısına kadar olan coğrafyayı kapsamaktadır. Babil satraplığının Pers ülkesine ödemiş olduğu vergi miktarı ise 1000 talantondur.²²²

Persler, II. Kyros Dönemi'nde Med İmparatorluğu'nu yıkarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir krallık kurmuştur. Kurmuş oldukları bu krallık ile batıda Yunanistan doğuda ise Hindistan'a kadar olan bu geniş coğrafyada büyük askeri ve politik bir güç haline gelmiştir. Persler hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde toplumlar arasındaki etnik yapı ile ilgilenmiş ve Pers yönetim sistemi içine almıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir devlet kurmayı başaran Persler Urartuların hem askeri stratejisini hem de bazı mimari stillerini de kendi mimarilerinde kullanmıştır.²²³

²²⁰ Muhammet Yücel, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (MS 224-651)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 24-25, İstanbul, 2018.

²²¹ Nimet Sönmez Okulmuş, "Pers Yönetim Mekanizması Ve MÖ VI-IV. Yüzyılları Arası Doğu Anadolu Bölgesi", Anasay, S. 17, s. 244-245, 2021.

²²² Muhammet Yücel, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (MS 224-651)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 22, İstanbul, 2018.

²²³ Sırrı Tiryaki, "Eski Çağ'da Muş", Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s. 100, Iğdır, 2019.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde görevlendirilen satraplar diğer bölgelerdeki satraplar gibi ülke topraklarını korumak için güçlü bir orduyu hazır bulundurmak zorunda olmuştur. Böylece savaş veya isyan gibi herhangi bir durum karşısında satrapların emrinde bulunan ordular çıkabilecek olaylar karşısında anında müdahalede bulunacaklardır. Krallara doğrudan askeri güç sağladıkları gibi savaş zamanında imparatorluk ordusuna bölgesel lojistik olarak gıda ve askeri malzeme sağlayacaklardır. Savaş zamanında satraplar kralın emriyle kendi satraplık bölgelerinden asker toplamıştır. Eyaletlerden gelen ordular kendi komutanlarının komutası altında savaşa katılmıştır. Eyaletlerde bulunan satraplıkların en önemli görevlerinden biri de vergileri toplamak ve merkeze göndermektir. Satraplar kralın istediği vergi miktarını göndermek ve egemenlikleri altındaki toplumların sonraki yıllarda verecekleri vergilerin devamlılığını sağlamakla görevlidir.²²⁴

Persler, Doğu ve Güney Bölgeleri'nden Anadolu'ya geçerken doğal yolları, bölgelerin coğrafi, hidrografik ve topoğrafik özelliklerini göz önünde bulundurmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kalıcılık gösterememiş daha çok Orta Anadolu- Karadeniz Bölgesi, Akdeniz Bölgesi ve Trakya'da faaliyet göstermiştir. Bunun nedeni Doğu Anadolu'nun dağlık yapısıdır. Dağlık olan bu bölgede halkın konar- göçer olması ve ekonomik maliyetin fazla olması Persler'in bu bölgede hâkimiyet kurmasını zorlaştırmış. Anadolu'daki Karaburun, Kızılbel, Tatarlı, Doğu Anadolu'daki Fırat Vadisi'nde Hacınebi, Tilbes Höyük, Erzincan-Altıntepe gibi merkezler Persler'in Anadolu'daki siyasi ve kültürel varlıklarının ortaya çıkmasında arkeolojik malzeme veren önemli yerleşmelerdir.²²⁵

4.İskender ve Pers Mücadelesinin Doğu Anadolu Coğrafyasına Yansımaları

Büyük İskender, II. Philippos ile Olympias'ın oğludur. MÖ 356 yılında Makedonya'nın başkenti Pella'da dünyaya gelen III. Aleksandros yani Büyük İskender MÖ 336 yılında babasının ölümünden sonra 20 yaşında Makedonya tahtına geçmiştir. Makedonya tahtına geçtikten sonra ilk iş olarak öldürülen babasının intikamını almıştır. Sonrasında Korinthos Birliği tarafından Birliğin önderi ve Persler'e karşı yapılacak seferin başkomutanı seçilmiştir.²²⁶ III. Aleksandros, Makedonya tahtında olduğu süre zarfında bir yandan Thrakialılar ve İlyrialılar'ı kontrol altında tutmaya çalışmış diğer yandan da Persler üzerine yapılacak sefer için hazırlıklarını sürdürmüştür. Makedon egemenliğini kabul edemeyen Atina ve Thebai'yi ele geçirdikten sonra bütün düşüncesini Pers seferi üzerinde yoğunlaştırmıştır.²²⁷

²²⁴ Muzaffer Duran, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 34, s. 71-73, Isparta, 2015.

²²⁴ Nimet Sönmez Okulmuş, "Pers Yönetim Mekanizması Ve MÖ VI-IV. Yüzyılları Arası Doğu Anadolu Bölgesi", Anasay, S. 17, s. 244-245, 2021.

²²⁴ Muhammet Yücel, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (MS 224-651)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 22, İstanbul, 2018.

²²⁴ Sırrı Tiryaki, "Eski Çağ'da Muş", Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s. 100, Iğdır, 2019.

²²⁵ Yavuz Günaşdı, Oktay Özgül, "MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi", Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 117-118, Ankara, 2015.

²²⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 120, İstanbul, 2008.

²²⁷ Murat Orhun, "Büyük İskender ve Dünya Devleti İdeali", Pamukkale Üniversitesi Yayınları, s. 853, Denizli, 2013.

Büyük İskender, Makedonya ve Yunanistan'daki sorunları çözüme kavuşturmak üzere babasının subaylarından Antipatros'u görevlendirmiştir. Hazırlamış olduğu ordu ile birlikte Anadolu'ya geçmek için harekete geçmiştir. Ordunun içerisinde okçularında bulunduğu 30.000 piyade ve 5.000'den fazla süvari bulunmaktadır. Anadolu'ya geçiş noktasının güvenliği için Parmenion ve Attalos'u görevlendirmiştir. Büyük İskender ordusu ile birlikte MÖ 334 yılında Anadolu'ya geçmiştir. Büyük İskender'in amacı babasının planlamış olduğu Batı Anadolu'daki Yunanlılar'ı Pers istilasından kurtarmaktır. Sonrasında Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmek ve Hellenleştirme siyasetini uygulamaktır.²²⁸

MÖ 334 yılında Anadolu'ya geçen Büyük İskender, Troya'yı ziyaret etmiş ve Akalı kahramanlardan Akhilleus'un mezarını da ziyaret ettikten sonra Anadolu topraklarında ilerlemeye başlamıştır. Pers ordusu ve Makedon ordusu ilk kez Granikos Irmağı (Biga Çayı) kıyısında karşı karşıya gelmiştir. Büyük İskender ordusunu savaş düzenine sokmuş ve babasının bulduğu kendisinin de geliştirdiği "çarpık savaş düzeni" ile sayıca Makedon ordusundan kat ve kat üstün olan Pers ordusunu yenmiştir. Büyük İskender'in almış olduğu bu galibiyet, Anadolu'nun batı kıyılarındaki limanların ve iç kesimdeki şehirleri ele geçirmesini sağlamıştır. Batı Anadolu'da yalnızca Miletos ve Halikarnasos'ta direnişle karşılaşmalarına rağmen bu şehirleri de ele geçirmiştir.²²⁹

Büyük İskender, Çanakkale Bölgesi'ni ele geçirdikten sonra eski Lidya Krallığı olan ve sonrasında Pers satraplık merkezi olan Sardes üzerine yürümüştür. Sardes'teki Pers komutanı Mithrines, Büyük İskender'in yaklaştığını görünce şehrin ileri gelenlerini yanına alarak Makedon Kralını karşılamış, kaleyi ve hazineyi Büyük İskender'e teslim etmiştir. Büyük İskender Pers komutanı Mithrines'i himayesine almış, Sardes halkına özgürlüğünü vermiştir. Makedon Kralı Büyük İskender, Lidya satraplığına Parmenion'un kardeşi Asandros'u getirmiş, Sardes Kalesi'nin yönetimini de subay Pausanias'a vermiş, Nikias'ı ise vergi memuru olarak atamıştır. Büyük İskender, Sardes'ten yola çıkarak doğuya giden Pers Kraliyet yolunu takip etmiştir.²³⁰ Doğuya ilerleyen Büyük İskender, Güney Anadolu kıyılarındaki bütün şehirleri ele geçirmiş, sonrasında Anadolu'nun içlerine ilerleyerek Pamphiliya üzerinden Antik Frigler'in başkenti Gordion'a ulaşmıştır. Gordion'dan güneye doğru ilerleyerek Kapadokya üzerinden Kilikya'ya ilerlemiş, buralardaki şehirleri satrapların idaresinden kurtararak hürriyetlerine kavuşturmuştur. Büyük İskender, Kuzeybatı Suriye topraklarına girdiğinde İskenderun'a yakın olan İssos mevkiinde III. Dareios'un büyük bir orduyla kendisini beklediği haberini alarak geri dönmüştür. Büyük İskender'in ordusu ile III. Dareios'un ordusu ikinci kez İssos mevkiinde karşı karşıya gelmiştir. Büyük İskender, uygulamış olduğu savaş taktiği ile Pers ordusunu ikinci kez mağlup etmiştir. Savaşı kaybettiğini anlayan Pers Kralı III. Dareios savaş meydanında karısını, kızlarını, annesini ve ganimetleri bırakarak kaçmıştır. Büyük İskender savaşın galibi olarak büyük bir ganimet elde etmiştir.²³¹

MÖ 333 yılında yapılan İssos Savaşı'ndan sonra Pers Kralı III. Dareios, Büyük İskender'e barış teklifi sunmuştur. Büyük İskender, III. Dareios'un barış teklifini geri çevirmiş ve Suriye'ye girerek Persler'in en önemli donanma üssü olan Fenike'ye girmiştir. Sidon kenti hiçbir mukavemette bulunmamış, Tyros (Sur) kenti kuşatma sonunda ele geçirilmiştir. MÖ 332 yılında

²²⁸ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 120-121, İstanbul, 2008.

²²⁹ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 67-68, Bursa, 2018.

²³⁰ Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Seferleri*, Gece Kitaplığı, 1. Basım, s. 89, Ankara, 2021.

²³¹ Eren Karakoç, "Büyük İskender ve Helenistik Dönem", s. 6, 2014.

Büyük İskender, yönünü Mısır'a çevirmiş ve Mısır'ı ele geçirmiştir. Mısır'da kendi adını taşıyan İskenderiye şehrini kurmuştur. Büyük İskender, Mısır'daki yönetimi yerli bir yöneticiye bırakmış, mali ve askeri kontrolü Yunan ya da Makedon kişilere bırakmıştır. MÖ 331 yılında Mısır'dan ayrılarak Pers Kralı III. Dareios'un ordusunun bulunduğu Babylonia şehrine gitmiştir. Makedon ordusu ve Pers ordusu Mezopotamya'da Arbela yöresindeki Gaugamela Ovası'nda son kez karşılaşmıştır. Büyük İskender'in savaş taktiği ve zekâsı Pers ordusunun tekrar bozguna uğramasına neden olmuştur. Pers Kralı III. Dareios savaşı kaybettiğini anlayınca tekrar savaş meydanından kaçmıştır. Gaugamela Savaşı'ndan sonra Büyük İskender "Asya Kralı" ilan edilmiş ve Persler bu savaştan sonra bir daha toparlanamamıştır.²³²

Gaugamela Savaşı'ndan sonra Büyük İskender, MÖ 331 yılında Pers İmparatorluğu'nun merkezi olan Susa'yı tüm kraliyet hazinesi ile birlikte ele geçirmiştir. MÖ 330 yılında karşılaştığı direnişleri bastırarak Persepolis, Pasargadaı ile Ekbatana'yı ele geçirmiştir. Büyük İskender Ekbatana kentinde bir üs kurmuş ve burada büyük bir ordu toplamıştır. Bu ordu, doğruya doğru ilerleyecek sefer ordusu ile irtibatı emniyet altında tutacak, gerektiğinde sefere çıkan bu orduya takviye kuvvetler gönderecek ve gerekirse yedek ordu görevi görecektir. Büyük İskender, Ekbatana'da mali idarenin başına maiyetinden Harpalos'u getirmiştir. Ekbatana'da bulunduğu sırada ordusunda bulunan Yunanlı askerleri terhis ettirmiş, bu askerleri para ve birçok armağanla birlikte memleketlerine göndermiştir. Böylece Panhellen öç seferinin sona erdiğini resmen ilan etmiştir. Büyük İskender bundan sonra sadece Asya'nın hâkimi kimliği ile fetihlerde bulunmuştur.²³³

Büyük İskender MÖ 330 yılında Pers Kralı III. Dareios'un peşine düşmüştür. Ancak Pers Kralı III. Dareios'un cansız bedenine ulaşabilmiştir. III. Dareios, Büyük İskender'den kaçarken yolda maiyetinde bulunan Baktriyan satrapı Bessos tarafından öldürülmüştür. Büyük İskender, III. Dareios'un ölümü ile kendisini Pers İmparatorluğu'nun meşru varisi olarak görmeye başlamıştır. MÖ 330 ile 327 yılları arası Büyük İskender, İran ve Orta Asya ile birçok savaş yapmıştır. Böylece Pers İmparatorluğu'nun doğudaki satraplıklarını ele geçirmiştir. Büyük İskender, Medler'i, Persler'i ve Orta Asya'daki savaşçı kavimleri silâh altına almıştır. Üç yıl içerisinde ilk önce Areia, Drangiana ve Arahosya üzerinden Hindukuş Dağları'nın güney eteklerine kadar ilerlemiş ve sonra bu dağları da aşarak MÖ 327 yılında Baktriyan ve Sogdiyan'da savaşmıştır. Böylece Afganistan'ın kuzey bölgelerini, Buhara ve Türkistan'ı Sir Derya'ya kadar ele geçirmiştir.²³⁴

Büyük İskender, MÖ 327 yılında Baktriya'dan ayrılmış ve ikinci kez Hindukuş Dağları'nı geçerek Hindistan üzerine yürümüştür. Hindistan'ın kuzeyinde bulunan savaşçı kavimlerle savaşmıştır. Büyük İskender'e Hindistan'da direnen en güçlü kral Pencap Kralı Poros olmuştur. MÖ 326 yılında İndus Nehri'ni geçen Büyük İskender, Hydaspes Nehri'ne yaklaştığı sırada Pencap Kralı Poros'la karşılaşmıştır. Pencap Kralının savaşa fillerle gelmesi İskender'in askerlerinde korku oluşturmuştur. Bunun üzerine Büyük İskender, askerlerine cesaret vermek amacıyla ordunun en önünde at sürerek düşmana saldırmıştır. Böylece cesaret kazanan ordu

²³² Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Seferleri*, Gece Kitaplığı, 1. Basım, s. 89, Ankara, 2021.

²³³ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 130-132, İstanbul, 2008.

²³⁴ Murat Orhun, *"Büyük İskender ve Dünya Devleti İdeali"*, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, s. 858-859, Denizli, 2013.

²³⁵ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 447, Ankara, 1999.

fillere rağmen savaşı kazanmıştır. Büyük İskender'in Doğu Hindistan'da yeni seferlere girişeceğini öğrenen askerler, İskender'e karşı tepki göstermeye başlamıştır. Daha fazla ileri gitmek istemeyen askerleri ikna ederek sefere çıkmıştır. Ganj Nehri'ne ilerlerken durmadan yağın yağmur ve süregelen hastalıklar, İskender'e karşı olan tepkilerin artmasına neden olmuştur. Evlerinden ve ailelerinden uzakta 10 yıla yakın bir süre seferden sefere koşan askerler, Beas Nehri'nden daha doğuya gitmeyi reddetmiştir. Askerlerinin bu tepkilerinden dolayı Büyük İskender, seferini yarıda bırakıp geri dönmeye karar vermiştir. Hint Okyanusu'na varan Büyük İskender, ordusunun bir kısmını deniz yolu ile Babil'e doğru göndermiş, bir kısmını daha kolay yollardan geri yollarken son kalan birliklerle de kendi komutası altında Gedrosia (Belucistan) Çölü'nden batıya ilerlemiştir. Uzun bir yolculuktan sonra Pers merkezine varmıştır.²³⁵

Büyük İskender, Babil'de bulunduğu sırada hastalandı ve 10 gün sonra MÖ 13 Haziran 323 yılında 33 yaşında iken ölmüştür. Büyük İskender, görkemli bir cenaze töreni ile Mısır'a götürülmüştür. İlk önce Memfis'te daha sonra kendi adına kurmuş olduğu İskenderiye şehrinde defnedilmiştir.²³⁶ 13 yıllık krallığı boyunca birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Makedonya'dan Hindistan'a kadar büyük bir imparatorluk kurmuştur.²³⁷

Persler'in, doğu ülkelerinde yaklaşık iki yüz yıllık hâkimiyeti, kendisine has ve tamamen mekanik bir birliktir. Egemenliği altına almış oldukları milletler, dillerini, dinlerini, kültürlerini ve geleneklerini korudukları için Pers hâkimiyeti yüzeysel olmanın ötesine geçememiştir. Pers İmparatorluğu'nu ayakta tutan iki temel güç vardı. Bunlar ordu ve Pers Kralına karşı olan kayıtsız şartsız bağlılıktır. Zaman içerisinde bunlar bozulmaya başlamıştır. İtaat altındaki milletlerin Pers egemenliğine bağlılıkları olsaydı, Büyük İskender askeri başarılarına rağmen fazla bir başarı gösteremez, sadece hâkimiyetin adı değişirdi. Büyük İskender'in, dünya devletinin kurulması yolundaki ilk işi ırkları birbirleri ile kaynaştırmaya çalışmıştır. Başta Persler ve Makedonlar arasında bir ırk kaynaştırması meydana getirmeye çalışmıştır. Böylece eski ve yeni hâkim milletin ortak kralı olmayı istemiştir.²³⁸ Büyük İskender, doğu ve batı ülkelerini hâkimiyeti altında birleştirmekle o zamanlar bilinen tüm dünyayı içine alan evrensel bir imparatorluk kurmayı istemiştir. Ancak 33 yaşında hastalanarak ölmesi onun bu isteğinin yarıda kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Büyük İskender'in yaşadığı dönem dünyasının çehresini değiştirmiş ve Yunan kültürünü Hindistan'ın içlerine kadar yaymıştır.²³⁹

²³⁵ Karakoç Eren, “*Büyük İskender ve Helenistik Dönem*”, s. 11-12, 2014.

²³⁶ Memiş Ekrem, Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, s. 89, Konya, 2009.

²³⁷ Yılmaz Cuma Ali, “*Antik Dünyayı Fetheden Ordu (Büyük İskender'in Ordusu Üzerine Bazı Bilgiler)*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 1, s. 216, Elazığ, 2017.

²³⁸ Orhun Murat, “*Büyük İskender ve Dünya Devleti İdeali*”, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, s. 875-876, Denizli, 2013.

²³⁹ Mansel Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 458, Ankara, 1999.

III. BÖLÜM

HELLENİSTİK KRALLIKLAR DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU

1.Hellenistik Döneme Dair Genel Yansımalar

Helenizm, kelimesini ilk kez kullanan kişi Alman tarihçi J.G. Droysen olmuştur. Alman tarihçi Helenizm kelimesi ile Yunan kültürünün Yunanistan sınırları dışına çıkıp Akdeniz Bölgesi ve Ön Asya'da doğu kültürleriyle karışmasını ifade etmektedir. Helenizm kültürü Büyük İskender'in Asya seferi (MÖ 330) ile başlayıp Mısır'ın Romalılar tarafından fethedilmesi (MS 30) ile sona ermektedir.²⁴⁰ Hellenistik Dönem, Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkıp İndus Nehri'ne kadar Asya coğrafyasını fethetmesi ile başlamıştır. Dönemin ilk 43 yılına Diadokhlar yani Halefler dönemi olarak kabul edilmektedir. Diadokhlar Dönemi'nde, İskender'in ölümünden sonra imparatorluğun toprakları Büyük İskender'in generalleri tarafından paylaşılmıştır. Ancak imparatorluk topraklarının paylaşarak yönetilmesi generaller tarafından bir bütün olarak ayakta tutup güçlendirmesi gerekirken bunun yerine imparatorluk toprakları bölünmeye başlamıştır. İmparatorluk sınırlarında birçok krallık kurulmuştur. Attalosların hüküm sürdüğü Pergamon (Bergama) Krallığı'nın MÖ 133 yılında hayatını kaybeden son kral III. Attalos'un vasiyetiyle Roma Eyaletine dönüştürülmesiyle Hellenistik Dönemin 190 yıllık zaman dilimini ifade eden Erken Hellenistik Dönem'in ilk evresi sona ermiştir. Sonrasında MÖ 30 yılına kadarki olan döneme Geç Hellenistik Dönem ve Hellenistik Dönem'in sonunu belirleyen olay ise Büyük İskender'in haleflerinden olan Ptolemaios Lagu'nun Mısır'daki krallığına Roma'nın son vermesi ile Hellenistik Dönem son bulmuştur.²⁴¹

Büyük İskender'in MÖ 323 yılında Babil'de ölümünden sonra imparatorluğun başına kimin geçeceği konusu sorun olmuştur. Çünkü İskender arkasında bir varis bırakmadan ölmüştür. Büyük İskender'e yakın olan komutanları imparatorluğun başına geçmek ya da belirli bölgelerde yönetimi ele geçirmek için birbirleri ile mücadele etmeye başlamıştır. Büyük İskender'in generalleri Babil'de bir Devlet Konseyi oluşturmuş ve yönetimin nasıl olacağı konusunu tartışmışlardır. İmparatorluğun başına vekâleten Perdikkas, Ptolemios, Seleukos, Lysimakhos, Antipatros, Krateros ve Antigonos adaylar arasında adı en çok geçenler olmuştur. Ancak Antipatros, Krateros ve Antigonos yapılan konseye katılmamıştır. Büyük İskender'in Roksane'dan doğan oğlu IV. Aleksandros büyüyünceye kadar Devlet Konseyi İmparatorluk topraklarının yönetimini komutanlar arasında bölüştürmüştür. Buna göre; İmparatorluk ordusu ve Asya'nın yönetimi Perdikkas'a verilmiştir. Böylece Perdikkas en büyük gücü elinde bulundurmıştır. Krateros ve Antipatros'a Makedonya ve Yunanistan'ı, Antigonos Monophthalmos'a Büyük Phrygia, Lykia ve Pamphylia'yı, Leonnates'e Hellespontos Phrygia'sını (Küçük Phrygia), Menandros'a Lydia'yı, Lysimakhos'a Trakya'yı, Philotas'a Kilikia'yı, Laomedon'a Suriye'yi, Eumenes'e Kappadokia ve Paphlagonia'yı, Ptolemaios'a da Mısır'ı almıştır. Seleukos'a Perdikkas'ın sağ kolu olarak Süvari Birliği'nin komutası verilmiştir.²⁴²

MÖ 321 yılında yönetim şeklini belirlemek üzere Devlet Konseyi ikinci kez toplanmıştır. Bu toplantıda Antipatros imparator vekili seçilmiş, Antigonos ise Asya'daki büyük ordunun

²⁴⁰ Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Seferleri*, Gece Kitaplığı, s. 212, 2021.

²⁴¹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 17-18, İstanbul, 2019.

²⁴² Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 134-135, İstanbul, 2008.

komutanı olarak seçilmiştir. Seleukos'a Babylonia Satraplığı verilmiş, Ptolemaios da Mısır ve Kyrenaika'yı almıştır.²⁴³ MÖ 319 yılında Antipatros ölmüştür. Antipatros ölünce Antigonos en güçlü kişi durumuna gelmiştir. Bunun üzerine Mısır'da Ptolemaios, Trakya'da Lysimakhos, Makedonya'da Kassandros, Antigonos'a karşı bir koalisyon oluşturmuşlar. Ptolemaios'un yanında bulunan Seleukos da bu koalisyonda yer almıştır. MÖ 315 yılında Antigonos'tan daha fazla pay isteyen müttefikler, Antigonos'ın isteklerini geri çevirmesi ile savaş başlamıştır. Antigonos, Makedonya'daki Kassandros'a karşı savaş hazırlıkları yaparken oğlu Demetrios'u da Suriye'ye göndermiştir. MÖ 312 yılında Ptolemaios, Demetrios'un üzerine yürümüş ve Filistin Gaza'da (Gazze) yapılan savaşta Demetrios yenilmiş ve savaş meydanından kaçmıştır.²⁴⁴ Gaza Savaşı'ndan sonra Mısır'da bulunan Seleukos Babil'e geri dönmüş ve bu cepheden de Antigonos'a karşı savaşıma imkânı bulmuştur. MÖ 311 yılında barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre; dört general (Seleukos bunların dışında kalmıştır) İskender'in komutanları olduklarını ilan etmiş ve IV. Aleksandros tahta çıkıncaya kadar Kassandros'u saltanat naibi ve Avrupa'da komutan olarak tanımıştır. Ptolemaios Mısır'da, Lysimakhos Trakya'da ve Antigonos tüm Asya'da hüküm sürecekti. Yunan şehirleri tekrar bağımsızlıklarına kavuşacaktı. Yerini güçlendirmek isteyen Kassandros MÖ 310-309 yılında Büyük İskender'in eşi Roksane ile oğlu IV. Aleksandros'u Makedonya'da öldürtmesi üzerine Büyük İskender'in kurmuş olduğu İmparatorluğu koruma fikri tamamen ortadan kalkmıştır.²⁴⁵ Büyük İskender'in ölümünden sonra Makedonya generalleri Büyük İskender'in kurmuş olduğu imparatorluğu kontrol etme iddiasıyla birbirlerine karşı çok şiddetli savaşlar vermiştir. Bunun sonucunda Mısır'da Ptolemaioslar, Önsya'da Seleukoslar ve Makedonya'da Antigonoslar olmak üzere üç büyük Hellenistik Krallık kurulmuştur.²⁴⁶

Ptolemaios Krallığı, adını kurucusu Ptolemaios'tan almıştır. Bu krallık Ptolemaios'un hükmettiği topraklardan dolayı Mısır Krallığı olarak bilinmektedir. Ptolemaios, MÖ 305 yılında kendisini Mısır'da kral olarak ilan ettiğinde krallığın sınırları güneyde Nübye'ye ulaştırmış, batıda Kyrenaika'yı yani Libya'yı içine alacak kadar genişletmiş, kuzeyde Kıbrıs, Ege Denizi'nin bazı adaları ve Anadolu'nun güneyindeki kıyı bölgeleri (Kilikya, Pamphylia, Likya, Karia) de sınırlarına dâhil etmiştir. Ptolemaios, MÖ 316 yılında Mısır'da kendini Firavun ilan etmiştir. Büyük İskender'in kurmuş olduğu İskenderiye şehrini de krallığının başkenti yapmıştır. MÖ 284 yılında oğlu II. Ptolemaios'u krallığına ortak tayin etmiştir.²⁴⁷

Ptolemaios, Mısır kralı olduktan sonra Soter yani kurtarıcı unvanını kullanmıştır. Hâkimiyeti boyunca Mısır'a sosyo-kültürel anlamda önemli katkıları olmuştur. MÖ 283 yılında 84 yaşında ölmüş ve yerine oğlu II. Ptolemaios tahta çıkmıştır. II. Ptolemaios, Mısır Devleti'ni, Doğu Akdeniz'in deniz gücü durumuna getirmiştir.²⁴⁸ II. Ptolemios, Seleukos Krallığı'yla biri galibiyetle diğeri yenilgi ile sonuçlanan iki savaş yapmıştır. MÖ 246 yılında hayatını kaybeden II. Ptolemaios İskenderiye'yi Hellenistik Dönemi'nin en büyük ticari merkezi yapmak için çalışmıştır. II. Ptolemaios'un ölümünün ardından yerine oğlu III. Ptolemaios geçmiştir. III.

²⁴³ Oğuz Tekin, "Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ", s. 9, 2019.

²⁴⁴ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 138, İstanbul, 2008.

²⁴⁵ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 463-464, Ankara, 1999.

²⁴⁶ Yüksel Arslantaş, Cuma Ali Yılmaz, "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 2, s. 365, Elazığ, 2017.

²⁴⁷ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 309-310, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁴⁸ Cuma Ali Yılmaz, "Mısır'da Makedon Hâkimiyeti: I. Ptolemaios Dönemi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Akademik Matbuat, C. 6, S. 2, s. 182, 2022.

Ptolemaios Döneminde krallığın sınırları, doğuda Babil'i içine alacak kadar genişletmiş, Anadolu'nun, Yunanistan'ın ve Trakya'nın kıyı bölgelerini de Ptolemaios Krallığı'nın sınırlarına dâhil etmiştir. III. Ptolemaios'un MÖ 221 yılında ölümü ile yerine oğlu IV. Ptolemaios geçmiştir. IV. Ptolemaios'un en büyük askeri başarısı Seleukoslar'la olan III. Suriye Savaşı'dır.²⁴⁹ Ptolemaios hanedanlığı Kraliçe VII. Cleopatra'ya kadar devam etmiş ve MÖ 31 yılında Roma İmparatorluğu ile yapılan Aktium Savaşı'nı kaybedince Ptolemaios Krallığı son bulmuştur. MÖ 31 yılından itibaren Mısır, Roma Eyaleti olmuştur.²⁵⁰

MÖ 312-64 yılları arasında Yakın Doğu toprakları üzerinde hüküm sürmüş olan Hellenistik Seleukos Krallığı, Büyük İskender'in komutanlarından olan I. Seleukos Nikator tarafından kurulmuştur. Büyük İskender'in ölümünün ardından MÖ 321/320 yılında Kuzey Suriye'de yapılan toplantı öncesinde I. Seleukos'un Perdikkas'ı öldürmesiyle kendisine diğer komutanlar tarafından Babil Satraplığı verilmiştir. MÖ 319 yılında Antigonos'un en güçlü halef olması ve Babil gelirlerini I. Seleukos'tan istemesi üzerine, Seleukos, MÖ 316/315 yılında Babil Eyaleti'ni bırakmış ve İskenderiye'ye sığınmıştır. I. Seleukos, MÖ 312 yılında kurmuş olduğu ordu ile Babil Eyaleti'ni Antigonos'tan geri almıştır. I. Seleukos, MÖ 301 yılına kadar Babil Eyaleti'ni yönetmiş ve başkent olarak Dicle Nehri üzerinde Seleukeia Tigris kentini kurmuştur.²⁵¹

Antigonos ile yapılan savaşın ardından I. Seleukos, Büyük İskender İmparatorluğu'nun doğu satraplıklarını kendisine bağlamak için İran içlerine bir sefer düzenlemiştir. Hindistan'a kadar ilerleyen I. Seleukos, MÖ 303 yılında Hindistan'daki Maurya Kralı Çandragupta ile bir barış anlaşması imzalamıştır. I. Seleukos Hindistan'dan dönerken Maurya Kralı'ndan aldığı savaş için eğitilmiş olan fillerle beraber Babil'e geri dönmüştür. MÖ 301 yılında Afyon'un Çay ilçesi yakınlarında yapılan İpsos Savaşı'nı Hindistan'dan getirdiği filler sayesinde Seleukos kazanmıştır.²⁵²

MÖ 281 yılında Anadolu'nun bazı kentleri Lysimakhos'a karşı Seleukos'u yardıma çağırmıştır. Bunun üzerine Seleukos büyük bir orduyla Toros Dağları'nı aşarak Anadolu topraklarında ilerlemeye başlamıştır. Seleukos ile Lysimakhos arasında Gediz Vadisi'nde yapılan Koroupedion Savaşı'nda Seleukos 80 yaşındaki Lysimakhos'u yenilgiye uğratmış ve öldürmüştür. Koroupedion zaferinden sonra Seleukos Anadolu'nun ve Indos'a kadar Doğu'nun egemeni olmuştur. Anadolu'da Seleukos hâkimiyetinin başlaması ile birlikte bazı küçük krallıklar kurulmuştur. Bunlar; Bergama, Bithynia, Pontos, Armenia ve Kappadokia Krallıkları'dır.²⁵³

Suriye Kralı I. Seleukos, Ptolemaios Keraunos tarafından planlanan bir suikast sonucu Lysimakheia'da MÖ 280 yılında öldürülmüştür. I. Seleukos'un öldürülmesinin ardından vekili

²⁴⁹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 310, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁵⁰ Cuma Ali Yılmaz, "Mısır'da Makedon Hâkimiyeti: I. Ptolemaios Dönemi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Akademik Matbuat, C. 6, S. 2, s. 182, 2022.

²⁵¹ Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: "Seleukos Tetrapolisi"", Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, s. 109-111, 2021.

²⁵² Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 310, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁵³ Cuma Ali Yılmaz, "Mısır'da Makedon Hâkimiyeti: I. Ptolemaios Dönemi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Akademik Matbuat İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 313, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁵³ Oğuz Tekin, "Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ", s. 9-10, 2019.

olan I. Antiokhos Seleukoslar'ın kralı olmuştur.²⁵⁴ I. Antiokhos Suriye Krallığı'nın başına geçtiğinde yeni kentler, koloniler kurarak, Hellenistik Krallıklarla ittifaklar kurmuştur. Batı Anadolu'yu Galatların istilasından, Suriye Koele (Çukur Suriye) denen bölgeyi Ptolemaioslar'dan kurtarmak için savaşlar yapmıştır. I. Seleukos'tan sonraki en güçlü kral III. Antiokhos (MÖ 223-187) olmuştur. MÖ 212/211 yılında imparatorluğunun doğusunda kaybedilen toprakları geri almak ve satraplıklardaki otoritesini güçlendirmek için III. Antiokhos, doğuya bir sefer düzenlemiştir. MÖ 205 yılında düzenlemiş olduğu bu seferden başarı ile dönmüştür. Bu seferin ardından Mısır Krallığı'yla tarihe Suriye Savaşları olarak geçen V. Suriye Savaşı'nı yapmış ve bu savaş MÖ 201 yılında zaferle sonuçlandırmıştır.²⁵⁵

Seleukos Kralı III. Antiokhos, MÖ 196 yılına gelindiğinde I. Seleukos'un sahip olduğu imparatorluk sınırlarına ulaşmıştır. MÖ 190 yılında Küçük Asya'daki Magnesia Savaşı'nda Roma'ya yenilmesi ile Roma Doğu Akdeniz Bölgesi'nin lideri durumuna gelmiştir. MÖ 188 yılında yapılan Apameia Antlaşması ile Seleukos Krallığı Küçük Asya'yı Toroslar'a kadar terk etmek ve Roma İmparatorluğu'na tazminat ödemek zorunda kalmıştır. III. Antiokhos'un oğlu IV. Antiokhos Epiphanes kardeşi IV. Seleukos Philopator'un öldürülmesinin ardından Seleukos Krallığı'nın yönetimini devralmıştır.²⁵⁶ IV. Antiokhos Dönemi'nde, Kıbrıs ele geçirilmiş, Ptolemaioslar'ın başkenti İskenderiye'yi kuşatılmış ve Mısır Kralı tahtını bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak Roma senatosu IV. Antiokhos'un Mısır'a egemen olmasına izin vermemiştir. IV. Antiokhos'tan sonra tahta geçen krallar zamanında imparatorluğun dağılışı, isyanlar, iç ve dış savaşlardan dolayı hızlanmıştır. MÖ 150 yılında Makabiler İsyanı, Yahudilerin ülkesi olan İsrail'in Seleukosların hâkimiyetinden çıkmasına neden olmuştur. MÖ 129 yılında Fırat Nehri'nin doğusundaki bütün topraklar Parthlar tarafından ele geçirilmiştir. MÖ 1. yüzyılın başlarına gelindiğinde Seleukos toprakları başkent Antiokheia ile birkaç Suriye kentiyle sınırlı kalmıştır. Küçülen Seleukos toprakları MÖ 83 yılında Armenia Kralı Tigranes tarafından istila edilmiştir. Armenia kralının istilasına MÖ 69 yılında Romalılar tarafından son verilmiştir. Suriye MÖ 63 yılında Roma Eyaleti yapılmıştır.²⁵⁷

Antigonos, krallığını MÖ 306 yılında Frigya'da ilan etmiştir. Eski adı Kelainai olan ve sonrasında Apameia olan bugünkü Dinar'ı kendisine kraliyet merkezi olarak seçmiştir. Antigonos, Perdikkas gibi Makedon kökenli krallara karşı savaşını Mısır'a saldırarak başlatmıştır. Antigonos MÖ 306 yılında karadan ilerlerken oğlu Demetrios denizden donanmasıyla Gaza'ya ulaşmıştır. Nil Deltası boyunca ilerleyen Demetrios, nehrin çok sayıda kolları ve bataklıkları nedeniyle ilerleyişi oldukça zorlanmıştır. Sonunda karadan saldırı düzenleyen Demetrios, Ptolemaios tarafından geri püskürtülmüştür. Zorlukların verdiği sıkıntıyı fark eden Antigonos MÖ 306 yılı sonunda seferi sonlandırmıştır. Mısır'a düzenlediği başarısız seferinin ardından Antigonos Ege'ye dönmüştür.²⁵⁸

²⁵⁴ Ümran Ozan Karahan, "Seleukosların Anadolu'daki Hâkimiyet Mücadelesi", *History Studies International Journal Of History*, C. 10, S. 9, s. 208-209, 2018.

²⁵⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 314-315, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁵⁶ Nurgül Yıldırım, Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 39, s. 126, Hatay, 2017.

²⁵⁷ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 315-316, İstanbul, Ağustos, 2020.

²⁵⁸ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 93, İstanbul, 2019.

MÖ 306 yılında Salamis (Kıbrıs) civarında yapılan deniz muharebesi sonucunda Ptolemaios'ın Doğu Akdeniz hâkimiyeti Antigonos'a geçmiştir. Antigonos'un oğlu Rodos'u ele geçirmek için kuşatmıştır. Ancak Demetrios bir sene süren kuşatmanın ardından Rodosluların lehine bir antlaşma imzalayarak kuşatmaya son vermiştir. Geçen bu süre zarfında Kassandros yeniden Yunanistan'da hâkimiyetini genişletmeye başlamıştır. Antigonos'un oğlu Demetrios Rodos'tan Yunanistan'a geçmiş ve Orta Yunanistan'ı işgal etmiştir. Antigonos ve oğlu Demetrios MÖ 303 yılında Yunan temsilcilerini Korinthos'a davet etmiş ve burada Korinthos Birliği'ni yeniden kurmuştur. Antigonos, kendisini Yunan devletlerinin başkomutanı olarak atamıştır. Yunan müttefikler ordusunu oluşturarak Kassandros'a karşı savaş kararı almıştır. Kassandros, savaşa girmemek için Antigonos'a bir antlaşma teklifinde bulunmuş ancak Antigonos, Kassandros'tan tam bir itaat talep ettiği için antlaşma sağlanamamıştır.²⁵⁹

Antigonos ve oğlu Demetrios'a karşı koalisyon kuran Kassandros, Lysimakhos ve Seleukos MÖ 301 yılında Afyon şehrinin Çay ilçesi yakınlarındaki İpsos'ta karşı karşıya gelmişlerdir. Seleukos'un Hindistan'dan getirdiği filler sayesinde savaşı Kassandros, Lysimakhos ve Seleukos'un oluşturmuş olduğu koalisyon gurubu kazanmıştır. Yapılan savaşta Antigonos hayatını kaybetmiş, oğlu Demetrios ise kaçmıştır. Savaş sonrasında Kassandros, Lysimakhos ve Seleukos, Antigonos'un topraklarını aralarında paylaşmıştır.²⁶⁰ Toros Dağları'ndan Indos'a kadar doğu ülkeleri ve Yukarı Suriye'yi Seleukos, Ptolemaios ise Aşağı Suriye ve Filistin'i almıştır. Ancak Seleukos, savaşta aktif rol almayan Ptolemaios'un payına karşı çıkmıştır. Bu toprak paylaşımı sorunu Ptolemaioslar ile Seleukoslar arasında uzun süren Suriye Savaşları'na neden olmuştur.²⁶¹

İpsos Savaşı'ndan sonra Demetrios, Anadolu kıyılarında İyonya, Karya, Kıbrıs, Fenike ve Ege Adaları'na sahip olmuştur. Yunanistan'da Megara ve Korint gibi önemli bazı üsleri elinde bulundurmuş ve güçlü donanması sayesinde bir deniz krallığı kurmuştur. Demetrios, MÖ 294 yılında Atina'yı kuşatıp ele geçirdikten sonra Makedonya'ya geçmiştir. Kassandros'un ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından faydalanarak Kassandros'un oğlu İskender'i tahttan indirerek öldürmüştür. MÖ 294 yılında kendisini Makedonya'nın kralı ilan etmiştir. Demetrios Asya'da babasının devletini yeniden kurmak için hazırlıklara başlamıştır. Buna karşın Lysimakhos, Seleukos, Ptolemaios ve Epeiros Kralı Pirhos'un muhalefetiyle karşılaşmıştır. Makedon Kralı Demetrios, bir taraftan Lysimakhos'un, diğer taraftan Pirhos'un Makedonya'ya girip bu ülkeyi paylaştıklarını görünce oğlu Antigonos Gonatas'ı Yunanistan'daki orduların başına geçirdikten sonra Anadolu'ya geçerek Lysimakhos ile savaşmıştır. Sardes ve Miletos'a kadar ilerleyen Demetrios Lysimakhos'un oğlu Agatokles'in yapmış olduğu birtakım ustaca manevralarla Anadolu'nun içlerine doğru çekilmiştir. Toroslar yöresinde MÖ 286 yılında Seleukos'un eline esir düşmüştür. Demetrios, MÖ 283 yılında mahkûm edildiği Suriye'nin Apameia şehrinde ölmüştür.²⁶²

²⁵⁹ Yüksel Arslantaş, Cuma Ali Yılmaz, "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 2, s. 368, Elazığ, 2017.

²⁶⁰ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Helenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 96-97, İstanbul, 2019.

²⁶¹ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 141-142, İstanbul, 2008.

²⁶² Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 467, Ankara, 1999.

Hellenistik Dönem, coğrafi sınırları bakımından doğu ve batı kültürlerinin geçişkenliğini kolaylaştıran bir zemin yaratmış ve bu zemin üzerinde yükselen bir sentez kültürünün ortaya çıktığı bir dünya olmuştur. Akdeniz merkezli bu dünyanın doğu ucu Himalayalar, batı ucu Cebelitarık Boğazı, güney ucu Afrika'nın Akdeniz'e kıyısı olan ülkeleri, Arabistan'ı, Mezopotamya'yı ve Basra Körfezi'ni içine almıştır. Karadeniz kıyıları ve daha doğuda Türkistan'a kadar olan tüm ülkeler Hellenistik kültürünün içerisinde yer almıştır. Bu devasal coğrafyanın her yerinde Yunanca konuşan Makedonlar ve Yunanlar ya da resmi veya ikinci bir dil olarak Yunancanın konuşulduğu krallıklar bulunmaktadır. Hellenistik kültürünü, batıda Adriyatik'ten doğuda İndus Nehri'ne kadar Asya topraklarını fetheden Makedonya Kralı Büyük İskender kurmuştur.²⁶³

Büyük İskender'in fetihlerinden sonra Yunan kültürü, Akdeniz Bölgesi'nden Hindistan'ın içlerine kadar yayılmıştır. Birçok yerde doğu kültürlerine etkilerde bulunmakla beraber doğu kültüründen de etkilenmiştir. Hellenistik kültürünün bu kadar büyük bir coğrafyaya yayılmasında Yunanlılar'ın doğu ülkelerine akın etmesi ve oralara yerleşmeleridir. Hellenistik kültür, çoğunlukla şehirlerde meydana gelmiştir. Şehirler dışında yaşayan insan toplulukları kendi törelerini kurmaya, kendi dillerini konuşmaya ve kendi tanrılarına tapmaya devam etmiştir. Doğu ülkelerinin Helenleşmesi çeşitli ülkelere göre değişen ama genel olarak yavaş gelişen bir akım izlemiştir. Doğu ülkelerinin kendi kültürlerini devam ettirmesi Hellenizm akımının duraklamasına, bir süre sonra gerilemesine ve sonunda ortadan kalkmasına neden olmuştur.²⁶⁴

2.Armenia Krallığı

Ermeni adı tarihte ilk kez MÖ VI. yüzyılda Pers Kralı Darius'un kitabelerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin adı olarak geçmektedir. Eski Çağ'da, Doğu Anadolu Bölgesi, MÖ III. binden günümüze kadar ele geçen belgelerde "Armanu" veya "Armenia" olarak gösterilmiştir. MÖ VI. yüzyılda Urartu Krallığı'nın yıkılmasıyla, Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşen halkın kendilerine "Haikh" (Hai-Hay) dedikleri ve o dönem Anadolu'da yaşayan Frigler ile akraba oldukları anlaşılmıştır.²⁶⁵

Ermeni önderi Armaneak Dönemi'nde, Ermeni halkının Kafkaslar ile Toros Dağları arasında bir güç unsuru oluşturmaya başlamıştır. Milli benlikleri oluşmaya başlayan Ermeni halkının belirli bir bölümü Kapadokya'da bulunmaktadır. MÖ 1115 ile MÖ 1077 yılları arasında yaşamış olan Asur Kralı I. Tiglat Pileser'in yazıtlarında, 20.000 kişilik bir ordu ile Muşkil'er'in Kummukh (Kommagene) eyaletini istila ettikleri ve buradan güneydoğuya yöneldikleri yazılmaktadır. Kapadokya Bölgesi'ne gelen Ermeniler, burada bulunan halkın yer değiştirmesine neden olmuştur. Sonraki yüzyıllarda Küçük Ermenistan olarak adlandırılan bu bölge Ermenilerin ilk nüfus yoğunluğu oluşturmaya başladıkları bölge olmuştur. MÖ IX. yüzyıl ortalarında Küçük Asya'nın doğusunda kurulan Urartu Krallığı, bölgede yaşayan Ermenileri kendi sınırları içerisinde barındıran bir krallık olmuştur. Urartular ile Ermeniler arasında herhangi bir etnik yakınlık olmayıp, Urartular ve Ermeniler farklı dilleri kullanmıştır. Urartu Kralı II. Sarduri

²⁶³ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 18-19, İstanbul, 2019.

²⁶⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, s. 508-509, Ankara, 1999.

²⁶⁵ Hatice Palaz Erdemir, *"Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia" "*, s. 3, 2014.

Dönemi'nde Urartu ülkesinde 1,5 milyon ile 3 milyon arasında Ermenilerin yaşadığı düşünülmektedir. Nairi Bölgesi'nde yaşayan Ermeniler yaşamlarının devamı için Urartu Krallığı'na vergi vermiştir.²⁶⁶

Urartu Krallığı'nın tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Armenialılar, Persler'in egemenliği altına girmiştir. Persler'in 13. Satraplığı içerisinde yer almış ve Pers Kralına yıllık 400 talanton gümüş vergi vermiştir.²⁶⁷ Ayrıca Armenia Satraplığı vergi dışında Pers ordusuna gerektiğinde görev yapmak üzere kendilerine tayin edilen sayıda asker gönderme zorunluluğu bulunmaktaydı.²⁶⁸

Pers Kralı II. Artakserkses (MÖ 404-358) ve Orontes tarafından Armenia Satraplığında kurulan Armenia hanedanlığı 300 yıl kadar devam etmiştir. Armenia satrapı Orontes, MÖ 401 yılında Pers Kralı II. Artakserkses'in kızı Phodogune ile evlenmiştir. Pers Kralı II. Artakserkses ile kardeşi Genç Kyros arasındaki çekişmede Ksenophon yer almıştır. Orontes II. Artakserkses'in tarafında yer almıştır. II. Artakserkses zayıf bir kral olmasından ötürü Pers devleti çökmeye başlamıştır. Bu durumdan faydalanan Orontes, Armenia'da bağımsız bir hanedanlık kurmuş ve gittikçe zenginleşmiştir. Orontes, MÖ 366 yılında kendisine Armenia satraplığını veren Pers Kralı II. Artakserkses'e karşı isyan etmiştir. Orontes'in bu isyanında yanında Karya Satrapı Mausolos ve Yunan kentleri yer almaktaydı. Orontes'in çıkarmış olduğu isyan MÖ 360/359 yılına kadar sürmüştür. İsyan bastırıldıktan kısa bir süre sonra Pers Kralı II. Artakserkses ölmüştür.²⁶⁹ I. Orontes, MÖ 344 yılında hayatını kaybetmiştir. Orontes'in ölümünden sonra MÖ 344-336 yılları arasında Armenia satraplığını III. Dareios yapmıştır. MÖ 336 yılında III. Dareios'un Pers tahtına çıkmasının ardından Armenia satraplığına II. Orontes getirilmiştir. II. Orontes, MÖ 331 yılında Büyük İskender ile III. Dareios arasında meydana gelen Gaugamela Savaşı'nda, Armenialılar II. Orontes ve Mithraustes'in komutası altında Pers merkezi kuvvetlerine destek vermiştir. Yapılan savaş Persler kaybetmiştir.²⁷⁰

Büyük İskender'in MÖ 323 yılında hayatını kaybetmesinin ardından sahip olduğu topraklar generalleri arasında çekişme yaşanmasına sebep olmuştur. MÖ 301 yılında Ipsos Savaşı, Güney Phrygia'da Büyük İskender'in generallerinden Antigonos ve Demetrios'un Lysimakhos ve Seleukos'a karşı yaptığı savaşı Lysimakhos ve Seleukos kazanmıştır. Seleukos böylece Torosların doğusundan itibaren olan Küçük Asya ile birlikte Suriye ve İndus'a kadar olan Pers topraklarına sahip olmuştur. Seleukoslar'ın gücünün zayıflaması ile II. Orontes'den sonra Seleukos Kralı III. Antiokhos bölgede etkili oluncaya kadar yani MÖ 223-187 yılları arasında Armenia bağımsız olmuştur. II. Orontes'den sonra yerine oğlu III. Orontes, Armenia Krallığı'nın başına geçmiştir. Seleukosların Armenia üzerindeki baskısı ve gücü zaman zaman artmıştır. III. Orontes'in ardından MÖ 260 yılında Armenia'nın başına Samus geçmiştir. Armenia Kralı Samus Samosata kentini kurmuştur. Samus'tan sonra kardeşi Arsames Armenia tahtına geçmiş ve sonrasında ise Arsames'in yerine oğlu Kserkses MÖ 222-212 yılları arasında Armenia tahtına

²⁶⁶ Said Mübin Çalış, "Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 16, S. 1, s. 309-310, Kahramanmaraş, 2019.

²⁶⁷ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 165, İstanbul, 2008.

²⁶⁸ Nusret Burak Özsoy, "Doğu Anadolu Bölgesi İçin Verilen Eksonim İsimler ve Armenia", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-71, s. 535, 2021.

²⁶⁹ Ayşe Övür, "Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 39-40, İstanbul, 2004.

²⁷⁰ Muzaffer Demir, "MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", s. 8, 2014.

geçmiştir. Armenia Kralı Kserkses başkent Arsomasata'da ölmüş olan babasının vergi borçlarını ödemediği için Antiokhos tarafından kuşatılmıştır. Kserkses, Antiokhos'a vergi olarak at ve köle teklifinde bulunmuştur. Teklifi kabul eden Antiokhos, kız kardeşini Kserkses ile evlendirmiş, ancak bunu kabul etmeyen kız kardeş evlendiği Kserkses'i öldürmüştür. MÖ 212-200 yılları arasında Orontid tahtına IV. Orontes son kral olarak geçmiştir.²⁷¹

MÖ 212 yılında III. Antiokhos Sophene'ye güçlü bir saldırı gerçekleştirmesi bölge üzerindeki dengelerin değişmesine neden olmuştur. IV. Orontes, Armenia'da bir takım idari değişiklikler yapmaya karar vermiş ve bu amaçla başkenti Armaouira'dan Eruandaşat'a taşımıştır. Ancak IV. Orontes bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Çünkü Seleukoslar tarafından bölgeye satrap olarak atanan I. Artaxias, IV. Orontes'e isyan ederek Magnesia Savaşı'nın ardından Orontid Hanedanı'nı ortadan kaldırmıştır.²⁷²

Batı ve doğu Armenia'yı idare eden iki hanedana (Orontid ve Yervanduni hanedanlıkları) son veren III. Antiokhos, bu iki bölgenin başına Artaxias ve Zariadris'i getirmiştir. Antiokhos'un Magnesia yakınlarında Romalılara yenilmesinin ardından MÖ 190 yılında her iki satrap bu bölgelerde krallıklarını ilan etmiştir. Artaxias, Armenia Maior olarak adlandırılan bölgede, Zariadris Armenia Minor olarak adlandırılan bölgede kral olmuşlardır. IV. Antiokhos MÖ 165/164 yılında Armenia'ya yaptığı sefer sonucunda Artaxias'ı ele geçirmiş ve onu vasal kral olarak tahta bırakmıştır.²⁷³ Artaxias'tan sonra MÖ 159 yılında tahta torunu I. Artavasdes geçmiştir. I. Artavasdes, Parthlar'la yaptığı savaşta yenilince oğlu II. Tigranes'i Parthlar'a rehin olarak vermiştir. MÖ 95 yılında I. Artavasdes ölünce II. Tigranes Armenia'ya geri dönmüş ve tahta geçmiştir.²⁷⁴ MÖ 140 yılında dünyaya gelmiş olan II. Tigranes, MÖ 95 ya da 94 yılında tahta geçmiş aktif bir dış siyaset takip ederek Armenia tarihine Büyük Tigranes olarak adını yazmıştır. II. Tigranes, Zariadris'in sahip olduğu bölgeleri fethederek Armenia'yı birleştirmiş ve büyük bir güç sahibi olmuştur. MÖ 93 yılında Mithridates'in kızı ile evlenerek Pontos Krallığı ile ittifak kurmuştur. II. Tigranes, MÖ 90 yılından sonra Parthia'yı istila etmiş ve Yetmiş Vadi'yi, Atropatene, Adiabene, Gordyene, Osrhoene ve Yukarı Mezopotamya'yı ele geçirmiştir. II. Tigranes MÖ 80'li ve 70'li yıllarda Seleukosların Suriye'deki topraklarını istila ederek hâkimiyetini Kilikia ve Doğu Akdeniz'e kadar genişletmiştir.²⁷⁵

MÖ 79 yılında Roma, Ön Asya'da yayılmacı bir politika izleyen Pontus-Armenia Krallıkları'nın etkisini bitirmek için Roma generali Lucullus'u görevlendirmiştir. II. Tigranes, sınırlarını genişletmek amacıyla ordularını MÖ 69 yılında Lykaonia'ya göndermiştir. Armenia Krallığı Lykaonia üzerine sefer hazırlıkları sürerken Romalılar, Armenia Krallığı üzerine saldırıya geçmiştir. Roma Generali Lucullus, Antiochia ve Melitene yakınlarındaki Armenia Kralı II. Tigranes'in vasallarına karşı askeri başarılar elde ederek Melid üzerinden Fırat Nehri'ne ulaşmış ve buradan Fırat Nehri'nin kenarında yer alan Tomisa Kalesi'ni ele geçirmiştir. General

²⁷¹ Ayşe Övür, "Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 42-43, İstanbul, 2004.

²⁷² İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451)", TC İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 68, İstanbul, 2018.

²⁷³ Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s. 5, 2014.

²⁷⁴ Ayşe Övür, "Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 47-48, İstanbul, 2004.

²⁷⁵ Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s. 5, 2014.

Lucullus, Dicle Irmağı'nda Armenia ordusu ile karşılaşmış ve Armenia ordusunun düzensiz ve disiplinsiz olması sayesinde savaşı kazanmıştır. Armenia Kralı II. Tigranes, savaş alanından kaçarak canını kurtarmıştır. Savaş sonrasında II. Tigranes'e bağlı olan vasalları taraf değiştirerek Roma egemenliği altına girdiklerini bildirmişlerdir. II. Tigranes'in oğulları olan Zareh ve Tigranes, babalarına isyan ederek Roma tarafında yer almışlardır.²⁷⁶

Roma Generali Lucullus, MÖ 68 yılında Armenia'nın başkenti olan Tigranokerta'yı ele geçirmesine rağmen Armenia ile arasındaki mücadeleyi sonuçlandıramayınca yerine bir başka Roma generali olan Pompeius görevlendirilmiştir.²⁷⁷ Pompeius ile karşı karşıya gelen II. Tigranes, Küçük Asya ve Suriye'deki topraklarından vazgeçeceğini, 60.000 talanton savaş tazminatı ödeyeceğini ve Sophene Krallığı'nı oğlu III. Tigranes'e bırakacağına dair bir antlaşma yapmıştır. Pompeius ile II. Tigranes arasında yapılan Artashat Antlaşması'yla, II. Tigranes, savaş tazminatı ödeyerek Suriye, Fenike, Mezopotamya, Kilikya, Kommagene Bölgeleri'nden çekileceğini Roma generali Pompeius'a bildirmiştir. Böylece MÖ 64 yılında Pompeius'un Galatia, Kapadokya, Kilikya, Suriye, Fenike, Küçük Ermenistan'da egemenliği sağlamasıyla bölgedeki yerel krallıkların yerini Roma İmparatorluğu almıştır. Pompeius, II. Tigranes'in MÖ 55 yılında ölene kadar Roma'ya bağlı olarak Büyük Ermenistan'ı yönetmesine izin vermiştir.²⁷⁸

Armenia Kralı II. Tigranes öldükten sonra yerine oğlu Artaverdes geçmiştir. Antonius, MÖ 34 yılında Armenia'ya gelmiş ve Artaverdes'i tuzağa düşürerek ele geçirmiş ve Armenia'yı imparatorluk sınırlarına dâhil etmiştir. Artaverdes, sonrasında Kleopatra'nın emri ile idam edilmiştir. Artaverdes'in oğlu Artakses, Actium Savaşı'ndan sonra babasının krallığına dönmüş ancak bir suikast sonucu öldürülmüştür. Romalı Augustus, MÖ 20 yılında Artakses'in kardeşi III. Tigranes'i Armenia'nın başına getirmiştir. Bu nedenle Augustus, Armenia'yı imparatorluğun vasal krallığı olarak görmüştür.²⁷⁹

Armenia Kralı III. Tigranes'in hâkimiyet döneminde yaklaşık 50 yıllık süreçte taht en az 10 kez el değiştirmiştir. İran Arsakidleri IV. Tigranes'in (MÖ 6- MS 1) Erato (MÖ 6- MS 1) ile birlikte tahta geçmesi için IV. Tigranes'i desteklemiştir. Bunun üzerine Tiberius, İran Arsakidlerin bu desteğine karşılık İber Kralı'nın kardeşi Mithradates'i MS 35 yılında tahta çıkarmasıyla sonuçlanmıştır. MS 55-63 yıllarında Roma Generali Corbulo'nun doğu harekâtında başarı sağlaması ve Artaxata ve Tigranocerta gibi Armenia'nın önemli merkezlerin Romalıların eline geçmesini sağlamıştır. MS 63 yılında Roma ile İran arasında yapılan Rhandea Barışı'nın ardından tekrar Armenia kralı olmak için Corbulo ile anlaşılan I. Tiridates, Roma İmparatoru Nero ile görüşüp Armenia Krallığı'na getirilmiştir. Roma'da kral ilan edilen I. Tiridates, Armenia'ya döndükten sonra başkent Artaxata'yı yeniden imar ettirmiş ve Alan saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Alan tehdidinin kısmen bastırılmasından kısa bir süre sonra I. Tiridates hayatını kaybetmiş ve yerine Sanatruces (MS 75-110) geçmiştir. Sanatruces, krallığının sonuna doğru Roma İmparatoru Traianus'a karşı isyan etmiştir. MS 112-114 yıllarında İran Arsakidleri Armenia yönetimine müdahale ederek tahta Parthamasiris'i geçirmiştir. Armenia Kralı Parthamasiris, doğruya doğru ilerleyen Roma İmparatoru Traianus'u ziyaret ederek krallığının tanınmasını istemiş ancak bu isteği kabul görmemiş ve Parthamasiris, meçhul bir şekilde

²⁷⁶ Said Mübin Çalış, "Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 16, S. 1, s. 317, Kahramanmaraş, 2019.

²⁷⁷ Hatice Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia""", s. 5, 2014.

²⁷⁸ Said Mübin Çalış, "Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 16, S. 1, s. 317-318, Kahramanmaraş, 2019.

²⁷⁹ Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağ'da Armenia: Kısa Bir Tarih", s. 6, 2014.

ölmüştür. Roma İmparatoru Traianus, Armenia'yı Roma'nın bir eyaleti olarak yeniden düzenlemiş, 2 yıl sonra halefi Hadrianus tarafından Armenia sınırları Fırat Nehri'ne kadar gerilemiş ve Armenia tahtına I. Vologases geçmiştir. MS 136-160 yılları arasında Armenia tahtında Sohaemus bulunmaktadır. Armenia Kralı Sohaemus ilk saltanat döneminde İran Kralı IV. Vologases tarafından kovularak yerine Bakur (MS 160-163) adında İran Arsakidlerine bağlı bir kral getirtilmiştir. Durumu öğrenen Marcus Aurelius (MS 161-180), olaya müdahale ederek Sohaemus'u (MS 164-180) ikinci kez Armenia tahtına geçirmiştir. Sohaemus'un ardından kral olan II. Vologases (MS 180-190) MS 190 yılında İran Kralı olan V. Vologases (MS 190-208) tarafından tahttan indirilerek yerine I. Khosrov (MS 190-214) tahta getirilmiştir. II. Vologases'in tahtan indirilmesi üzerine Roma İmparatoru Septimius Severus İran'a yönelik bir sefere çıkmış ve sefer başarıyla sonuçlandırılmıştır. Ancak Armenia üzerindeki istikrarsızlık sonuca ulaşmamıştır. Armenia'daki yönetim problemini çözmek için Roma İmparatoru Macrinus (MS 217-218) tarafından İran Arsakidlerin soyundan gelen II. Tiridates (MS 217-252) MS 217 yılında Armenia kralı ilan edilmiştir. Onun krallığı zamanında Armenia'nın hem doğusunda hem de batısında köklü değişiklikler olmuştur. İran Arsakid Hanedanı Sasaniler tarafından ortadan kaldırılmış ve Roma İmparatorluğu da III. yüzyıl krizinin getirdiği istikrarsızlık dönemine girmiştir.²⁸⁰

Roma İmparatoru Valerianus, Sasaniler'le yapılan mücadeleler sırasında bebek olan Ermeni kralının oğlu olan III. Tiridates'i savaş alanından kurtarmış ve Roma İmparatorluğu'nun himayesinde yetişmesini sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nda yetişen III. Tiridates, büyüyüp güçlenince Armenia Bölgesi'ne tekrar geri gönderilerek Sasaniler'e karşı Roma adına bölgeyi savunan önemli bir güç haline gelmiştir. III. Tiridates'in Armenia Bölgesi'nde başa geçtiğini duyan Pers egemenliğindeki nitelikli Ermeniler buradan kaçarak III. Tiridates'in egemenliği altına girmişlerdir. MS 295-296 yıllarında Sasani Kralı Sapores'in torunu Narseus Roma'ya savaş açtığında Batı Ermenistan'ı ele geçirmiş sonrasında 297 Nisibis Barışı'yla III. Tiridates'e teslim etmiştir. MS 298 yılında Galerius'un başarılı Satala Savaşı ile Sasaniler'in hazinesi ve Dicle'den Büyük Zap Suyu'na kadar olan Ermenistan'ın batı kısmı da Roma yönetimine girmiştir.²⁸¹

Sasaniler'e bağlı olarak yaşayan Arşakid sülalesinden III. Tiridates, MS 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden ilk Armenia Kralı olmuştur. Armenia Kralı III. Tiridates Hristiyanlık dinini bir devlet dini haline getirmiş ve Roma'nın etkisi altına girmiştir. Sasani Kralı II. Şapur, MS 298 yılında Roma ile Sasani arasında imzalanan Nisibis Antlaşması'nı tanımamaya başlamış ve Armenia Kralı Diran'ı krallıktan uzaklaştırmıştır. Roma İmparatoru I. Constantinus, Armenia'dan kovulan Roma taraftarı kralın yerine yeğeni Hannibalianus'u Armenia kralı olarak ilan etmesiyle Armenia'daki üstünlük yeniden Romalılar'ın eline geçmiştir. Armenia'ya atanan I. Constantinus'un yeğeninin MS 336 yılında öldürülmesinin ardından yine bir Roma taraftarı olan II. Arsakes Armenia tahtına geçmiştir. Roma İmparatorluğu ve Sasani arasında MS 387 yılında imzalanan ve MS 591 yılına kadar süren Akilisene Antlaşması sonucu, Armenia Bölgesi Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. MS 387 yılından önce doğudaki Büyük Armenia ile batıdaki Küçük Armenia arasındaki sınır Fırat Nehri iken MS 387 yılında yapılan antlaşmayla Pers-Armenia ile Roma Armenia'sı arasındaki sınır Nymphios (Batman Suyu) olmuştur. Pers-Armenia'sı, Sasani egemenliği altında Kral III. Khosrov'a, Roma Armenia'sının başına ise Kral III. Arsakes geçmiştir. Pers-Armenia'sındaki Kral III. Khosrov, Sasani Şahı IV. Vahram

²⁸⁰ İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451)", TC İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 75-80, İstanbul, 2018.

²⁸¹ Hatice Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia"", s. 8, 2014.

tarafından daha sonra tahttan alınarak yerine kardeşi Vahram-Şapur geçirilmiş ve bir süre sonra Armenia'daki Arşakid Hanedanlığı sona ermiştir.²⁸²

III. Artaskes'in ölümüyle MS 428 yılında Arsakid Hanedanlığı sona ermiştir. Beşinci yüzyılda Pers-Sasani Kralı Yazdagird, Armenia'nın Hristiyanlığı bırakması için zorlamıştır. MS 590 yılından sonra Bizans Armenia'nın büyük bir kısmını yönetmiştir. Bizans yayılması Armenia kökenli Kral Maurikios tarafından devam ettirilmiştir. MS 640 ve 652 yıllarında Arap akınları bölgeye önemli zararlar vermiştir. İslam dininin yayılmaya başlamasıyla, Bizans, Müslümanların ilerlemesine karşı koyamamıştır. Ayrıca Sasani Devleti gerilemeye başlamıştır. Müslüman Araplar'ın 7. yüzyıl ortasında yayılmasıyla Armenia Bölgesi'nin tarihi değişmeye başlamıştır. Bizans'ın batıya doğru geri çekilmesi ve Sasani Devleti'nin Araplar'ın eline geçmesi ile Armenia'yı bölgede koruyacak ve dengeyi sağlayacak güç kalmamıştır. Roma ve İran, Arap baskısı karşısında yıkılmıştır. Müslüman Araplar, kuzeyde İberia'nın Tiflis platosuna kadar, Batıda ise Euphrates ve ötesine kadar ilerlemiştir. Halife Abdülmelik zamanında vergi ve askeri işlerden sorumlu Müslüman valiler atanmıştır. MS 6. yüzyıldan itibaren Arap-Bizans-İran arasında paylaşılan Armenia Bölgesi, 9. yüzyılda batısı Bizans ve doğu tarafı da Bağdat Halifesine bağlanmıştır.²⁸³

MS 640-884 yılları arasında Arap- Doğu Roma mücadeleleri sırasında bölge, Doğu Roma İmparatorluğu'nun menfaatlerine yönelik hizmet etmiştir. Doğu Roma İmparatorları, 6. ve 10. yüzyıllarda Ermenilerin İstanbul'a göç etmeleri için teşvikte bulunmuşlardır. Ermeniler, Doğu Roma ordusunda paralı asker olarak görev yapmış ve İmparatorluk içinde yüksek makamlara geçenlerde olmuştur. Takip eden yüzyıllarda da bölgede büyük bir Ermeni Devleti hiçbir zaman kurulmamıştır. Çoğunlukla çevresindeki güçlü devletlerin hâkimiyet kurdukları, kontrol ve geçiş alanı olarak gördükleri bir bölge olmuştur.²⁸⁴ Ermeniler, Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Büyük İskender'in daha sonra sırasıyla Seleukoslar'ın, Romalılar'ın, Bizanslılar'ın, Türkiye Selçukluları'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşamışlardır.²⁸⁵

Armenia dili Hint-Avrupa kökenli bir dildir. Armenia dilinde aslına uygun sadece 400 kelime mevcuttur. Hin-Avrupa kökenli kelimelerin yanı sıra Yunan kökenli sözcüklerde bulunmaktadır. Ayrıca Sanskritçe kökenli 300 kadar kelime de tespit edilmiştir. Armenialılar, MS 5. yüzyıla kadar her hangi bir alfabeye sahip değillerdi. Daha çok Pers ve Yunan alfabesini kullanmışlardır. Hristiyanlık dinine geçişleri ile beraber İncil'in okunabilmesi için MS yaklaşık 440 yıllarında Rahip Mesrop tarafından Armenia yazısı geliştirilmiştir. Yazının geliştirilmesinden sonra yazılan eserler de Hristiyanlık hikâyeleri, şehitlerin destanları, dini manzumeler, dualar, ilahiler ve şiirler kaleme alınmıştır. Armenia edebiyatının başında halk şarkıları ve destanlar gelmektedir. Hristiyanlık dinine geçmeden önce Armenia'nın dini Zoraastrianizm'dir. Bu dinde yaratıcı tanrı Ahura-Mazda ve buna zıt olarak şeytani güç bulunmaktadır. Bunlara yardımcı ikinci dereceden ruhlar ve ataların ruhları da büyük öneme sahiptir. Dürüst insanın rolü doğruyu iletmek ve yaratılan her şeye saygı duymaktır. Özellikle ateşe saygı duyuluyor ve ateşle ilgili törenler

²⁸² Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", s.162-164.

²⁸³ Ayşe Övür, "Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 47-48, İstanbul, 2004.

²⁸⁴ Hatice Palaz Erdemir, "Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da "Armenia"", s. 11, 2014.

²⁸⁵ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", Sosyal Bilimler Dergisi, s. 5.

yapılıyordu. Mithra, Armenia’da güneş tanrısıydı ve her şeyi yukarıdan görmekteydi. Armenia tanrılarının çoğu İran kökenlidir ancak Yunan etkileri de görülmektedir.²⁸⁶

3.Pontos Krallığı

Pontos, Yunanca’da deniz anlamına gelirken, Eski Çağlar’da Karadeniz’e verilen bir isimdir. Bu isim bir iç deniz olan Karadeniz’in güneydoğu sahillerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bugün Türkiye’nin Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer alan Samsun, Ordu, Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun şehirlerini içine almaktadır.²⁸⁷

MÖ 301 yılı Anadolu’nun Hellenistik Dönem siyasi yapılanması açısından oldukça önemlidir. Çünkü Anadolu Büyük İskender’in ölümünde sonra yaklaşık 20 yıl boyunca Büyük İskender’in generallerinden Antigonos’un denetimi altında kalmıştır. Antigonos’un İpsos Savaşı’nda hayatını kaybetmesiyle geçici bir otorite boşluğu yaşanmıştır. Kral olmak isteyen Diadokhlar için bu kaçırılmayacak bir fırsattı. Mithradates’in oğlu I. Mithradates, İpsos Savaşı’ndan sonra Ilgaz Dağı’nın güney eteğindeki Kimiata Kalesi’ni ele geçirmiş ve bu kalenin içinde bulunduğu Kimiatene Bölgesi’ne egemen olmuştur. MÖ 297/6 yılında yerel hükümdarlığını ilan etmiştir. I. Mithradates Korupedion (MÖ 281) Savaşı’ndan önce Amaseia’yı (Amasya) ele geçirmiş ve başkent yapmıştır. Korupedion Savaşı’ndan sonra I. Mithradates, Suriye Kralı I. Seleukos’a isyan edenler arasında yer almıştır. I. Seleukos generallerinden Diodoros’u Pontos Bölgesi’ne göndermiş ancak Diodoros, Pontos Kapadokyası’nda I. Mithradates’e yenilmiştir. Bunun üzerine I. Mithradates kazandığı zafer ile kendisini “kral” ilan etmiş ve krallığını kendi adına bastırdığı paralar ile duyurmuştur. I. Mithradates, kendisiyle aynı adı taşıyan hanedanın üçüncü üyesidir. Krallığını ilan ettikten sonra “Ktistes” (Kurucu) unvanını almıştır.²⁸⁸

36 yıl Amasya çevresinde Lykos ve Iris Vadileri ve bunların yan kollarından oluşan bölgeyle Paphlagonia’nın bir kısmının krallığını yapan I. Mithradates’in ölümünden sonra yerine oğlu Ariobarzanes (MÖ 266/265-250) Pontos tahtına geçmiştir. Ariobarzanes, tahta geçtiğinde babasının Galatlarla kurmuş olduğu ittifaka devam etmiş ve Orta Karadeniz’de yer alan Samsun’u (Amisos) ele geçirerek krallığın sınırlarını genişletmiştir. Ariobarzanes MÖ 250 yılında ölünce yerine çocuk yaştaki oğlu II. Mithradates geçmiştir. II. Mithradates çocuk yaştaki olduğu ve deneyimsizliğinden ötürü Galatlar Pontos topraklarına saldırmıştır. Galatların bölgeyi yağmalaması üzerine Amisos’a gelen II. Mithradates’i bu bölgede kuşatmışlardır. Bu kuşatma haberi ile Herakleia Pontike kenti, Galatlar tarafından kuşatılan II. Mithradates’e yardım etmek için kentin limanına hububat dolu gemileri göndermiştir. Herakleia Pontike kentinin yaptığı bu yardım ile Galatların dikkatlerini kendi üzerine çekmiş ve Galatlar Amisos’taki kuşatmayı

²⁸⁶ Ayşe Övür, “Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 94-97, İstanbul, 2004.

²⁸⁷ Fatma Acun, “Tarih Boyunca Pontus”, s. 19.

²⁸⁸ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 224-226, İstanbul, 2019.

kaldırıp Herakleia üzerine sefer düzenlemişlerdir. Herakleia Pontike kenti, ordu için 5.000 ve her bir Galat şefi için 200'er altın ödeyerek Galatların düzenlediği seferden kurtulabilmişlerdir.²⁸⁹

Pontos Kralı II. Mithradates'in asıl başarıları politik ve siyasi yönlüdür. İlk olarak Seleukos Kralı II. Antiokhos'un kızı Laodike'yle evlenerek Seleukos Krallığı ile akrabalık kurmuş ve Seleukos Krallığını akrabalık yoluyla kendi tarafına çekmiştir. Daha sonra MÖ 226 yılında Rodos'ta meydana gelen büyük depremde Rodos'a büyük bağışlar yapmıştır. II. Mithradates yapmış olduğu bu yardımsever politikasıyla kısa zamanda gerek Anadolu'da ve gerekse Hellas'ta tanınmıştır. II. Mithradates'in askeri başarıları ile ilgili fazla kaynak bulunmamasına rağmen MÖ 220'de Sinop'u kuşattığı bilinmektedir. Ancak Sinop, II. Mithradates'in seleflerinden I. Pharnakes tarafından ele geçirilmiş ve başkent yapılmıştır.²⁹⁰

Pontos Kralı II. Mithradates, MÖ 220 yılında ölmüş ve yerine oğlu III. Mithradates tahta geçmiştir. III. Mithradates hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaktadır. MÖ 197 yılında III. Mithradates'in yerine I. Pharnakes tahta geçmiştir. I. Pharnakes, krallığı boyunca saldırgan ve yayılmacı bir politika izlemiştir. I. Pharnakes, MÖ 188 yılında Bithynia Kralı I. Prusias ve Ortiagon komutasındaki Galatlarla birleşerek Pergamon Kralı II. Eumenes ile savaşmıştır. II. Eumenes, MÖ 184 yılında Lypedron Dağı yakınlarında Bithynialılar ve Galatlar'dan oluşan koalisyon kuvvetlerini yenmiştir. MÖ 183 yılında Romalılar'ın araya girmesiyle T. Quinctius Flamminius'un önderliğinde bir barış konferansı toplanmış ve bu toplantıda, II. Eumenes'in MÖ 188 yılındaki Apameia Antlaşması gereğince II. Eumenes'e verilen ya da gözetiminde bulunan bölgeler üzerindeki hakları aynen geçerli kılınmıştır. Bithynia Kralı I. Prusias ile Ortiagon'nun da bu kararlara uymaları zorunluluğu getirilmiştir. Ancak I. Pharnakes, MÖ 183 yılında Pergamon Krallığı'na karşı ayaklandığı Galat şefleri ve Armenia Kralı Mithradates'le oluşturmuş olduğu doğu koalisyonu ile II. Eumenes'e karşı savaşmıştır. I. Pharnakes, düzenlemiş olduğu baskınla önce Sinop'u ardından da Kotyora (Ordu) ve Kerasos (Giresun) şehirlerini ele geçirmiştir. Sonrasında İç Anadolu Bölgesi'ni istila etmeye başlamıştır. Bir yandan Paphlagonia Bölgesi'nin içlerine doğru akınlar yaparak bu bölgenin büyük bir kısmını işgal ederken diğer yandan da Galatları Pergamon Bölgesi'ne doğru hücum etmesi için teşvikte bulunmuştur. Her ne kadar Roma İmparatorluğu, savaşı durdurmak için girişimlerde bulunmuş olsa da I. Pharnakes önce Kappadokia ve sonrasında Bithynia toprakları üzerine akınlar yapmaya devam etmiştir. Nihayetinde II. Eumenes ile müttefikleri Bithynia Kralı II. Prusias ve Kappadokia Kralı IV. Ariarathes'in karşısında bütün cephelerde yenilmeye başlayan I. Pharnakes, II. Eumenes ile barış imzalamak zorunda kalmıştır. Yapılan barış ile I. Pharnakes, bir daha ne olursa olsun Galatia topraklarına girmesi yasaklanmış, Galatlarla daha öncesinde yapmış olduğu bütün antlaşmalar geçersiz sayılmış ve Paphlagonia gibi savaş boyunca istila etmiş olduğu bütün toprakları terk etmek ve yüklü miktarda savaş tazminatı vermek zorunda kalmıştır.²⁹¹

Pontos Kralı I. Pharnakes, Karadeniz'in kuzey bölgeleri ile de ilgilenmiştir. Bu bölgelerde bulunan bazı Yunan kentleriyle ittifak ve dostluk antlaşmaları yapmıştır. I. Pharnakes, İskit saldırılarına karşı himayesini yeminle garanti etmiştir. Yapmış olduğu antlaşmalardan biri Khersonesos (Sivastopol) kentiyle yapmıştır. Bir diğer antlaşma yaptığı kent ise Varna'dır. I.

²⁸⁹ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator (Romanın Büyük Düşmanı)*, Odin Yayıncılık, 1. Baskı, s. 58-59, İstanbul, 2007.

²⁹⁰ Osman Emir, "Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 72-73, Trabzon, 2014.

²⁹¹ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator (Romanın Büyük Düşmanı)*, Odin Yayıncılık, 1. Baskı, s. 62-64, İstanbul, 2007.

Pharnakes, hayatının son yıllarına doğru Suriye Kralı III. Antiokhos'un dul eşi olan Kraliçe Laodike'nin kızı Nysa ile evlenerek Seleukos ile olan akrabalık bağına devam ettirmiştir. I. Pharnakes, MÖ 170 yılında öldükten sonra yerine kardeşi "Philadelphs" (Kardeş seven) unvanına sahip IV. Mithradates tahta geçmiştir.²⁹² IV. Mithradates, ağabeyi I. Pharnakes'in dış siyasette göstermiş olduğu hırslı ve aktif politikadan farklı bir politika izlemiştir. Öncelikle Roma başta olmak üzere diğer devletlerle daha barışçıl bir politika sergilemiştir. IV. Mithradates'i diğer Pontos krallarından ayıran fark Seleukoslar ile evlilik bağına bozarak kız kardeşi Laodike ile evlenmiş ve krallığı birlikte yönetmeye başlamıştır.²⁹³

MÖ 150 yılında öldürülen IV. Mithradates'in yerine varisi V. Mithradates tahta geçmiştir. V. Mithradates, Seleukos Kralı IV. Antiokhos'un kızı Laodike ile evlenmiştir. V. Mithradates zamanında Pontos-Roma arasındaki ilişki daha da yakınlaşmıştır. MÖ 149 yılındaki 3. Kartaca Savaşı sırasında Roma kuvvetlerine yardımcı olmak için bir deniz filosu göndermiştir. Pergamon Kralı III. Attalos MÖ 133 yılında öldüğünde bırakmış olduğu vasiyetle Pergamon ve toprakları dışında kalan kendine ait yerleri Roma'ya bırakmıştır. Böylece Hellenistik dünyanın en sağlam temellere sahip olan krallıklarından biri bırakılan bir vasiyet sonucu tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak Pergamon Kralı III. Attalos'un kardeşi ve II. Eumenes'in gayri meşru oğlu olan Aristonikos (III. Eumenes), Pergamon tahtında hak iddia ederek İzmir yakınlarında isyan etmiştir. Roma'nın Anadolu'da askeri gücü olmadığından Küçük Asya'daki müttefik krallıklardan yardım istemiştir. Roma'ya bağlı olan müttefik krallıklar isyanı bastırmakta güçlük çekince Roma, Perperna komutasında bir ordu göndermiştir. Komutan Perperna müttefik devletlerin yardımı, paralı askerler ve kölelerden oluşan kalabalık bir ordu toplamıştır. Üç yıl boyunca Roma'ya karşı başarılı bir direniş sağlayan Aristonikos'u Eskişehir'de yenmiş ve esir etmiştir. Ancak Roma komutanı Perperna, görevini tamamlayamadan hastalanıp ölmüştür. Perperna'nın yerine MÖ 129 yılı Consul'ü Manius Aquillius getirilmiştir. Manius Aquillius, beraberinde getirmiş olduğu heyetle birlikte iki yıl içinde Pergamon Bölgesi'ne Roma eyaleti statüsü kazandırmıştır. Böylece Pergamon, Roma'nın Küçük Asya'da kurmuş olduğu ilk eyaleti olan Prvincia Asia'yı kurmuştur. Manius Aquillius, idari bakımdan sorun çıkarması muhtemel olan bölgeleri Aristonikos'la yapılan savaşta kendisine yardım eden müttefik krallıklar arasında paylaştırmıştır. Bithynia Kralı II. Nikomedes'e Phrygia Epiktetos'undan bazı bölümleri, savaş sırasında ölen Kappadokia kralının oğullarına Lykaonia'yı ve Pontos Kralı V. Mithradates'e de Büyük Phrygia ve Galatia'yı vermiştir. V. Mithradates Roma'yla dostluğunu sonuna kadar korumaya çalışmıştır. V. Mithradates'in saltanatının son yıllarında Phrygia ve Galatia Bölgeleri'ni ele geçirmek için Manius Aquillius'a rüşvet verdiği ortaya çıkmış ve bundan dolayı Roma ile olan ilişkileri bozulmaya başlamıştır.²⁹⁴

V. Mithradates, Aristonikos isyanının bastırılmasından sonra Kappadokia Kralı V. Ariarathes'in ölümünden sonra krallıkta yaşanan taht kavgalarına karışarak V. Ariarathes'in en küçük oğlu VI. Ariarathes'in tahta çıkmasına yardım etmiştir. V. Mithradates, VI Ariarathes'i kızı Laodike ile evlendirmiştir. MÖ 120 yılında V. Mithradates Sinop'ta yakın arkadaşları tarafından öldürülmüştür. V. Mithradates'in MÖ 120 yılında öldürülmesinin ardından krallığın başına VI. Mithradates Eupator geçmiştir. VI. Mithradates ilk iş olarak babasının katili olarak gördüğü

²⁹² Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 232, İstanbul, 2019.

²⁹³ Osman Emir, *"Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)"*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 76, Trabzon, 2014.

²⁹⁴ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator (Romanın Büyük Düşmanı)*, Odin Yayıncılık, 1. Baskı, s. 68-70, İstanbul, 2007.

Kraliçe Laodike'yi hapse attırmış, erkek kardeşi olan Mithradates Khretos'u öldürtmüş ve kız kardeşi Laodike ile evlenmiştir. VI. Mithradates, babası V. Mithradates'in ölümünden itibaren kaybolmaya başlayan Pontos Krallığı'nın saygınlığını yeniden kazanmak için harekete geçmiştir.²⁹⁵

VI. Mithradates, Pontos tahtına çıktığında Küçük Asya'nın en küçük krallıklarından birinde hüküm süren en genç krallardan biri olmuştur. Hellenistik Krallıklar kendi aralarında savaşıırken VI. Mithradates, oluşan otorite boşluğunu Pontos Krallığı'nın gelişmesi ve güçlenmesi yolunda değerlendirmeyi bilmiştir.²⁹⁶ Pontos tahtının tek hâkimi olarak egemenlik sahasını genişletmek isteyen VI. Mithradates, komutanı Diophantos'u önce Karadeniz'in kuzey kıyıları olan Kırım'a daha sonra da Pontos'un doğusundaki Kolkhis'e sefere göndermiştir. Komutanı Diophantos'un başarıları sayesinde bu bölgelerden önemli miktarda gelir ve asker elde etmiştir. Bosporos Kralı Parisades, 180.000 medimnoi buğday ve 200 gümüş talanton karşılığında krallığını VI. Mithradates'e bırakmak zorunda kalmıştır. VI. Mithradates, MÖ 108-107 yıllarında Bithynia Kralı III. Nikomedes'i yanına çekerek Paphlagonia'yı işgal etmiştir. Sonrasında Galatia, Kappadokia ve Bithynia'yı ele geçirmiştir. VI. Mithradates'in komşu krallıklara karşı saldırgan tutumu ve onların iç işlerine karışması Roma'nın müdahalesi ile engellenmiştir. VI. Mithradates, IV. Nikomedes'e karşı ayaklanıp Bithynia tahtına göz diken IV. Nikomedes'in kardeşi Sokrates'e yardım ederek onu tahta geçirmiştir. Ancak IV. Nikomedes, Roma'nın yardımı ile tekrar tahta geçmiştir. IV. Nikomedes, tahta geçebilmek için Manius Aquillius'a ve diğer Romalılar'a rüşvet teklif etmiş ve Manius Aquillius parayı alabilmek için IV. Nikomedes'i saldırıya geçmek için kışkırtmıştır. Bunun üzerine IV. Nikomedes, Pontos topraklarına saldırmıştır. VI. Mithradates, IV. Nikomedes'in saldırılarını bahane ederek Roma'ya savaş açmıştır.²⁹⁷

VI. Mithradates, MÖ 89 yılında generalleri Arkhelaos ve Neoptolemos'u savaşı Paphlagonia'da başlatan Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in üzerine göndermiştir. Amnias Nehri'nin (Gökırmak) içinden geçtiği Domanitis denilen ovada yapılan savaşı VI. Mithradates'in ordusu kazanmıştır. Bithynia Kralı IV. Nikomedes bütün ordusunu kaybetmiş ve Bithynia üzerinden Roma'ya kaçmıştır. Zafer haberini alan VI. Mithradates, emrindeki ordusuyla Paphlagonia içinden Bithynia'ya ilerlemiş ve Romalı General Manius Aquillius'u Pakhion Kalesi yakınında yaptığı ilk savaşta bozguna uğratmıştır. Savaşı kaybettikten sonra Romalı General Manius Aquillius, Pergamon'a (Bergama) sığınmıştır. VI. Mithradates, Bithynia'ya hiçbir direnişle karşılaşmadan girmiş ve bu ülkeyi kolaylıkla ele geçirmiştir. Sonrasında Romalı vali Gaius Cassius'a karşı yapacağı savaş için Phrygia'ya gitmiştir.²⁹⁸ IV. Nikomedes, Manius Aquillius'un ordusunun Neoptolemos ve Nemanes'in birlikleri tarafından bozguna uğratıldıktan sonra Phrygia'daki Cassius'un yanına sığınmış ve onun da VI. Mithradates ile savaşması için teşvik etmiştir. Gaius Cassius, büyük bir bölümü Küçük Asyalı acemi askerlerden oluşan ordusuna güvenmediği ve Pontos ordusuyla açık arazide savaşmaktan çekindiği için Phrygia'nın en tahkimli kalesi olan Arslanların Başı olarak adlandırılan uç kaleye çekilmiştir. Bu bölgede topladığı askerleri eğitmeye başlamış sonrasında bu acemi ordunun VI. Mithradates'in ordusu

²⁹⁵ Osman Emir, "Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 78-79, Trabzon, 2014.

²⁹⁶ Süleyman Çiğdem, Osman Emir, "Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", s. 229.

²⁹⁷ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 153-154, İstanbul, 2008.

²⁹⁸ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Hellenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 348-349, İstanbul, 2019.

karşısında zafer kazanmanın imkânsız olduğunu anlamış ve IV. Nikomedes'in bütün ısrarına rağmen Pontos ordusu ile savaşmaktan vazgeçmiştir. Gaius Cassius, Phrygia ve Küçük Asya'dan topladığı askerleri terhis ederek deneyimli askerlerden oluşan az sayıda kuvvetle Phrygia'nın en büyük kentlerinden biri olan Apameia Kybotos'a (Dinar) çekilmiştir.²⁹⁹

Gaius Cassius, Apameia'da yapılacak savaşta da zafer kazanamayacağını anlayınca geri çekilmiş ve Pergamon'da bulunan Manius Aquillius'un yanına gitmiştir. Apameia, MÖ 88 yılında VI. Mithradates'in eline geçmiştir. Quintus Oppius'un Pontos Kralı VI. Mithradates karşısındaki tutumu diğer generallerden farklı olmamıştır. Quintus Oppius da Pontos ordusuyla savaşmaya cesaret edememiştir. Lykaonia'yı terk edip Phrygia'ya çekilmiş ve bu bölgenin güçlü kentlerinden biri olan Laodikeia'da (Goncalı-Denizli) savunma savaşına hazırlanmıştır. Ancak kent halkı Romalı generale sahip çıkmamış ve kenti kuşatan VI. Mithradates'e teslim etmiştir. Quintus Oppius'u esir olarak yanına alıp zincirleyen VI. Mithradates, onu her yerde teşhir ederek Asya Eyaleti'nin başkenti olan Ephesos'a (Efes) doğru ilerlemiş ve içinden geçtiği Tralleis (Aydın) ve Magnesia (Ortaklar) gibi kentlerde alkışlarla karşılanmıştır. Byzantion'daki Roma donanması VI. Mithradates'e teslim edilmiştir. VI. Mithradates, Anadolu'nun her yerinde Romalılar'a karşı göstermiş olduğu başarılarından dolayı alkışlarla karşılanmış ve kendisine Kurtarıcı (Soter), Baba (pater) ve Dionysos (Bacchus) olarak selamlanmış ve VI. Mithradates, kendisini Önasya uygarlıklarına özgü Büyük (megas) ve Krallar Kralı (basileus basileon) gibi unvanlarla tanımlamıştır.³⁰⁰

VI. Mithradates, başlangıçta Anadolu'yu kolayca ele geçirmiş, bazı kentlerde direnişle karşılaşmış ancak bunları kolaylıkla etkisiz hale getirmiştir. Yalnızca Patara kentini kuşatmış fakat ele geçirememiştir. Magnesia, Ephesos ve Mitylene gibi kentler VI. Mithradates'i sevgi ile karşılamıştır. Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirdikten sonra Yunanistan'a girmiş ve Atina'nın desteğini kazanmıştır. MÖ 87 yılında L. Cornelius Sulla beş lejyonla Yunanistan'a geldiğinde VI. Mithradates'e olan destek kısa sürede kaybolmuştur. MÖ 86 yılında yapılan Khaironeia Savaşı'ndan sonra VI. Mithradates Atina'ya çekilmiş ve sonrasında Anadolu'ya dönmüştür.³⁰¹ Atina'yı ele geçiren L. Cornelius Sulla, daha sonra Hellespontos'tan geçerek Anadolu'ya ayak basmış ve VI. Mithradates'i barış yapmaya zorlamıştır. Yapılan antlaşmaya göre, VI. Mithradates, Pergamon'u bırakacak, Bithynia, Paphlagonia ve Kappadokia'da ele geçirmiş olduğu yerleri geri verecektir. Yani Batı Anadolu'yu boşaltarak Pontos'a geri çekilecektir. Bununla beraber 2.000 talanton savaş tazminatı ödemeyi ve savaş gemilerini teslim etmeyi de kabul etmiştir. L. Cornelius Sulla ve VI. Mithradates, MÖ 85 yılında Troas'taki Dardanos'ta (Çanakkale, Kepez yakınlarında) bir araya gelerek antlaşmayı kayda geçirmişlerdir. L. Cornelius Sulla, Asya Eyaleti'nde bazı düzenlemeler yaptıktan ve yönetimi Licinius Murena'ya bıraktıktan sonra Roma'ya geri dönmüştür. Licinius Murena, MÖ 82 yılında Pontos'a girerek VI. Mithradates'e kafa tutmuştur. Ancak II. Mithradates Savaşı olarak bilinen savaşta Licinius Murena, VI. Mithradates'e yenilerek kaçmıştır.³⁰²

²⁹⁹ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator (Romanın Büyük Düşmanı)*, Odin Yayıncılık, 1. Baskı, s. 138, İstanbul, 2007.

³⁰⁰ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Helenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 349-350, İstanbul, 2019.

³⁰¹ Y. Gürkan Ergin, "Anadolu'da Roma Hâkimiyeti: İsyanlar, Tepkiler ve Huzursuzluklar. Asya Eyaleti'nin Kuruluşu'ndan (MÖ 129) Justinianus Döneminin Sonuna Kadar (MS 565)", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, s. 77, İstanbul, 2009.

³⁰² Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 155, İstanbul, 2008.

Pontos Kralı VI. Mithradates'in Anadolu'da kazanmış olduğu başarı sayesinde L. Cornelius Sulla, Anadolu'ya göndermiş olduğu elçi vasıtasıyla VI. Mithradates ile yeni bir antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Ayrıca kendisine danışmadan Dardanos Antlaşması'nı ihlal eden Licinius Murena'ya görevi bırakıp derhal Roma'ya geri dönmesi emrini vermiştir. Licinius Murena'nın yerine L. Cornelius Sulla'nın komutanlarından Marcus Minucius Thermus atanmıştır. II. Mithradates Savaşları'ndan birkaç yıl sonra MÖ 78 yılında L. Cornelius Sulla'nın ölümü Roma'da iç karışıklıklarının yaşanmasına neden olmuştur. Pontus Kralı VI. Mithradates, bu dönemde Karadeniz'de meydana gelen isyanlarla uğraşırken bir yandan da güçlü bir ordu oluşturmaya çalışmıştır. MÖ 74 yılında Bithynia'nın son kralı IV. Nikomedes hayatını kaybetmiş ve yerine tahta çıkacak bir varisinin olmaması, Roma'ya bağlı bir krallık olmasından dolayı vasiyet yoluyla krallığını servetiyle birlikte Roma'ya bıraktığını beyan etmiştir. Bunun üzerine Roma, MÖ 74 yılında Marcus Aurelius Cotta'yı Bithynia'ya göndermiş ve Bithynia'nın Roma Eyaleti olmasını sağlamıştır. Bithynia'nın Roma Eyaleti olmasıyla Roma, Pontos Krallığı ile komşu olmuştur.³⁰³

Pontos Kralı VI. Mithradates, MÖ 73 yılında Bithynia Eyaletini işgal etmiştir. VI. Mithradates, Marcus Aurelius Cotta komutasındaki ilk Roma ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Roma bu kez Kilikia valisi olan Lucullus'u Bithynia'ya göndermiştir. Lucullus'un başarılı askeri manevraları sayesinde VI. Mithradates, Pontos'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kilikia valisi Lucullus, Pontos üzerine ilerleyerek yolu üzerindeki kentleri birer birer ele geçirmiştir. Bunun üzerine VI. Mithradates, damadı olan Armenia Kralı Tigranes'in yanına kaçmıştır. Lucullus, büyük bir orduyla Armenia Bölgesi'ne yönelmiş ve başkent Tigranokerta'yı kuşatmıştır. Lucullus, Tigranes'i yenmiş Tigranes çareyi kaçmakta bulmuştur. MÖ 68 yılında Lucullus'un görevine son verilmiş yerine Korsan Savaşı'ndaki başarısı ile ünlenen Pompeius getirilmiştir. MÖ 67 yılında Mithradates'in ordusu Zela (Zile) yakınlarında Roma ordusunu yenilgiye uğratarak Pontos Bölgesi'ne tekrar egemen olmuştur. Kilikia'da bulunan Pompeius, Pontos'a girmiş ve iki ordu Lykos Irmağı (Kelkit Çayı) kıyısında karşılaşmışlardır. Pompeius'un ordusu VI. Mithradates'in ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmış ve VI. Mithradates Kolkhis'e kaçmıştır. Böylece 3. ve son Mithradates Savaşı Romalılar'ın galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Pompeius, VI. Mithradates'i izleyerek Kolkhis'e ulaşmıştır. Burada Tigranes'e savaş açmış ve başkent Artaksata'ya girmiştir. Çaresiz kalan Tigranes teslim olmak zorunda kalmıştır. Pompeius, sonrasında Amisos'a (Samsun) gelerek Pontos'un batısını Bithynia Eyaleti ile birleştirerek Bithynia-Pontos Eyaletini oluşturmuştur. VI. Mithradates, oğlu II. Pharnakes'in ihaneti sonrasında MÖ 63 yılında Kırım'da intihar ederek hayatına son vermiş ve Pompeius tarafından cenazesi Sinop'a getirilerek burada gömülmüştür.³⁰⁴

Pompeius, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde bazı düzenlemeler yapmıştır. 20 yıl sonra Iulius Caesar bölgede birtakım yeni düzenlemeler yapmıştır. Çünkü Pompeius zamanında VI. Mithradates'in ölümüyle Roma'nın Müttefiki olan Bosporos Krallığı'nın başına getirilen VI. Mithradates'in oğlu II. Pharnakes (MÖ 63-47), babasının kurmuş olduğu büyük krallığı yeniden canlandırmak için MÖ 48 yılında Roma'ya karşı savaş açmıştır. İlk önce Karadeniz'in doğusunda bulunan Kolkhis Bölgesi'ni, daha sonra da Pontos ve Armenia topraklarını ele geçirmiştir. Fakat Iulius Caesar'ın elindeki dört Lejyonla Anadolu'ya gelmesi ve Zela'da II. Pharnakes'i beş saat

³⁰³ Osman Emir, "Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 96-97, Trabzon, 2014.

³⁰⁴ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 156, İstanbul, 2008.

süren bir savaş sonunda Kral II. Pharnakes ve ordusunu tamamen ortadan kaldırması ile Kuzeydoğu Anadolu'nun kontrolünün tekrar Romalılar'ın eline geçmesini sağlamıştır.³⁰⁵

Karadeniz'in tapınak devletleri, hem ticaret hem de dinsel turizmin merkezleri haline gelmiş ve bu özellikleri ile Anadolu'daki diğer kült yapılanmalarından farklılık göstermektedir. Komana Pontike, Yenilmez ve Zafer Getiren, Savaş Tanrıçası Ma'ya adanmış tapınağı Pontos Krallığı'nın dini merkezi konumundadır. Komana Pontike, arazisinde altı bin kutsal köle çalışıp yaşamıştır. Başrahip de burada yaşamaktadır. Başrahip, kral tarafından atanır, soyluluğu temsil eden bir taç giyer ve onur sırasında kraldan sonra gelmektedir. Karadeniz'de görülen Pers kökenli kültürlerin en önemlilerinden biride birçok özelliği içinde bulunduran Mithras Kültü'dür. Roma'ya Kilikialı korsanlar tarafından getirilmiş olan Mithras Kültü, Romalı askerler arasında bir gizem dini olarak yaygınlık kazanmıştır.³⁰⁶

Pontos Bölgesi'nin başlıca ekonomik faaliyetleri balıkçılık ve madenciliktir. Kolonistlerin Pontos Bölgesi'ne gelmeleri ile birlikte köle ticareti ve kereste üretimi bu ekonomik faaliyetlere dâhil edilmiştir. Pontos Bölgesi'ndeki diğer ekonomik faaliyetler arasında hayvancılık (arıcılık, at yetiştiriciliği vs), şarap, tahıl, şifalı ve egzotik bitki üretimi de yapılmıştır. Bu ekonomik faaliyetler, Pontos Bölgesi'nin otokton halkları ile Pontos'un kıyı limanlarına yerleşen Miletoslular ve Karadeniz'in diğer kıyı bölgelerindeki koloni kentleri, Karadeniz'den Hellas'a ve daha sonra da Roma'ya kadar uzanan büyük bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. Böylelikle Pontos Bölgesi ve onun hinterlandından sağlanan ekonomik ürünler oluşturulan bu ticaret ağı sayesinde Akdeniz dünyasına taşınmıştır.³⁰⁷

³⁰⁵ Süleyman Çiğdem, Osman Emir, “Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi”, s. 236.

³⁰⁶ Barış Kaya, “Mithradates VI Eupator'un Karadeniz Faaliyetleri”, TC Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 91-92, Konya, 2013.

³⁰⁷ Osman Emir, “Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 187, Trabzon, 2014.

IV. BÖLÜM

PARTH İMPARATORLUĞU DÖNEMİ

1.Parthlar'ın Siyasi ve Politik Gelişimi

İlk Pers kavimlerinin İran'a göç etmelerinden yaklaşık 700 yıl sonra MÖ 3. yüzyılda Parni veya Aparni adıyla anılan göçebe bir kabile Partia'nın kuzeyine göç etmiştir. Parni, İranî dil konuşan bir halk olup İran Bölgesi'nde barışçıl bir dönemden sonra eyalet ismi olarak benimsenmiş ve daha sonra burada oturanlar Parthlar olarak tanınmıştır. Partia, Akhemenid İmparatorluğu'nun bir satraplığı olmuş ve Akhemenid İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra başkenti Kumis/Hekarompylos olmak üzere bir Seleukos Eyaleti olmuştur. Akhemenid ve Seleukos gelenekleri ile uyum içerisinde bulunan Arsakes, MÖ 247 yılında Arsaklılar Çağı denen dönemi başlatmıştır. Arsakes'in ismi Parth Kralları'nın unvanı haline gelmiş ve Parth Kralları isimlerinden önce Arsakes ismini kullanmışlardır. Arsakes kendi ismini kraliyet sülalesine de vermiştir. Bu yüzden Parthlar, Arsaklı Sülalesi veya Arsaklılar olarak tanınmıştır.³⁰⁸

Bir İskit boyu olan Parnlar (Parni), MÖ 3. yüzyılın ortalarına kadar Seleukos Krallığı'nın bir satraplığı olarak Parthia'da yaşamışlardır. Parni boyunun beyi olan Arsakes, Parthia Satrapı Androgoras Dönemi'nde kardeşi Tiridates ile birlikte Seleukoslar'a karşı isyan etmiştir. Arsakes, MÖ 247 yılında Astuene Bölgesi'ndeki Asak'ta krallığını ilan etmiş ve Suriye Krallığı Satrapı olan Androgoras'ı yaptıkları bir savaşta yenmiştir. Böylece Parthia Krallığı kurulmuştur. Arsakes'in halefi Tiridates, Hyrkania Bölgesi'ndeki Suriye Krallığı'nın egemenliğini sonlandırmış ve krallığının başkenti için güçlü bir kale inşa ettirmiştir. Seleukos Kralları, Hyrkania Bölgesi'ni tekrar Suriye Krallığı'nın bir parçası haline getirmek için Parthia Krallığı ile savaşmış ancak başarılı olamamışlardır.³⁰⁹ Arsakes, MÖ 217 yılında ölünce yerine oğlu II. Arsakes geçmiştir. II. Arsakes, Partia ve Hyrkania Bölgesi'nin kontrolünü muhafaza ederek babasının siyasetini devam ettirmiştir. Seleukos Kralı III. Antiokhos, MÖ 210/209 yılında Baktria'nın yanı sıra her iki eyaletin de kontrolünü yeniden ele geçirmek için büyük çaplı bir doğu seferi başlatmıştır. III. Antiokhos, başlangıçta başarılı olmasına rağmen Parth Kralı ile bir antlaşma yaptıktan sonra askeri seferi durdurmuştur. II Arsakes, Seleukos hâkimiyetini tanımış, III. Antiokhos da II. Arsakes'i kral olarak ilan etmiş ve II. Arsakes'in Krallığı'nı kabul etmiştir. II. Arsakes'ten sonra halefleri olan Phriapatius (MÖ 191-176) ve onun oğlu I. Phraates'in (MÖ 176-171) krallığı döneminde de Parth hâkimiyeti devam etmiştir.³¹⁰

Parth Kralı I. Phraates'ten sonra Parth tahtına kardeşi I. Mithridates (MÖ 171-138) çıkmıştır. Parth Kralı I. Mithridates zamanında Seleukoslar, İran ve Irak'tan çıkartılmış, devletin merkezi Hemadan'a taşınmıştır. I. Mithridates, Arbasan soyundan Atropaten Kralı Timarchos'tan ülkesini almış ve buraya kendi komutanlarından Bakasis'i yerleştirmiştir. I. Mithridates, MÖ 142 yılında Mezopotamya ve Babil'e girerek Seleukos Kralı II. Demetrios'u esir almıştır.³¹¹ I. Mithridates'in diğer hedefi Elam'ın merkezi olan Susa olmuştur. Susa'dan önce Artemis tapınaklarını yağmalamış ve burada ele geçirmiş olduğu ganimetlerle Parth hazinesini doldurmuştur. I. Mithridates Dönemi'nde Parth İmparatorluğu Doğu'da Saka saldırılarıyla

³⁰⁸ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 124-125, Bursa, 2018.

³⁰⁹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III (Helenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 421, İstanbul, 2019.

³¹⁰ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 126-127, Bursa, 2018.

³¹¹ Yusuf Kılıç, "Partlar", *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, Yıl 8, S. 43, s.178, 2012.

uğraşmak zorunda kalmıştır. I. Mithridates, Saka saldırılarını önlemek için Hyrcania’da 170 km’lik bir sur inşa ettirmiştir. MÖ 138 yılında I. Mithridates hastalanarak hayatını kaybetmiştir. Yerine oğlu II. Phraates Parth tahtına geçmiştir.³¹²

Parth Kralı II. Phraates zamanında Sakalar, Mezopotamya’ya kadar yağma akınlar düzenlemiştir. Bunun üzerine II. Phraates, Sakalara karşı sefere çıkmış ancak çıktığı bu seferde hayatını kaybetmiştir. II. Phraates’ten sonra Parth tahtına I. Artabanus çıkmıştır. Ancak o da Toharlarla yapmış olduğu savaş sırasında öldürülmüştür. I. Artabanus’tan sonra Parth tahtına II. Mithridates (MÖ 123-88) geçmiştir. II. Phraates’in Sakalar ile savaşında ve I. Artabanus’un Toharlarla yapılan savaşlar sonunda öldürülmesi üzerine II. Mithridates, intikam almak için doğuya sefer düzenlemiştir. II. Mithridates, doğu seferi sonucunda Arachosia ve Sogdiana dâhil Baktria Krallığı’na ait toprakları ele geçirmiştir. Ayrıca Sakalara ve Yüecilere Parth hâkimiyetini kabul ettirmiştir.³¹³

Parth Kralı II. Mithridates Dönemi’nde Parthlar, Mezopotamya’yı ele geçirip egemenlik sahasını Fırat Nehri’nin doğusuna kadar genişletmiştir. MÖ 2. yüzyıl sonlarına doğru Armenia’ya saldırmış ve Armenia Kralı Artavasdes’in oğlu II. Tigranes’i esir almışlardır. MÖ 95 yılında Artavasdes ölünce Parthlar’ın tutsağı olan II. Tigranes Parthlar’ın desteği ile Armenia tahtına oturmuştur. Parthlar’ın II. Tigranes’i tahta çıkarmalarının karşılığında II. Tigranes, Parthlar’a 70 vadi vermiştir.³¹⁴ Ayrıca Parth Krallığı’nın Arşaklar sülalesinden bir grup Armenia Bölgesi’ne yerleştirilmiştir. Sayıları giderek artan bu grup Parthlar’ın askeri ve siyasi desteğini alarak Armenia tahtını ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Roma, Armenia Krallığı’ndaki Parthlar’ın hâkimiyetini kabul etmeyip yerli muhalefeti Parthlar’a karşı örgütlemiştir. Böylelikle Armenia Bölgesi, Romalılar ve Parthlar arasında askeri bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.³¹⁵ II. Mithridates’in ölümünün ardından Armenia Krallığı ve Parth Krallığı arasındaki ittifak bozulmuştur. II. Tigranes, Parthlara vermiş olduğu 70 vadiyi, II. Mithridates’in ölümünden sonra geri almıştır. II. Tigranes 70 vadiyi almakla kalmamış Parth Krallığı’nın bazı bölgelerini de ele geçirmiştir. Bu yüzden Pontos Kralı VI. Mithradates’in Romalılar’a karşı olan savaşlarında Parthlar tarafsız kalmışlardır. Fırat Nehri, Parthlar ve Romalılar arasında sınır olarak kalmaya devam etmiştir.³¹⁶

MÖ 2. yüzyılın son on yılında güçlü bir krallık olarak ortaya çıkan Pontos Kralı VI. Mithridates, kızı Kleopatra’yı Armenia Kralı II. Tigranes ile evlendirerek Armenia’daki kraliyet ailesi ile akrabalık ilişkisi kurarak ittifak yapmıştır. VI. Mithradates ve damadı II. Tigranes, Kapadokya’ya saldırmış ve Kapadokya Kralı Ariobarzanes’i tahttan indirmişlerdir. Kral Ariobarzanes Roma’ya sığınmış ve Roma Kralı Ariobarzanes’in tekrar tahtına geçmesi için

³¹² Serhat Pir Tosun, “Antik Çağ’da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri”, TC Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 24, Bursa, 2020.

³¹³ Serhat Pir Tosun, “MÖ II. Yüzyılda Doğu’daki Süper Güç: Parthlar”, Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 1, s. 9-10, Tunceli, 2021.

³¹⁴ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III (Helenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, s. 421-422, İstanbul, 2019.

³¹⁵ Sırrı Tiryaki, “Roma İmparatorluğu’nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/1, s. 222, 2016.

³¹⁶ Mehmet Ali Kaya, “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 75, 2004.

General L. Cornelius Sulla'yı görevlendirmiştir. L. Cornelius Sulla, MÖ 92 yılında senatonun kendisine verdiği görevi yerine getirmek için harekete geçmiş ve II. Tigranes'in ordusunu kolaylıkla yenmiş Kral Ariobarzanes'i tekrar Kapadokya tahtına oturtmuştur. Bu arada Roma Generali L. Cornelius Sulla, Parth kralının büyük elçisi Orobazos ile Fırat Nehri kıyısında Malatya'da buluşmuşlardır. Parth Kralı II. Mithridates, II. Tigranes'in Pontus Kralı ile yaptığı ittifaktan rahatsızdı. Bunun için Roma ile dostluk antlaşması yapmak istemiştir. Roma Generali L. Cornelius Sulla, Parth Krallığı'nın gücü hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı için kralın büyükelçisi ile onu küçümseyen bir tarzda konuşmuştur. İki devlet arasında resmi bir antlaşma olmasa da Roma Generali Sulla ile Orobazos arasındaki görüşme neticesinde Fırat Nehri, Romalılar ve Parthlar arasındaki sınır sayılmıştır. General Sulla'nın büyükelçiye küçümser tavrından dolayı Parth kralının Roma karşıtı ittifaka yakınlaşmasına neden olmuştur. Parth Kralı II. Mithridates bunun sonucu olarak Armenia Kralı II. Tigranes'in kızı Aryazate Automa ile evlenmiştir. Parth büyükelçisi Orobazos, General Sulla'nın mağrur tavrına karşı sessizce boyun eğmesini ülkesine dönünce idam cezası ile ödemiştir.³¹⁷

Parth Kralı II Mithridates'in Krallığı zamanında taht üzerinde hak iddia eden I. Gotarzes (MÖ 91-81) Babilonya'nın bağımsız bir yöneticisi olarak Parth Krallığı'nın bazı kısımlarında krallığını ilan etmiştir. II. Mithridates'in MÖ 88/87 yılında hayatını kaybetmesinden sonra siyasi güç kazanmıştır. I. Gotarzes, Arsaklılar Sülalesinin bir üyesi değildi ve Armenia Kralı II. Tigranes, I. Gotarzes'in gücünü kırmak için Partia'ya askeri kuvvet göndermiştir. Sinatruces (MÖ 78/77-71/70) ve oğlu III. Phraates'in (MÖ 71/70-58/57) tahta çıkmasıyla iktidar tekrar Arsaklılar'a iade edilmiştir.³¹⁸

Roma Cumhuriyeti'nin Doğu sınırını çizmiş olan Sulla-Orobazos arasındaki antlaşma MÖ 66 yılına kadar iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Ancak MÖ 66 yılında Armenia Kralı II. Tigranes'in oğlu III. Tigranes, babasına karşı isyan çıkarmış ve çıkarmış olduğu isyanda başarı elde edemeyince Parthlar'a sığınarak Parth Kralı III. Phraates'i Armenia'ya saldırması için kışkırtmıştır. Parthlar her ne kadar Armenia'nın belli bir bölümünü istila etmiş olsalar da kazanan Armenia kralı olmuştur. III. Tigranes, bu sonuç karşısında bu kez Romalı komutan Pompeius'a sığınmıştır. III. Tigranes'in Romalılar'a sığınması Roma-Parth arasında zayıf olan ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Pompeius III. Tigranes ile birlikte II. Tigranes'in üzerine yürümüş ve kralı etkisiz hale getirmiştir. Pompeius'un emrindeki bir askeri gücün Euphrates'i (Fırat Nehri) geçmesine karşılık Parth Kralı III. Phraates Armenia Bölgesi'ne saldırmıştır. III. Phraates, Pompeius'a elçiler göndererek III. Tigranes'in serbest bırakılmasını ve bir daha Fırat Nehri sınırının ihlal olmamasını istemiştir. Ancak Parth kralının sadece sınır ihlali ile ilgili isteği kabul edilmiştir.³¹⁹

Yapılan antlaşmayla, Romalılar ve Parthlar arasında Armenia'nın sebep olduğu ilk anlaşmazlıkta Roma'nın doğu politikası ve Armenia'nın siyasal konumu Romalılar'ın istediği şekilde şekillenmiş ve Crassus'un MÖ 54 yılındaki Parth seferine kadar Armenia'nın iki devlet arasındaki siyasal konumu bozulmadan korunmuştur.³²⁰ MÖ 58-57 yılında III. Phraates, oğulları II. Orodes ve III. Mithridates tarafından öldürülmüştür. Sonrasında Parth Krallığı üzerinde

³¹⁷ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 74-75, 2004.

³¹⁸ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Parthlar)*, Ekin Yayınevi, s. 132, Bursa, 2018.

³¹⁹ Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi", s. 58.

³²⁰ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 76-77, 2004.

kardeşler arasında uzun süren taht kavgaları yaşanmıştır. Parth Krallığı'na geçen III. Mithridates Gordyene'i ele geçirmek için Armenia Krallığı'na savaş açmıştır. III. Mithridates bazı başarılar elde etmiş olmasına rağmen Armenia savaşından sonra acımasız tavırlarından dolayı Parth ileri gelenleri tarafından krallığından sürgün edilmiş ve yerine kardeşi II. Orodes tahta geçmiştir. Parth Kralı II. Orodes, kardeşi III. Mithridates'i kendi yönettiği Media Bölgesi'nden kovmuştur. Suriye'ye kaçan III. Mithridates, Suriye valisi Gabinius'u Parthlar'a karşı kendisine yardım etmeye ikna etmiştir. III. Mithridates, Suriye valisi Gabinius tarafından askeri desteği sağladıktan sonra bir kuvvetle Fırat Nehri'ni geçmiş ve Parth Krallığı'na saldırmıştır. III. Mithridates, MÖ 55 yılında Babil'i kontrol etmeyi ve Seleucia şehrini işgal etmeyi ve güçlendirmeyi başarmıştır. MÖ 54 yılında Seleucia şehrini II. Orodes'in generallerinden Surenas tarafından kuşatılmış ve ele geçirilmiştir. II. Orodes, teslim olan kardeşi III. Mithridates'i idam ettirmiştir.³²¹

Roma generallerinden Crassus, MÖ 55 yılında kendisinin Suriye valiliğine atamasını gerçekleştirmiş ve amacının Parthlar'la savaşmak olduğunu gizlememiştir. Ancak Crassus, MÖ 54-53 yılında bugünkü Harran Ovası'nda (Karrhai) yapılan ve yapıldığı yerden dolayı tarihe Karrhai Savaşı (Carrhae Savaşı) olarak geçen bu savaşta Romalı komutan Crassus hayatını kaybetmiş, çok sayıda Roma askeri ölmüş ve pek çok sayıda Roma askerleri de Parthlar tarafından esir alınmıştır. Roma sancakları Parthlar'ın eline geçmiştir. Crassus'un ölümünden sonra Roma'nın içinde bulunduğu iç savaş nedeniyle Armenia Krallığı'nın bir süre Parth Krallığı'nın kontrolünde kalmasını sağlamıştır. Armenia Kralı Artavasdes, Karrhai Savaşı'nın ardından Parth Krallığı ile ittifak yapmıştır.³²²

MÖ 44 yılında Caesar'ın suikaste uğraması ile Roma, Cumhuriyetçiler ile emperyalistler arasında iç savaş başlamıştır. Parthlar'dan askeri yardım istemekle görevlendirilen Labienus Parthia'da kalmış ve emrindeki Parth ordusuyla batı Anadolu'ya kadar gelmiştir. Çanakkale Boğazı'nın güneyinde kalan tüm batı Anadolu Bölgesi'ni MÖ 40-37 yılları arasında üç yıl boyunca kontrol etmiştir. Labienus, Batı Anadolu'daki üstünlüğüne Antonius'un komutanı Ventidius son vermiştir. Labienus, Kilikya'ya kaçmış ve burada yakalanarak öldürülmüştür. Sonrasında Romalılar, Pacorus komutasındaki Parthlar'ı Suriye'de yenmiş ve Parthlar'ı tekrar Fırat Nehri'nin gerisine çekilmeye zorlamıştır. Roma'da Caesar katillerini yenen Antonius ile Octavianus, Roma topraklarının yönetimini doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırıp aralarında paylaşarak geçici bir iç barışı sağlamışlardır. Antonius, Roma'nın Doğu topraklarının yönetimini almış ve generali Ventidius'un Parthlar karşısında göstermiş olduğu başarısından cesaret alarak Doğu'ya sefer düzenlemek istemiştir. Bu sırada Parth Kralı IV. Phraates, tahtı kendisine layık görmeyen babasını öldürmüştür. Ardından kardeşlerini de katleden IV. Phraates, en sonunda Parth soylularını da yok etmek üzere harekete geçmiştir. IV. Phraates'in zulmünden korkan Parth soyluları değişik bölge halklarına ve kentlere sığınmıştır.³²³

MÖ 36 yılında Antonius, Armenia'nın desteğini alarak Parthlar'a saldırmıştır. IV. Phraates'in kuvvetleri, Roma askeri malzemesi ve erzak depolarına saldırmış, muhasara makinelerini tahrip etmiş ve ordunun gıda stoklarına büyük zarar vermiştir. Armenia Kralı Artavasdes, Roma'nın seferinin başarısızlıkla sonuçlanacağını fark edince Antonius'u savaş

³²¹ Nefel Delil, "Roma-Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti Ve Toprak-Sınır Mücadeleleri", TC Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tarih Programı, Yüksek Lisans Tezi, s. 64-65, İzmir, 2018.

³²² Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi", s. 59.

³²³ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 78-79, 2004.

mevhanında yalnız bırakmıştır. Yapılan savaşta Antonius'un ordusu savaşı kaybetmiş ve 24.000 Roma askeri bu sefer sırasında hayatını kaybetmiştir. MÖ 20 yılında IV. Phraates, Roma'nın yeni kralı Augustus ile diplomatik bir anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşmayla Roma, yeniden Fırat Nehri'nin iki imparatorluk arasında sınır olarak kabul etmiş ve IV. Phraates, Lucullus, Crassus ve Antonius ile yapılan savaşlarda ele geçirilen Roma bayrak ve sancakları iade etmeyi kabul etmiştir.³²⁴

Sancakların geri iade edilmesiyle Parth Kralı IV. Phraates ile Augustus arasında dostça bir ilişkinin gelişmesine neden olmuştur. Roma Kralı Augustus, bu dostça ilişkiler çerçevesinde IV. Phraates'e İtalyalı bir köle kızı armağan etmiştir. Parth Kralı IV. Phraates, Urania Musa adlı bu köle kızla evlenmiştir. MÖ 11-7 yılları arasında IV. Phraates, dört oğlunu; Vonones, Seraspades, Rhodaspes ve Phraates'i Roma'ya eğitim görmeleri için göndermiştir.³²⁵ Urania Musa adındaki İtalyan köleden IV. Phraates'in, Phraates (Küçük Phraates) adında bir oğlu olmuştur. MÖ 2 yılında Parth Kralı IV. Phraates ölmüş ve yerine Urania Musa'dan olma oğlu V. Phraates tahta çıkmıştır. Köle statüsünden kralın annesi statüsüne çıkan Urania Musa, ihtirasları zamanla artıka kendi oğlu ile evlenerek kraliçe statüsüne çıkmıştır. Arsaklı soyundan olmayan birinin Parth tahtında olması Parth soyluları tarafından kabul görmemiştir. Tahtta sadece 4 yıl kaldıktan sonra Parth soyluları tarafından öldürülen V. Phraates'in yerine III. Orodes Parth tahtına geçmiştir.³²⁶ III. Orodes, diğerkralar gibi çok zalimdi. Parth soyluları, MS 6 yılında bir festivalde ya da bir av sırasında III. Orodes'i de öldürmüşlerdir. Parth soyluları son olarak Roma'da bulunan dört Parth prenslerinden en büyüğü olan Vonones'in gönderilmesini istemiş ve Augustus bu isteğı kabul ederek Parth Prensi Vonones'i göndermiştir. Ancak Roma kültürü ile yetişen Vonones Parth kültürüne uyum gösteremediğı için Parth soyluları tarafından o da tahttan indirilmiştir. Yerine Arsaklılar soyundan II. Artabanus Parth tahtına getirilmiştir. Bunun üzerine Vonones kaarak Armenia Krallığı'na sığınarak canını kurtarmıştır. O tarihte Armenia tahtında kral boşluğu yaşanmasından dolayı Armenia Krallığı'nın başına Vonones getirilmiştir.³²⁷

Parth Kralı II. Artabanus, Armenia tahtına Vonones'in geçmesinden rahatsızlık duymuş ve Armenia krallarını atama yetkisi olan Roma'ya elçi göndererek Vonones'in krallığının tanınmaması aksi halde savaşacağını bildirmiştir. Vonones, bunun üzerine Roma'dan yardım istemiş ancak Augustus, kendisini desteklemek için herhangi bir adım atmamıştır. Roma geri adım atınca Parth Kralı II. Artabanus, oğlu Orodes'i Armenia tahtına atamıştır. MS 14 yılında Roma tahtındaki Augustus ölmüş ve yerine evlatlık oğlu Tiberius Caesar Augustus geçmiştir.³²⁸ Parth Kralı II. Artabanus MS 38 yılında ölmüş ve yerine yasal varisi Vardanes ve kardeşi II. Gotarzes arasında büyük bir iç savaş yaşanmaya başlamıştır. Parth tahtında bulunan Vardanes, bir av sırasında suikaste uğrayınca Parth soyluları MS 49 yılında Roma İmparatoru Claudius'a başvurarak Prens Meherdates'i serbest bırakmalarını istemiştir. Böylece Meherdates serbest kalınca tahtta hak sahibi olacaktır. Ancak Meherdates, Urfa valisi ve Adiabeneli Izates bar Monobaz tarafından ihanete uğrayınca planları işe yaramadı ve Meherdates ele geçirilip II.

³²⁴ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 136-137, Bursa, 2018.

³²⁵ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 1, s. 82, 2004.

³²⁶ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 138-139, Bursa, 2018.

³²⁷ Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi", s. 68.

³²⁸ Nefel Delil, "Roma-Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti Ve Toprak-Sınır Mücadeleleri", TC Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tarih Programı, Yüksek Lisans Tezi, s. 93-94, İzmir, 2018.

Gotarzes'e gönderilmiştir. II. Gotarzes burada Meherdates'in kulaklarını kestirmiş ve taht varisliğinden mahrum bir şekilde yaşamasına izin vermiştir.³²⁹

Parth İmparatoru II. Gotarzes, hastalanarak ölünce taht kavgaları yeniden başlamıştır. Yeni bir iç savaş istemeyen Parth soyluları Med valisi II. Vonones'i tahta geçirmiş ancak Vonones aynı yıl içinde ölünce yerine oğlu I. Vologases (MS 51-78) Parth tahtına geçmiş ve böylece karışıklık dönemi sona ermiştir.³³⁰ Parth Kralı Vologases, MS 52 yılında Roma İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu karmaşadan yararlanarak Armenia Krallığı'na saldırmıştır. İmparator Claudius'un yerine Roma tahtına geçen Nero 17 yaşında olmasına rağmen siyasi ve askeri açıdan Roma'da oldukça önemli görevler başarmıştır. Roma İmparatoru Nero, Roma-Parth arasındaki Fırat Nehri sınırını korumak için General Corbulo'yu görevlendirmiştir. MS 57 yılında General Corbulo, Armenia Bölgesi üzerine sefer düzenlemiş ve sefer sonucunda Armenia Kralı Tiridates Parth Krallığı'na sığınmıştır. 3 yıl boyunca bölgede kalan General Corbulo bölgede Roma otoritesini düzenledikten sonra V. Tigranes'i Armenia Krallığı'nın başına getirmiştir. Parth Kralı Vologases'in Roma'nın doğu sınırlarına saldırması üzerine Roma İmparatoru Nero MS 58 yılında Parth Krallığı'na karşı General Corbulo'yu tekrar sefere yollamıştır. İmparator Nero, General Corbulo'nun yanı sıra General Caesennius Paetus'u da Parth Krallığına karşı görevlendirmiştir. Roma generalleri Fırat Nehri'ni geçip Parth Krallığına saldırmış bu saldırı sırasında General Paetus'un başında bulunduğu ordu ağır bir yenilgi almıştır. Savaş sonunda hem Roma hem de Parth kuvvetleri oldukça ağır kayıplar vermiş ve nihayetinde MS 63 yılında taraflar ateşkes imzalamıştır. Yapılan ateşkes antlaşmasına göre; Parthlar, Armenia üzerindeki isteklerinden vazgeçecek buna karşılık Roma ordusu, Fırat Nehri kıyısındaki tahkimatlarını kaldıracaktır. Ayrıca Parth elçileri Roma İmparatoru Nero'ya Armenia tahtına Tiridates'in tahta geçmesini kabul ettiği takdirde krallık tacını Roma'da İmparator Nero'nun ellerinden alabileceğini söylemiştir. Bu teklif İmparator Nero tarafından kabul edilmiş ve Tiridates, MS 66 yılında Roma'da büyük bir törenle İmparator Nero tarafından Armenia Kralı olarak atanmıştır.³³¹

Roma ile Parth arasındaki düşmanlık Parth Kralı I. Osroes'in (MS 109-128) Roma'dan izin almadan Armenia Kralı I. Tiridates'i tahtan indirip yerine II. Pacorus'un oğlu Axidares'i tahta getirmesiyle yeniden başlamıştır. Roma İmparator'u Traianus (MS 98-117), Lusius Quietus'un komutanlığını yaptığı orduları Kuzey Mezopotamya ovası boyunca uzanan ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için Nisibis'i ele geçirmiştir. İmparator Traianus, bir sonraki yıl Mezopotamya'yı işgal etmiştir. Parth Kralı I. Osroes doğuda III. Vologases'in çıkardığı iç savaşla uğraşmak zorunda kalmıştır. Roma İmparatoru Traianus MS 115-116 yılında seferine devam ederek Fırat Nehri'ni geçerek başkent Ktesiphon'u ve Selevsia'yı ele geçirmiş ve Characene şehrini de dize getirmiştir. MS 116 yılının sonlarına doğru Roma İmparatoru Traianus Susa'yı ele geçirmiştir. Parth Kralı II. Sanatruces Romalılarla savaşmak için Doğu İran'dan asker toplarken kuzeni Parthamaspates ona ihanet etmiş ve II. Sanatruces'i öldürmüştür. Roma İmparatoru

³²⁹ Ahmet Apaydın, "Parth (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", s. 16.

³³⁰ Serhat Pir Tosun, "Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri", TC Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 73-74, Bursa, 2020.

³³¹ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/1, s. 228, 2016.

Traianus Parthamaspatēs'i Parth Kralı olarak ilan etmiş ve daha fazla doğuya doğru gitmemiştir.³³²

MS 117 yılında Roma İmparatoru Traianus'un yerine tahta geçen Hadrianus (MS 117-138) barışçıl bir politika sergilemiştir. Fırat Nehri'nin doğusundaki krallıklar yeniden eski statülerini elde etmişlerdir. Hadrianus Parthlar'ın isteklerini kabul etmiş, Büyük Armenia'yı bağımlı krallık haline getirmiştir. Böylece Fırat Nehri'ni İmparator Augustus zamanında olduğu gibi Roma İmparatorluğu'nun sınırı yapmıştır.³³³ Romalılar ile Parthlar arasındaki barış, Parth Kralı IV. Vologases'in MS 161 yılında Armenia'yı fethederek Roma İmparatorluğu'na savaş ilan etmesi ile bir kez daha bozulmuştur. Roma imparator'u Marcus Aurelius (MS 161-180) Dönemi'nde yapılan savaşlar da Roma'nın zaferiyle son bulmuştur. Parth başkenti Ktesiphon bir kez daha Romalılar'ın eline geçmiştir. MS 193 yılında başlayan Roma iç savaşını fırsat bilen Parth Kralı V. Vologases (MS 191-208) Mezopotamya'yı ele geçirmek için saldırıya geçmiştir. Ancak Roma'daki iç savaşta rakiplerini yenerek tahta geçen Roma İmparatoru Septimius Severus, Parthlar'a savaş ilan ederek Ktesiphon'a kadar ilerlemiş ve Parth başkentini MS 198 yılında ele geçirmiştir.³³⁴

MS 212 yıllarında VI. Vologases'in tahta oturmasından kısa bir süre sonra (MS 208-222) kardeşi IV. Artabanus VI. Vologases'e karşı ayaklanarak İmparatorluğun büyük bir bölümünü ele geçirmiştir. Bu arada Roma İmparatoru Caracalla (MS 211-217), Osroene ve Armenia krallarını tahttan indirip bu bölgeleri yeniden Roma eyaleti yapmıştır. IV. Artabanus'un kızlarından biri ile evlenmek bahanesi ile Mezopotamya'ya doğru yola çıkmıştır. Roma İmparatoru Caracalla, Carrhae'ye giden yolda askerleri tarafından suikaste uğramıştır. Parth İmparatorluğu, iç savaşlar ve Romalılar'la uğraşmaktan zayıflamış ve yakın zamanda yerine geçecek olan Sasani İmparatorluğu için zemin hazırlanmıştır. Persis Bölgesi'nin yerel valisi Arşaklılar'a ait olan bölgelerin hepsini kuşatma altına almış ve MS 228 yılında İsfahan yakınlarında yapılan savaşta IV. Artabanus'a karşı koymuştur. Parth Kralı IV. Artabanus yenilmiş ve Sasani İmparatorluğu kurulmuştur.³³⁵ Yaklaşık 476 yıl (MÖ248-MS 228) İran'da hüküm sürmüş ve Sakaların Horasan kolu sayılan Parthlar'ın kurmuş olduğu tarihi devlet son bulmuştur.³³⁶

Parthlar, sosyopolitik yapıları ve dini inançları bakımından Persler'in sosyopolitik ve dini inançlarına benzer özellikler bulunmaktadır. Devlet iktidar meşruiyetini babasından alan krallar tarafından yönetilmiştir. Krallar, devletin mali, askeri, adli ve dini işlerinin en başında bulunurdu. Persler'in satraplık sistemini kullanmışlardır. İmparatorluğun sınırları içerisinde bulunan bazı ülkeleri satraplıktan ziyade bu ülkelerin yönetimine tayin ettikleri bağımlı krallar tarafından yönetilmiştir. Parthlar'ın tek bir başkenti yoktu. İmparatorluk sınırlarını Dicle Nehri'nin ötesine geçtikleri tarihten itibaren kraliyet sarayı Dicle Nehri'nin doğu yakasında bulunan Ktesiphon'a taşınmıştır. Parthlar, İpek Yolu'nun denetimini sağlamış ve kendi sikkelerini bastırmıştır. Yazıyı kullanmış, fakat kullandıkları yazılı belgelerin dillerinin sayısı birden fazladır. Parthca, Persçe ve Arami dillerini kullanmışlardır. Parthlar'dan günümüze ulaşan yazılı eser bulunmamaktadır.

³³² Ahmet Apaydın, "Parth (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", s. 18-19.

³³³ Süleyman Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11 S. 46, s. 103, Erzurum, 2011.

³³⁴ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 263, İstanbul, Ağustos, 2020.

³³⁵ Ahmet Apaydın, "Parth (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", s. 20-21.

³³⁶ Yusuf Kılıç, "Parthlar", Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I, Yıl 8, S. 43, s. 180, 2012.

Mimari ve sanatta Perslerle benzer özellikler taşıyan Parthlar din olarakta Pers dini olan Zerdüştlük dini ve Mithra dinleri gelişip yaygınlaşmıştır.³³⁷

Parth toplumuna üç ana sınıf egemen olmuştur: aristokratlar, özgür vatandaşlar ve köylü halk. Ayrıca savaş esirleri ve kölelerden oluşan bir toplulukta bulunmaktadır. Parth aristokratları, sarayda yönetim kademelerinde ve askeriyede çok yüksek mevkilerde bulunmaktaydılar. Aristokratlar savaşlara zırhlı süvari kuvvetleri ile katılarak kralı desteklemişlerdir.³³⁸ Parth İmparatorluğu'nda sürekli bir ordu bulunmamaktadır. Krallığa bağlı bölgelerden savaş zamanı hızlıca asker toplanarak ordu oluşturulurdu. Kralı korumakla görevli soylulardan, kölelerden ve paralı askerlerden oluşan sürekli bir muhafız ordusu bulunmaktaydı. Ancak bu ordudaki asker sayısı oldukça azdır. Parthlar'ın en etkili askeri birlikleri hem binicisinin hem de kendisinin tepeden tırnağa zırh giydiği ağır katafrakt süvarilerdir. Katafraktlar, düşman hattına hücum ederek düşman kuvvetlerini yarmak için kullanılmış ve silahları büyük bir kargı bazen de ok ile yay kullanmışlardır. Katafraktlar aristokrat sınıflardan oluşturulan seçkin süvarilerdir. Hafif süvariler halkın içinden seçilir ve okçu atlı olarak yetiştirilirdi. Sıradan askerler ve paralı askerlerden oluşan hafif piyade birlikleri süvari hücumundan sonra düşman birlikleri ile savaşmak için kullanılmıştır.³³⁹

2.Parthlar'ın Yayılım Coğrafyaları

Seleukoslardan sonra Yakın Doğu coğrafyasında askeri ve politik olarak etkili olan Parthlar, MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında Akhemenid İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Eski Yakın Doğu'da ciddi değişimlerin yaşandığı bir dünya ile karşılaşmışlardır. Arsakes yönetiminde tarih sahnesine çıkan Parthlar'ın İmparatorluğu batıda Fırat Nehri'nden doğuda Orta Asya ve Bactria sınırlarına kadar uzanmaktadır.³⁴⁰ Parthlar'ın ana yurdu, Hazar Denizi'nin güneydoğusunda, Elbruz Sıradağları'ndan doğuya doğru Afganistan'da Herat'a kadar uzanan dağlık bir araziye kapsamaktadır. Kuzeyden Turan Çölü ve Astrabat eteklerindeki Hyrkania'nın verimli ovaları ile güneyde Orta İran'ın Büyük Tuz Çölü ile çevrilidir.³⁴¹

Parth Devleti MÖ 248 yılında Seleukoslar'ın doğuyu Helenleştirmelerine tepki olarak ortaya çıkmış ve Seleukoslar'ın, İran'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybederek küçük bir devlet durumuna gelmesine neden olmuştur. Parth Kralı I. Mithridates zamanında Seleukoslar, İran'dan ve Irak'tan çıkartılmış ve devletin merkezi Hemadan'a taşınmıştır.³⁴² Parth Kralı I. Mithridates, Suriye Krallığı'nın Roma ile MÖ 192-190 yılları arasında yapılan savaştan yenik ayrılması ve zayıflamasından yararlanarak Parth Krallığı'nı çağının en büyük krallıklarından biri haline getirmiştir. I. Mithridates MÖ 165 yılında Suriye Krallığı'nı yenerek Parth Krallığı sınırlarını, Pers ülkesinin merkezi de dâhil olmak üzere güneyde Mezopotamya'yı, batıda Media'yı içine alarak genişletmiştir. Parth Kralı II. Mithridates zamanında Parth Krallığı'nın

³³⁷ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 264, İstanbul, Ağustos, 2020.

³³⁸ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 156, Bursa, 2018.

³³⁹ Ahmet Apaydın, "Parth (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", s. 25.

³⁴⁰ Sırrı Tiryaki, "Eski Çağ'da Muş", İğdir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s. 101-102, 2019.

³⁴¹ Özgür Kahraman, "Eskiçağ Tarihinde Parthlar", TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 13, İstanbul, 2002.

³⁴² Yusuf Kılıç, "Partlar", Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I, Yıl 8, S. 43, s. 178, 2012.

sınırları yeni fetihlerle genişlemiştir. II. Mithridates, doğuda Merv'i ve Herat'ı ele geçirerek Ceyhan Nehri'ne kadar olan bölgeleri Parth Krallığı sınırlarına dâhil etmiştir. Ayrıca doğu sınırındaki Sehistan ile batı sınırındaki Armenia Krallığı'nı kendisine bağlı bölgeler yapmıştır. Roma İmparatorluğu ile ilk diplomatik ilişkiler de II. Mithridates zamanında yaşanmış ve Fırat Nehri her iki krallık arasında sınır olmuştur.³⁴³

Parthlar ve Romalılar arasında MÖ 54-53 yılında Harran Ovası'nda yapılan savaşta Roma ordusu büyük bir hezimete uğramıştır. Karrhai Savaşı Romalılar'a maliyeti, yalnızca savaşta yaşamlarını yitiren çok sayıda askerin yanında Romalılar için utanç kaynağı olan sancaklarının da Parthlar'ın eline geçmesi ve Armena Krallığı'nın da Roma nüfusundan çıkması ile sonuçlanmıştır.³⁴⁴ Parthlar'ın zaferi ile biten Karrhai Savaşı sonrası Parth İmparatorluğu'nun egemenliği içinde bulunan ülkeler bugünkü isimleriyle şunlardır: Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Afganistan, Pakistan'ın bir bölümü, İran, Tacikistan ve bugünkü Türkiye topraklarının Fırat Nehri'nin doğusunda kalan bölümüdür. MÖ 1. yüzyılın ortalarında Parth İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların sınırları güneybatı yönü de Doğu Akdeniz kıyılarını içine alacak kadar genişletmiştir. Parth orduları, Karrhai Savaşı'ndan sonra zaman zaman Roma İmparatorluğu'nun doğusundaki eyaletlere saldırmış ve Roma eyaleti Suriye'de Parthlar'ın müdahalesi ile isyanlar çıkmıştır. Ama iki devlet arasında birinin diğeri aleyhine sınırlarını değiştirecek ya da küçültecek denli büyük bir savaş yapılmamıştır. Roma İmparatoru Augustus zamanında Parthlar ve Romalılar arasındaki anlaşmazlık diplomasiyle çözülmüştür. Böylelikle Roma ile Parthlar, Roma İmparatoru Nero dönemine kadar savaş yapmadan sınırlarında kalmışlardır.³⁴⁵

3.Doğu Anadolu'da Parthlar'ın Askeri ve Politik Egemenliğinin Sağlanması

Roma İmparatorluğu, Anadolu'da egemen olmaya başladıktan sonra Anadolu'nun doğusunda ve Kafkaslar ile Asya içlerine ilerlerken karşısına çıkan en büyük güç Parth Krallığı olmuştur. Roma ve Parthlar arasında ilişkilerinin başlangıcında büyüyen Pontos tehlikesi sonucu oluşan müttefiklik ve dostluk yerini MÖ 92 yılından sonra Armenia Bölgesi'nin hem Romalılar hem de Parthlar tarafından kendi adlarına bağımlı bir krallık yapmak istemeleri üzerine Armenia Bölgesi iki devlet arasında sorun olmuştur.³⁴⁶ MÖ 97 yılında Roma ve Parth arasında ilk diplomatik münasebetten sonra gelecek birkaç on yıl gerilim artmıştır. Roma, Partia ile askeri bir mücadelede başı çekmek için kararlı bir görüntü sergilemiştir. Roma ve Parthlar arasındaki çıkar çatışmasının temelinde Ermenistan ve Küçük Asya Krallıkları üzerindeki kontrol meselesi olmuştur.³⁴⁷

Seleukos Kralı III. Antiokhos'un Roma karşısında aldığı ağır Magnesia yenilgisi ve ardından imzalamak zorunda kaldığı Apameia Barışı ile büyük kayıplara uğramış ve git gide zayıflamıştır. Bunun üzerine batıyı temsil eden Roma ile doğunun temsilcisi Parthlar karşı karşıya

³⁴³ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 261, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁴⁴ Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi", s. 59.

³⁴⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 262, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁴⁶ Süleyman Çiğdem, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11 S. 46, s. 98, Erzurum, 2011.

³⁴⁷ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, s. 133, Bursa, 2018.

gelmiştir. İlk Roma-Parth ilişkisi Roma'nın Kilikia valisi Sulla aracılığıyla başlamıştır. Sulla-Orobazos görüşmesinde Fırat Nehri'nin iki ülke arasında sınır olarak kalması kararlaştırılmıştır. Aradan geçen çeyrek yüzyıla yakın bir sürede Parthlar'la Romalılar arasındaki ilişkiye dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.³⁴⁸

MÖ 89-69 yılları arası gerçekleşen Mithridates Savaşları, Romalılar için ağır kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Mithridates Savaşları sonrasında Fırat Nehri'nin doğusuna kadar Anadolu coğrafyasının tamamı Roma hâkimiyeti altına girmiş ve bölgede bulunan krallıklar Roma İmparatorluğuna vergi vermeye başlamıştır. Mithridates Savaşları'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde Parth Krallığı ile Roma İmparatorluğu arasında uzun yıllar süren mücadeleler yaşanmıştır. Roma İmparatorluğu, Fırat Havzası'na yerleştiği ilk zamanlardan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan yerel politik ve askeri güçleri Parth Krallığı'na karşı askeri tampon bölge olarak kullanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Fırat Havzası, yaklaşık 400 yıl süresince Roma ve Parth mücadelesinin yaşandığı bölge olmuştur. Fırat Nehri iki taraf arasında sınır vazifesi görmüş ve dönemin en önemli askeri ve siyasi güçlerinden olan Parth ve Roma arasındaki mücadele bölgede yaşayan halklarda siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur.³⁴⁹

MÖ 53 yılında Roma'nın Suriye komutanlığına atadığı Crassus, Tigranes'in oğlu II. Artavasdes'in gönderdiği kuvvetlerle birlikte Parthlar'ın başkenti Ktesiphon'u ele geçirmek için sefere başlamıştır. Suriye komutanı Crassus'a karşı Parth Kralı II. Orodes'in göndermiş olduğu General Suren ile Harran'da (Carrhae) yapılan savaşta Romalılar ağır bir yenilgiye uğramıştır. Suriye komutanı Crassus yenilgi sonrası barış görüşmeleri sırasında kampında kurulan tuzağa düşürülerek öldürülmüştür. Bu saldırı neticesinde Parth-Roma arasındaki ilişkileri yüzyıllar sürecektir. Carrhae'deki yenilgiden sonra Roma'nın doğuya diğer bir ilerleyişi MÖ 37 yılında Marcus Antonius'un Parthlar'ın siyasi karışıklık içinde bulunduğu dönemden yararlanarak Ktesiphon'a ilerlemesi ile yaşanmıştır. Marcus Antonius, Crassus'un yenilgisinden ders çıkarak Parthlar'ın başkenti Ktesiphon'a hemen saldırmak yerine öncelikle Phraaspa Kalesi'ni kuşatmıştır. Marcus Antonius, Phraaspa Kalesi'nin kuşatması ile ilgilenirken Parthlar, Marcus Antonius'un lojistik destek aldığı yollara ve keşif birliklerine saldırılar düzenleyerek Romalılar'a büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Böylece Crassus'dan sonra Fırat Nehri'ni geçerek Parth Krallığı üzerine düzenlenen ikinci ilerleme teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁵⁰

Parthlar, Augustus zamanından itibaren Anadolu topraklarına girmiş ve Doğu'da Roma İmparatorluğu'na bağlı vasal bir krallık olan Armenia Krallığı'nı ele geçirmiştir. Parth Krallığı'nın Doğu'da büyük bir güç olması Roma için hem askeri hem de ekonomik anlamda büyük bir tehlike oluşturmuştur. Augustus, Armenia'da hâkimiyeti kurmuş ancak kısa bir zaman sonra ölmesinin ardından yerine gelen Claudius'un iktidarının sonlarına doğru Parthlar yeniden Armenia'yı ele geçirmiştir.³⁵¹ Roma ve Parth mücadelesi İmparator Nero zamanında da devam

³⁴⁸ Mehmet Kurt, "Marcus Licinius Crassus (MÖ 112-53)'un Suriye Valiliğine Ve Bölgesel Güçler", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 33, s. 152, Konya, 2015.

³⁴⁹ Sırrı Tiryaki, "Yazılı Ve Arkeolojik Veriler Işığında Roma İmparatorluğu'nun Fırat'ın Doğu Sınırındaki Garnizonu: Citharizon Kalesi", Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar, Gece Kitaplığı, C. I, s. 259-260, Ankara, 2020.

³⁵⁰ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 50-51, 2012.

³⁵¹ Osman Emir, Fatih İnan, "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", History Studies International Journal of History, C. 10, S. 4, s. 62-63, 2018.

etmiştir. İmparator Nero tarafından doğu ordularının başına getirilen Corbulo ve Paetus, Armenia Krallığı'nı tamamen Roma'ya bağladıktan sonra Parth topraklarında mücadele etmeye devam etmişlerdir. MS 63 yılında birbirlerine üstün gelmeyi başaramayan Parth ve Roma ateşkes görüşmelerine başlamış ve nihayetinde İmparator Nero Armenia'da Tiridates'i kral olarak atamış ve Fırat Nehri iki devlet arasında sınır olarak kalmaya devam etmiştir. Nero Barışı, MS 72 yılında Roma'nın Suriye valisi Caesennius Paetus'un Fırat Nehri'ni geçmesi ile sona ermiştir. Roma İmparatoru Traianus zamanında Fırat Nehri geçilerek Parthlar'ın başkenti Ktesiphon ele geçirilmiş ve sonrasında Babil'i ele geçirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun sınırları Fırat Nehri'nin ötesine taşınmış ve Fırat Nehri sınır rolünü kaybetmiştir. İmparator Hadrianus Dönemi'nde Fırat'ın doğusundaki toprakların elde tutulamayacağı gerekçesiyle geri çekilmiş ve Fırat Nehri yeniden Parth ve Roma arasında sınır olmuştur. İmparator Septimius Severus zamanında Parthlar üzerine sefer düzenlenmiş ve başkent Ktesiphon ele geçirilip tamamen yıkılmıştır. Septimius Severus'un seferinden sonra Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırı Dicle Irmağı'na kadar dayanmıştır. Yaklaşık 300 yıl boyunca Parth ve Roma ordularının karşılıklı seferlerine maruz kalan Fırat Havzası Roma'nın Suriye Eyaletine bağlanmıştır.³⁵²

Fırat Nehri, Parth ve Roma İmparatorlukları arasında yaklaşık 400 yıl devam eden mücadelelerde, bazı dönemler aşılmaz bir set bazı dönemlerde de iki tarafın üzerinde anlaşmalar yaptığı bir sınır haline gelmiştir. Parth ve Roma İmparatorluğu'nun mücadelesi Fırat Nehri ve çevresinde siyasi, sosyal ve ekonomik değişmelere neden olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun Fırat Havzası'na ilk yerleşme sürecinde bölgede bulunan yerel krallıklar kontrol altına alınarak Parth Krallığı'nın batıya doğru ilerleyişi önlenmeye çalışılmıştır. Sonraki dönemlerde Parth Krallığı ve Roma İmparatorluğu arasında sınır kabul edilen Fırat Nehri'nin batı kıyılarına Roma lejyonları yerleştirilerek Parth Krallığı'ndan gelebilecek ani baskınların önüne geçilmeye çalışılmıştır.³⁵³

Parth Krallığı, MÖ 3. yüzyılın ortalarından MS 224 yılına kadar geçen 500 yıl boyunca ayakta kalmayı başarmış ve yaklaşık 400 yıl boyunca Roma İmparatorluğu ile mücadele etmiştir. Roma İmparatorluğu, Fırat Havzası'nda kısa süreli askeri kontroller sağlamıştır. Bunun dışında hiçbir zaman tam anlamıyla askeri ve siyasi bir hâkimiyet sağlayamamıştır. Roma doğuda kazandığı askeri başarılar sonucunda Parth Krallığı ile barış antlaşmaları imzalamıştır. Yapılan barış antlaşmalarının hemen akabinde Romalılar ülkelerine geri dönmüşlerdir. Romalılar'ın geri dönmesiyle birlikte Parth Krallığı tekrar Fırat Nehri'ne doğru askeri seferler yapmıştır. Parthlar'ın Fırat Nehri'ne sefer düzenlemesiyle Roma İmparatorluğu sefer dönemlerinde yeniden Fırat Havzası'na askeri seferler düzenlemek zorunda kalmışlardır. Roma İmparatorluğu'nun Fırat Havzası'na yönelik askeri seferlerin tekrarlanması Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan yerel askeri ve politik güçler için ifade ettiği sosyolojik anlam bu bölgede yaşayan halkların ayakta kalabilmek için reel politikalar geliştirmesini sağlamıştır.³⁵⁴

³⁵² Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 4, s.171, Eskişehir, 2013.

³⁵³ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", Tarihîn Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 57, 2012.

³⁵⁴ Sırrı Tiryaki, "Yazılı Ve Arkeolojik Veriler Işığında Roma İmparatorluğu'nun Fırat'ın Doğu Sınırındaki Garnizonu: Citharizon Kalesi", Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar, Gece Kitaplığı, C. I, s. 261, Ankara, 2020.

V. BÖLÜM

ROMA İMPARATORLUĞU DÖNEMİ

1.Roma'nın Askerî, Siyasi ve Politik Gelişimi

Roma kenti, Latinlerin yerleşmiş oldukları Latium Bölgesi'nde Tiber Nehri'nin kıyısında denizden yaklaşık olarak 20 km içeride bulunan bu kent, ikiz kardeşi Remus'u öldüren Romulus tarafından MÖ 753 yılında kurulmuştur. Romulus'tan sonra Roma'da altı kral daha hüküm sürmüştür. Roma tarihinde bu yedi kralın hüküm sürdüğü döneme Krallık Dönemi denilmektedir. Roma Krallık Dönemi'nin son üç kralı Etrüsk kökenlidir. Etrüsk kültürü İtalya'da doğup gelişmiş ve Roma uygarlığına önemli katkılarda bulunmuştur. Roma Krallık Dönemi ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Krallık döneminde Roma ilkin bir köy topluluğu iken Etrüsk kökenli krallar döneminde yedi tepe üzerinde yaşayan bir kent olmuştur.³⁵⁵

MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru birçok Latin yerleşimi Etrüsk kent devletlerine tabi olmuştur. Etrüsk kral sülalesinden Tarquiniuslar Roma'da yönetimi ele geçirip Roma'nın köyden kente olan dönüşümlerini hızlandırmışlardır. Etrüskler, yaklaşık olarak bir yüzyıldan biraz daha fazla Roma'da egemen olmuşlardır. Tarquinius Superbus'un oğlu Sextus'un kızı Lucretia'yı kaçırmamasından sonra Lucius Iunius Brutus önderliğinde bir grup Roma aristokratının isyan etmesi ile Tarquinius ailesi Roma'dan kovulmuştur (MÖ 510). Tarquinius'un Roma'dan kovulması ile Roma aristokratları yeni bir anayasa oluşturmuşlardır. Bundan böyle güç, önde gelen yurttaşların oluşturduğu Senatus'un eline geçmiştir. Senatus, yapılacak işler için bir yıllığına iki konsüle yetki vermiş ve böylece Roma'da Cumhuriyet idaresi başlamıştır (MÖ 509/508). Roma, Cumhuriyet idaresinde yaklaşık olarak 500 yıl boyunca güçlenmiş ve Akdeniz'in hâkimi olmuştur.³⁵⁶

Cumhuriyetin kurulduğu ilk dönemlerde Roma'nın yaptığı savaşların amacı kendisini savunmak ve sonrasında çevresindeki Latin ve Sabin kabileleri egemenliği altına almak olmuştur. Roma, ilk olarak Latin kabilelerle savaşa girmiş MÖ 496 yılından MÖ 446 yılına kadar Latin kabileleri ve birkaç Etrüsk şehri üzerinde üstünlük sağlamıştır. MÖ 390 yılından itibaren Kuzeybatı Avrupa'dan gelen savaşçı Kelt ve Galyalı boyların akınları başlamış ve Roma, kuzeydeki iki Etrüsk şehrinin Kelt ve Galyalı boylar tarafından ele geçirilmesi üzerine yaklaşan tehlikeyi fark etmiştir. Toplanan Roma ordusu MÖ 387 yılında Alia Irmağı'nda Galya birlikleri ile karşılaşmış ve yapılan savaşta Roma ordusu yenilmiştir. Roma ordusu yenilince Galyalılar hiçbir direnişle karşılaşmadan Roma'ya ulaşmış ve şehri yağmalamışlardır. Romalılar, yüklü miktarda para karşılığında şehirlerini kurtarmışlardır. Romalılar, MÖ 343 ile MÖ 304 yılları arasında Latin şehirleri ve Sammitlerle girmiş olduğu savaşlar sonucunda bu kavimleri yenerek egemenlikleri altına almışlardır. Sammitler, MÖ 298 yılında bağımsız Etrüsk şehirleri ile birleşerek Roma'ya karşı ayaklanmış ancak MÖ 282 yılında yapılan Papulonia Savaşı ile Roma bütün bu kavimler üzerinde egemenliğini kurmuş ve İtalya Yarımadası'nda büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştır.³⁵⁷

Yunanlıların, MÖ 7. yüzyılda Güney İtalya kıyılarında kurmuş oldukları birçok koloni şehri bulunmaktaydı. MÖ 280 yılında Yunanlıların bu koloni şehirleri İtalya'da Romalıları bir

³⁵⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 358-359, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁵⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 190-191, İstanbul, 2008.

³⁵⁷ Eren Karakoç, *"Roma Uygarlığı"*, s. 18.

tehdit olarak görünce Yunanistan'ın Kuzeybatısında bulunan Hellenistik bir krallık olan Epir'den yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Epir Kralı Piros, 25.000 kişilik bir orduyla İtalya Yarımadası'na çıkartma yapmıştır. Roma ile savaşımaya başlayan Epir Kralı Piros, birkaç çatışmada başarılı olmasına rağmen MÖ 275 yılında yapılan Beneventum Savaşı'nda ağır askeri kayıplar yaşamış ve kalan ordusu ile Roma'ya karşı başarı elde edemeyeceğini anlayan Kral Piros, İtalya'dan çekilmiştir. Roma bu savaşın ardından kısa sürede güney İtalya kıyılarındaki bütün Yunan kolonilerini egemenliği altına almıştır. Bu sayede Roma, bütün İtalya Yarımadası'nda hâkimiyetini sağlayarak Akdeniz'in güçlü krallıkları arasında yerini almıştır.³⁵⁸

Roma, sınırlarını deniz aşırı genişletmesini sağlayan ilk savaşını Kuzey Afrika'da Fenike kolonisi olan Kartaca'yla (Tunus) yapmıştır. Kartaca, Batı Akdeniz'in en büyük siyasi gücü haline gelmiş bir deniz imparatorluğu kurmuştur. Fenikelilerin deniz ticaretinde en büyük rakipleri Sicilya'daki Yunanlar ve Güney İtalya'dır. Roma, Güney İtalya'daki Yunan kentlerini egemenliği altına alınca Güney İtalya'nın Kartaca'yla olan mücadelesini üstlenmek durumunda kalmıştır. Deniz ticareti ve savaşları konusunda hiçbir deneyim sahibi olmayan Romalılar, MÖ 264-241 yılları arasında yapılan I. Pön Savaşı sonunda İtalya Yarımadası'nın arka ve ön bahçeleri olan Sicilya, Korsika ve Sardinya adalarını ele geçirip ilk eyaletlerini kurmuşlardır. MÖ 218-202 yılları arasında yapılan II. Pön Savaşı ya da Hannibal Savaşı, Roma'nın İspanya'ya kadar Batı Avrupa'nın güney kıyılarını ele geçirmesini sağlamıştır. II. Pön Savaşı'ndan sonraki on yıl içinde İtalya'nın kuzeyinden bugünkü Portekiz'e kadar olan bölgeler Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma bu geniş bölgede üç eyalet kurmuştur. Fakat İspanya, bu ülkenin dağlık bölgesindeki kavimlerden dolayı MÖ 133 yılına kadar tam olarak Roma'nın kontrolü altına girmemiştir.³⁵⁹ MÖ 149-146 yılları arasında yapılan III. Pön Savaşı'na Roma Kartaca'yı iki yıl boyunca kuşatma altında tuttukten sonra şehri ele geçirmiş ve Afrika'daki ilk eyaletini kurmuştur. Roma Kartaca Savaşları ile Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmaya başlamıştır. Kartaca Savaşları'yla Roma Akdeniz'in egemeni olmuştur.³⁶⁰

Romalılar'ın Hellenistik Doğu ile ilk karşılaşmaları MÖ 215 yılında Cannae Savaşı'nda Roma'ya karşı büyük bir zafer kazanan Kartacalı Hannibal ile Makedonyalı V. Philippos'un ittifak yapması sonucunda gerçekleşmiştir. Kartacalı Hannibal ile V. Philippos'un yapmış oldukları ittifak antlaşması gereği V. Philippos'un İtalya'ya girmesi ile tarihe Makedon Savaşları olarak geçen savaşların yaşanmasına sebep olmuştur. Roma, MÖ 205 yılında yapılan I. Makedon Savaşı'nın galibi olmuştur. MÖ 202-198 yılında yapılan II. Makedon Savaşı'nı da Roma kazanınca Makedonya Krallığı siyasi gücü zayıflamış ve Roma bu zaferin ardından bütün Yunan kent devletlerinin özgür olduklarını ilan etmiştir.³⁶¹ V. Philippos, MÖ 200 yılında Seleukos Kralı III. Antiokhos ile anlaşarak Mısır ve Pergamon Krallıkları'na saldırmıştır. Aynı zamanda güneye yönelmiş ve Yunanistan'daki şehirleri egemenliği altına almaya çalışmıştır. Bunun üzerine Pergamon, Mısır ve Yunan şehirleri, Roma'dan yardım istemiştir. Makedonya'ya girmek için bir neden bulan Roma, V. Philippos'tan Makedonya'nın Roma'ya bağlı özerk bir devlet olmasını istemiştir. V. Philippos, Roma'nın bu isteğini reddetmiştir. Bunun üzerine Roma ordusu Makedonya'ya girmiştir. MÖ 197 yılında yapılan Kinosephalia Savaşı'nda (II. Makedonya Savaşı) V. Philippos'un Makedon falanksı Roma'nın Lejyonları karşısında büyük bir hezimetle

³⁵⁸ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 18.

³⁵⁹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 361, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁶⁰ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 206, İstanbul, 2008.

³⁶¹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 362-363, İstanbul, Ağustos, 2020.

uğramıştır. Savaşın ardından yapılan Tempe Antlaşması ile Makedonya Yunan toprakları üzerinden çekilmiş ve Roma'ya savaş tazminatı ve donanmasını vermiştir. Bu galibiyetten bir süre sonra güneye inen Roma ordusu MÖ 191 yılında Yunanistan'a çıkartma yapan Seleukos Kralı III. Antiokhos'u Termopil'de yenilgiye uğratmış ve III. Antiokhos'u Anadolu'ya sürmüştür.³⁶²

MÖ 179 yılında V. Philippos'un ölmesiyle yerine oğlu Perseus Makedonya Krallığı'nın başına geçmiştir. Pergamon Krallığı, Roma'ya karşı düşmanca tavır sergileyen Perseus'u Roma'ya şikâyet etmiş ve bunun üzerine Roma, Makedon Krallığı'na savaş ilan etmiştir. III. Makedonya Savaşı böylece başlamıştır. Başlangıçta Makedonya Romalılar karşısında bazı başarılar elde etmiş olsa da savaşın sonunda Romalılar Makedonya Krallığı'nı büyük bir yenilgiye uğratmışlardır (MÖ 168).³⁶³

MÖ 197 yılında Roma eyaletine dönüştürülen İspanya Eyaleti'nin kurulmasından yedi yıl sonra konsül Scipio'nun komutasındaki Roma ordusu Çanakkale Boğazı'nı aşarak Anadolu'ya girmiştir. Magnesia'da (Manisa), bulunan zamanın en büyük krallarından olan Suriye Kralı III. Antiokhos'un ordusunu yenmiş ve ertesi yıl MÖ 189 yılında Roma ordusu konsül Gn. Manlius Vulso komutasında Orta Anadolu'da Ankara yakınlarında Olympos ve Magaba Dağı'nda Galatlara karşı Roma adına galibiyetlerle sonuçlanan savaşlar yapmıştır. Roma'nın Anadolu'da kurduğu ilk eyalet Asia Eyaleti olmuştur. Ancak kurulan bu eyalet Roma'nın izlediği bir fetih politikasının sonucu olmayıp miras yoluyla Roma'ya kalmıştır. Roma'yı kendine mirasçı yapan kral, MÖ 133 yılında ölen Pergamon Kralı III. Attalos olmuştur. Pergamon Kralı III. Attalos çocuğu olmadığı için ölmeden önce hazırlamış olduğu bir vasiyetname ile Pergamon topraklarının ve hazinesinin varisi olarak Roma'yı tayin etmiştir.³⁶⁴

Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu'da güçlü bir siyasi yapı oluşturan Mithridates/Pontos Krallığı (MÖ302/301-63) Dönemi'nde krallığın son hanedan üyesi VI. Mithridates Eupator (MÖ 120-63) MÖ I. yüzyılın başında Kuzeydoğu Anadolu'da büyük bir krallık kurmuştur. Anadolu halklarını da yanına alan VI. Mithridates Roma'nın karşısına çıkmıştır. Roma, Mithridates Krallığı'na karşı yaklaşık 30 yıl süren Mithridates Savaşları'nı (MÖ 89-63) başlatmıştır. Yapılan savaşların ardından Roma MÖ 63 yılında Mithridates Krallığı'nı ortadan kaldırmıştır.³⁶⁵

Roma, doğudaki başarılarından sonra Alp Dağları ötesindeki Kuzey Avrupa topraklarına yönelerek burada bulunan barbar ve savaşçı kabileleri hâkimiyeti altına alarak topraklarını Avrupa'nın içlerine doğru genişletmiştir. Kelt boylarının savaşçı ve hareketli yapısı Roma'nın düzenli birliklerini oldukça zorlamıştır. Kelt boylarının ilk direnişi MÖ 121 yılında gerçekleşmiş ancak Roma'nın gücü karşısında duramamışlardır. MÖ 113 yılından itibaren Kuzeydoğudaki Roma topraklarının ötesinde yaşayan savaşçı Germen kabileleri olan Kimber ve Tötonlar'ın bir kısmı Roma topraklarına göç ederek Roma birlikleri ile çarpışmışlardır. Gaius Marius komutasındaki Roma birlikleri MÖ 101 yılında bu kavimlerin neredeyse bütün nüfusunu kırarak bu göçleri durdurmuştur. Romalı generallerin komutasında yapılan ve uzun yıllar süren seferler ve bu seferler neticesinde zafer kazanan komutanların askerlerini ganimetlerle ödüllendirmesi

³⁶² Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 21.

³⁶³ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 208, İstanbul, 2008.

³⁶⁴ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", s. 13-14.

³⁶⁵ Osman Emir, Fatih İnan, "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", *History Studies International Journal of History*, C. 10, S. 4, s. 60, 2018.

askerlerin Roma Devleti'ne değil de kendi komutanlarına bağlı olmasına neden olmuştur. Sonuç olarak her zafer kazanan komutan Roma'ya döndüğünde gücü eline geçirmek istemiş ve buna ulaşmak içinde askeri kuvvetlerini kullanmıştır. Böylece Roma Devleti içerisinde uzun yıllar sürecek olan iç savaşların yaşanmasına neden olmuştur.³⁶⁶

Lucius Cornelius Sulla, MÖ 88 yılında konsül olduğu sırada Pontos Kralı VI. Mithridates'e karşı başarılı bir mücadele sergilemiştir. Sonrasında Roma'da egemenliğini kurmak istemiş ve devleti iyi bir duruma getirmek için kendini dictator (diktatör) olarak seçirmiştir. Lucius Cornelius Sulla, kendisine karşı olanların öldürülmesini emretmiştir. Anayasayı aristokratların lehine yeniden düzenlemiştir. Senatus'a yeniden güç kazandırmış ve devletin en yetkili organı yapmıştır. Lucius Cornelius Sulla üç yıllık diktatörlükten sonra planladığı işlerin yoluna girdiğini gördükten sonra kendi isteğiyle diktatörlüğü bırakmış ve MÖ 78 yılında ölmüştür.³⁶⁷

Pompeius, yüksek kamu görevlerinden hiçbirini yapmadan, Roma ordularına komuta eden ve Consul seçilen ilk Romalı devlet adamı olarak tarihe geçmiştir. Pompeius, Marius taraftarı halkçı liderlerin ordularına karşı savaşmış onları yenmiştir. Gladyatör okulundan kaçarak büyük köle ayaklanmasının liderliğini yapan Spartacus'un öldürülmesinde önemli rol almıştır. Akdeniz'i korsanlardan temizlemiş ve son başarısı VI. Mithridates'in Pontos Krallığı'na son verip Pontos'u Roma eyalet sistemine dâhil etmiştir. Pompeius'un VI. Mithridates'le yaptığı savaştan sonra senatörlerle arası açılmıştır. Pompeius'un güçlenmesi Cumhuriyetçiler için bir tehdit olarak görülmüştür. Pompeius, Roma siyasetinde güçlenen demokratların lideri olan Caesar ile yaklaşması Birinci Triumvirlik'in (Üç Adam Yönetimi) kurulmasını sağlamıştır. Triumvirlik'i kuran devlet adamları Caesar, Pompeius ve Crassus'tur. Birinci Triumvirlik'in kurulmasından sonra Consul seçilen Caesar, kendisini destekleyenlere istediklerini vermiş ve Consulluk süresi sona erince kendisinin Galya (Fransa) valiliğine atamıştır. Caesar, MÖ 59 yılında gittiği Galya'da dokuz yıl kalmış ve bu süre zarfında bu ülkeyi fethetmiştir. Caesar, Britanya'ya sefer yapan ilk Romalı olmuştur. Triumvirlik'in bir diğer üyesi olan Crassus, Parthlar'a karşı bir sefer yapabilmek için kendisini Suriye valiliğine atamış ve Parthlar ile olan savaşında yenilmiş ve de hayatını kaybetmiştir. Crassus'un ölümü ve Caesar'ın başarılarının Cumhuriyetçileri korkutması, Cicero'nun çabaları ile Pompeius'un Cumhuriyetçilerin liderliğine geçmesi Birinci Triumvirlik yönetiminin sonunu getirmiştir.³⁶⁸

Caesar'ın krallığının ilk yıllarında Roma'da iç isyanlarla uğraşmış ve bu isyanları bastırmıştır. MÖ 44 yılına Romalı senatörler Cumhuriyet rejiminin tehlikede olduğu gerekçesiyle Caesar'ı bir suikast ile öldürmüşlerdir. Caesar'ın öldürülmesinden sonra Caesar taraftarları Cumhuriyetçi senatörlerden intikam almak için harekete geçmiş ve Roma yeniden iç isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.³⁶⁹ Iulius Caesar'ın ölümünden sonra Marcus Antonius, Caesar'ın demokrat politikasının varisi ve 14 yıllık Roma siyasetine ve iç savaşlarına damgasını vuracak olan birkaç güçlü liderden birisi olmuştur. Marcus Antonius, Caesar'ın yeğeni Octavianus ile birlikte Cumhuriyetçi Caesar katillerine karşı ortak savaş kararı almıştır. Aralarına

³⁶⁶ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 22-23.

³⁶⁷ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 215-216, İstanbul, 2008.

³⁶⁸ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 383-384, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁶⁹ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", *Turkish Studies International For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic*, C. 11/1, s. 225-226, 2016.

Aemilius Lepidus'u da alarak kendilerini 'Devleti/Cumhuriyeti tanzim edecek Üç Adam (Triumviri Rei Publicae Constituendae) olarak tanımlayarak Roma tarihinin ikinci Triumvirliğini kurmuşlardır. Roma Cumhuriyeti'nin Batı eyaletlerinin yönetimini kendi aralarında paylaştıktan sonra MÖ 42 yılında Cumhuriyetçi Caesar katillerine karşı Philippi'de savaşmış ve onları yenmişlerdir. Bu galibiyetten sonra Tiriumvirler Roma Cumhuriyeti topraklarının yönetimini aralarında ikinci kez paylaşmışlardır.³⁷⁰

Philippi Savaşı'ndan sonra Octavianus ile Antonius'un arası açılmıştır. Perusia kentinde bulunan Antonius, Octavianus'un kuvvetleri tarafından kuşatılmış ve Antonius teslim olmuştur. Octavianus ile Antonius MÖ 40 yılında Güney İtalya'daki Brindisi kentinde yaptıkları anlaşmayla Octavianus Batı'nın, Antonius Doğu'nun hâkimi olmuştur. Böylece Roma Devleti'nin idaresi ikiye bölünmüştür. MÖ 37-33 yılları arasında Octavianus, Antonius ve Lepidus anlaşmayla Triumvirlik'lerini yenilemişlerdir. Çok geçmeden Triumvirler'in arası yeniden açılmıştır.³⁷¹ Antonius'un Mısır Kraliçesi VII. Kleopatra'ya Roma'nın doğu topraklarını bağışlaması ve Fırat Nehri'nin ötesindeki Parth Krallığı karşısında başarısız olması Antonius'un Roma'daki saygınlığını sona erdirmiştir. Bunun sonucunda Roma'da iç savaş başlamıştır. MÖ 31 yılında yapılan Actium Savaşı, Octavianus'un zaferiyle sonuçlanmıştır. Antonius ve Mısır Kraliçesi Kleopatra Mısır'ın başkenti İskenderiye'de intihar etmişlerdir. Octavianus, Mısır Krallığı'nı ilhak ederek bu topraklarda Roma'ya bağlı Mısır Eyaleti'ni kurmuştur. Kurulan Mısır Eyaleti ile birlikte Hellenistik Krallıkları'ndan sonuncusu olan Ptolemaios Krallığı böylece tarihe gömülmüştür.³⁷²

Halk meclisi ve senato MÖ 27 yılında Octavianus'a devletlû, en yüce, en dindar anlamlarına gelen "Augustus" unvanı ile birlikte Galya, İspanya ve Suriye Proconsul'lük yetkisini de vermiştir. Augustus, MÖ 23 yılına kadar her yıl consul seçilmiştir. Halk meclisi ve senato MÖ 23 yılında Augustus'a ömür boyu geçerli olacak temsilcilik (tribunicia potestas) ve kamu eyaletlerinin valileri üzerinde en yüksek kontrol yetkisini (imperium proconsulare maius) vermiştir. Augustus'un ilk kez MÖ 27 yılında elde ettiği ve daha sonra MÖ 23 yılında genişlettiği halk temsilcisi olma ve eyalet valilerini kontrol etme yetkileri MS 3. yüzyılın sonuna kadar Roma dünyasında imparatorluk iktidarının meşru temeli olarak kalmıştır.³⁷³

Augustus'a MÖ 12 yılında Pontifex Maximus (Devlet Dininin Lideri), MÖ 2 yılında da Pater Patriae (Vatanın Babası) unvanları verilmiştir. MÖ 27 yılının yazında Roma'dan ayrılarak Galya'ya ve ardından İspanya'ya gitmiştir. Buralarda bulunduğu sıralarda bazı düzenlemeler yapmış, isyan eden kabileleri boyunduruk altına almıştır. Augustus MÖ 24 yılında da Roma'ya dönmüştür. Augustus Dönemi'ndeki bazı önemli olayları arasında şunları sayabiliriz; Galatia Kralı Amyntas'ın öldürülmesi üzerine MÖ 25 yılında Galatia Roma eyaleti yapılmıştır. MÖ 24 yılında Arabia Roma'ya bağlanmıştır. MÖ 14 yılında Bosporos Krallığı Roma'ya bağlı vasal bir krallık haline getirilmiştir. MÖ 9 yılında Varus komutasındaki Roma birliği Teutoburg

³⁷⁰ Kevser Taşdöner, "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", s. 210-211.

³⁷¹ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 221-222, İstanbul, 2008.

³⁷² Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 386-387, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁷³ Turhan Kaçar, "Tuğladan Mermere, Cumhuriyetten İmparatorluğa Ölümünün 2000. Yıldönümünde İmparator Augustus", s. 69-70, 2014.

Ormanı'nda Germenlerce pusuyu düşürölüp yok edilmiş ve Trakya'da vasa1 bir krallık kurulmuştur. Suriye ve Eski Filistin'in güneyi Iudaia Roma eyaleti olmuştur.³⁷⁴

Augustus ölke içerisinde huzuru sağlamış ve sınırların güvenliğini sağlamak için dönemin en güçlü devletlerinden olan Parthlar'a karşı saldırılar yapmıştır. MÖ 20 yılında yapılan mücadeleler sonucunda Parthlar ile Roma arasında bir anlaşma imzalanmış ve Roma'nın üstünlüğü bir kez daha sağlanmıştır. Armenia Parthlar ile Roma arasında tampon bölge yapılmıştır. Augustus Dönemi Roma İmparatorluğu siyasi ve askeri olarak güçlenmiş ve aynı zamanda şiir ve sanat alanında da gelişmeler yaşanmıştır.³⁷⁵

Roma İmparatoru Augustus, MS14 yılında ölmesi ile birlikte erkek çocuğı olmadığı için Roma tahtına karısı Livia'nın ilk eşinden olma oğlu ve evlatlığı Tiberius tahta geçmiştir. Ellili yaşlarında tahta geçen Tiberius, Augustus zamanında birçok sefere katılmış ve başarılı olmuş tecrübeli bir komutandır. Krallığının ilk zamanlarında Augustus'u örnek almış ve adilane bir yönetim sergilemiştir. Tiberius'un zamanında kuzeydeki Germen kabileleri ve Filistin'deki Yahudilerin çıkarmış oldukları ayaklanmaları bastırmıştır. Emrindeki görevliler, akrabaları ve Tiberius'un eşleri arasında gerçekleşen güç çekişmeleri ve entrikalar, Tiberius'un şüpheli ve sert bir krala dönüşmesine neden olmuştur. Tiberius, bu suretle bir dizi idam teşebbüsüne girişmiştir. Krallığının sonlarına doğru Capri Adası'na çekilmiş ve MS 37 yılında ölmüştür. Tiberius ölünce yerine yeğeni Germanicus'un oğlu Caligula (Gaius Julius Germanicus) Roma tahtına geçmiştir. Caligula, küçük bir çocukken babasının Germania'daki seferleri sırasında asker çizmelerini ayağına giyip dolaştığı için Caligula (çizmecik) lakabını almıştır. Caligula, krallığının ilk yıllarında kendisini destekleyen senatörlerle ve saray muhafızları komutanı Praetor Prefectus'a maddi yardımlar yapmış ve ölke yönetiminde onlardan tavsiyeler almıştır. Caligula, krallığının ilk yılının sonuna doğru ciddi bir rahatsızlık geçirerek akli dengesini kaybetmiştir. Caligula, akli dengesini yitirdikten sonra son derece dengesiz bir ruh haline bürünmüş ve çevresindekilere acımasızca bir yönetim sergilemiştir. Nedensizce birçok görevliyi öldürtmüş ve ölkenin çeşitli yerlerine anlamsız ve sonuçsuz seferlere çıkarak devlet hazinesini gereksiz yere harcamıştır. Caligula, sonunda zulmüne dayanamayanların başında bulunan Cassius Charea tarafından MS 41 yılında karısı ve kızı ile birlikte öldürölmüştür. Yerine Caligula'nın amcası Tiberius Claudius Roma tahtına geçmiştir.³⁷⁶

Roma İmparatoru Caligula'nın öldürölmesi üzerine Roma tahtına kimin geçeceği sorusu yanıtsız kalmış ve bir yandan principatustan Cumhuriyet idaresine dönüşmesi tartışılırken diğeryandan praetorlar Iulius-Claudius sülalesinden bir kişiyi tahta geçirmenin yollarını aramışlardır. Caligula'nın amcası Claudius (Tiberius Claudius Nero Germanicus) praetor muhafızları tarafından sarayda gizlendiğı yerden çıkartılarak praetorların kampına götürölerek aynı gün tahta çıkartılmıştır. İmparator ilan edildiğinde 50 yaşında olan Claudius, sağlıklı bir fiziksel görünümü olmadığı gibi toplum içinde rahat hareket edemeyen içe kapanık ve konuştuğı zaman peltekliğı yüzünden anlaşılması zor bir kişiliğe sahipti. İmparator Claudius, tahta geçer geçmez yaptığı ilk işlerden biri yeğeni Caligula'nın katillerini cezalandırmak olmuştur. Caligula'ya suikast düzenleyenlerin lideri olan Praetor Praefectus'u Cassius Chaerea ve onunla birlikte hareket eden bazı kişileri öldürmüştür. Kendisinin de aynı akıbete uğramasını önlemek için tedbirler almıştır. Claudius, iyi bir iç ve dış politika izlemiştir. Claudius zamanında, MS 42 yılında Mauretania, 43

³⁷⁴ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 225, İstanbul, 2008.

³⁷⁵ Bahadır İkican, *"Augustus"*, s. 3-4.

³⁷⁶ Eren Karakoç, *"Roma Uygarlığı"*, s. 30-31.

yılında Britannia ve Lykia, 44 yılında İudaea ve 46 yılında da Trakya eyalet haline getirilerek Roma topraklarına katılmıştır.³⁷⁷

İmparator Claudius, Caligula'nın kız kardeşi Agrippina ile evlenmiş ve kendisine birçok imtiyaz tanımıştır. Agrippina eski eşinden olma oğlu Nero'yu tahta varis yapmak için elinden geleni yapmıştır. İmparator Claudius oğlu Britannicus'u tahta varis yapmayı planladığını öğrenen Agrippina, MS 54 yılında 63 yaşında olan İmparator Claudius'un yemeğine zehir katarak öldürmüş ve oğlu Nero böylece Roma tahtına geçmiştir.³⁷⁸ İmparator olan Nero üvey kardeşi Britannicus'u zehirleyerek öldürmüştür. İmparator Nero ile annesinin arası Britannicus'un ölümünden sonra açılmaya başlamış ve Nero annesi Agrippina'nın kötülüklerinden ve entrikalarından korkmuş ve annesini zehirleyerek ortadan kaldırmayı denemiştir. Agrippina aldığı panzehir sayesinde kurtulmuştur. Ancak annesinin muhafızı İmparator Nero karşısında hançerini düşürünce kendisini öldürmeye gelen bir suikastçi olarak görmüş muhafızı ve annesi Agrippina'yı öldürtmüştür.³⁷⁹

İmparator Nero, MS 54 yılında 17 yaşında Senatus tarafından imparator ilan edilmiştir. Daha henüz 17 yaşında olması ve imparatorluk yönetiminde herhangi bir tecrübesinin olmamasına rağmen mücadelecî yapısı, askeri seferlerde iyi kumandanlar seçmesi ile avantajlı bir konuma gelmiş ve dış politikada oldukça başarılı olmuştur. İktidarı süresince en önemli dış politikası imparatorluğun dışındaki Anadolu'daki siyasi faaliyetleri olmuştur. İmparator Nero, Roma tahtına çıktığında Doğu'da güçlü bir krallık kuran Parthlar'ın her geçen gün batıya doğru ilerlemesi ve Roma egemenliği altında bulunan toprakları tehdit eder hale gelmesi olmuştur. İmparator Nero'nun Doğu politikasındaki ilk hedefi Claudius zamanında elden çıkan Armenia Bölgesi'nin yeniden Roma'ya bağlı vasal bir krallık haline getirilmesi olmuştur.³⁸⁰ İmparator Nero, Romalı komutan Corbulo komutasındaki Roma ordusuyla Parthlar ve Armenialılar'a karşı MS 55-63 yılları arasında başarılı seferler yapmıştır. Ayrıca İmparator Nero zamanında yapılan askeri başarılar arasında MS 61 yılında Britannia'da Boudicca'nın liderliğindeki Britonlar'ın isyanı bastırılmıştır. İmparator Nero, Seneca ve Burrus sayesinde devlet ve toplum düzeni açısından önemli adımlar atılmıştır. Bunlar arasında kamu düzeninin sağlanması, hazinenin ıslahı, gladyatör gösterileri için valilerin halktan para toplaması yasaklanmış ve bununla beraber vergilerin bütün imparatorlukta kaldırılması ve doğrudan vergilerin artırılması yasaklanmıştır.³⁸¹

İmparator Nero'nun bazı kaynaklara göre kendisi için yaptırmak istediği Altın Saray'a (Domus Aurea) yer açmak için Roma'da büyük bir yangın çıkarmıştır. Ancak bunlara rağmen İmparator Nero yangının söndürülmesi için geniş çaplı yardım girişimlerinde bulunmuştur. Yangından sonra İmparator Nero, Roma şehrini daha görkemli bir şekilde inşa ettirmiştir. İmparator Nero, çıkan yangını Hristiyanların üzerine atarak büyük bir gladyatör şöleni düzenlemiş ve kadın çocuk demeden binlerce Hristiyan'ı çeşitli işkencelerle öldürtmüştür. MS 68 yılında İmparator Nero Yunanistan'a bir gezi düzenlemiştir. Galya valisinin kendisine karşı isyan etmesi, İspanya valisinin de çıkan isyana katılması ile büyüyen isyanın yanında Senato'nun

³⁷⁷ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 235-237, İstanbul, 2008.

³⁷⁸ Oktay Akşit, *"Tarihçi Bir İmparator: Claudius"*, s. 142.

³⁷⁹ Meral Hakman, *"Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta"*, Seleucia ad Calycadnum, S. 5, s. 43-44, 2015.

³⁸⁰ Osman Emir, Fatih İnan, *"İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi"*, History Studies International Journal of History, C. 10, S. 4, s. 62-63, 2018.

³⁸¹ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 239-240, İstanbul, 2008.

ve praetorların da kendisine karşı tavrı aldıklarını öğrenen İmparator Nero, tek başına kaldığını anlayınca boğazını keserek intihar etmiştir (MS 68).³⁸²

İmparator Nero'nun ölümünden sonra bir yıl içinde dört Roma generali imparator ilan edilmiştir. MS 68-69 yılında dört Roma generalinin imparator ilan edildikleri yıla “Dört İmparator Yılı” denmiştir. Bu dört Romalı generalin aralarındaki iç savaştan galip çıkan ve Roma tahtına sahip olan Roma Generali Flavius Vespasianus olmuştur. Böylece Roma İmparatorluğu'nda Flavius Sülalesi Dönemi (MS 69-96) başlamıştır. Dönemin ilk iki imparatoru olan Vespasianus ile oğlu Titus başarılı bir imparatorluk geçirmiştir.³⁸³ Vespasianus'un oğlu Titus, babasının imparatorluğu döneminde Filistin'de Yahudilerin çıkarmış olduğu isyanı bastırmakla görevlendirilmiş ve MS 70 yılında Kudüs'ü ele geçirerek Yahudilerin çıkarmış olduğu isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştır. Babası Vespasianus öldükten sonra imparator olmuş, iki yıl yönetimde kaldıktan sonra genç yaşta ölmüştür. Titus'un imparatorluk yıllarında art arda doğal felaketler yaşanmıştır. Vezüv Yanardağı'nın faaliyete geçmesi ve Pompei ile Herculaneum kentlerinin volkanik küller altında kalması, Roma'da büyük bir yangın ve veba salgınının başlaması Titus Dönemi'nde yaşanan doğal afetlerdir. Ayrıca İmparator Titus'un karşılaştığı bir başka olay ise İmparator Nero'ya benzediği için sahte Nero olarak adlandırılan Trentius Maximus adında bir kişinin çıkarmış olduğu isyandır.³⁸⁴

İmparator Titus MS 81 yılında yakalandığı veba hastalığı sonucu hayatını kaybetmiş ve yerine kardeşi Domitianus Roma tahtına geçmiştir. Domitianus, MS 81-96 yılları arasında Roma tahtında kalmıştır. Domitianus'un yönetimi baskıcı ve yıkım dönemi olarak tanımlanmıştır. İmparatorluk lehine birçok karar alan Domitianus, yönetiminin ilk yılları oldukça başarılı geçmiştir. Tasarladığı inşaat projesiyle Roma'yı imparatorluk başkentinden dünya başkentine dönüştürmeye çalışmıştır. Vergilendirmede oldukça adil davranan Domitianus, ekonomide oldukça tutucu olmuştur. Bürokrasi kademeleriyle yakından ilgilenmiş ve kamu atamalarında eşitlikçi davranmıştır. Çıkarmış olduğu çeşitli kanunlarla hukuksal düzenlemeler yapmıştır. İmparatorluğun Kuzey ve Kuzeydoğu sınırlarında düzenlemeler yaparak savunma zinciri oluşturan Domitianus, bazı Germen kavimlere karşı yaptığı seferlerde başarılar elde etmiştir. Domitianus'un imparatorluğunun son yıllarında meydana gelen baskıcı ve kanlı olaylar Roma halkını bezdirmiş ve bunun sonucunda kendisine suikast düzenlenerek öldürülmüştür. Domitianus'un ölümüyle özgürlüğün yeniden sağlanması ve beş iyi imparatorun refah dönemi başlamıştır.³⁸⁵

Domitianus'un öldürülmesinden sonra Senatus tarafından Nerva imparator ilan edilmiştir. İmparator Nerva'dan itibaren Roma tahtına geçen beş imparatorun iktidar dönemlerinde istikrar ve refah hâkim olduğundan Antik Çağ'da bu imparatorlar (Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius) iyi imparatorlar olarak anılmışlardır. İmparator Nerva yönetime geldiğinde hiçbir senatörü öldürtmeyeceğine yemin içmiş ve yemininde de durmuştur. Yalnızca Domitianus'un katilleri olan Petronius ve Parthenius'un öldürülmelerine engel olmamıştır. Roma İmparatoru Nerva, yoksulların ve özellikle çocukların korunmasına yönelik

³⁸² Eren Karakoç, “Roma Uygarlığı”, s. 31-32.

³⁸³ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 394, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁸⁴ Taygun Kotan, “Roma Plastik Sanatında Apotheosis”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 38-39, Konya, 2018.

³⁸⁵ Ömer Faruk Arıcan, “İmparator Domitianus: Kişiliği ve Suikastı”, Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 1, s. 18, Tunceli, 2021.

önlemler almış, Yahudilerden alınan vergiyi kaldırmış, Roma halkına buğday dağıtımında kolaylık sağlamış, köprüleri ve su kemerlerini tamir ettirmiş, İtalya dâhilinde göreve giden memurların yol masraflarını karşılamak zorunda olan yerel idarelerin üzerinde bulunan zorunluluğu kaldırmış ve bu işi devlet üzerine almıştır. İmparator Nerva MS 97 yılında Yukarı Germania valisi olan Marcus Ulpius Traianus'u evlat edinerek tüm yetkileri kendisiyle paylaşmıştır. Yaşlı ve hasta olan İmparator Nerva yaklaşık dört ay sonra hayatını kaybetmiştir (MS 98).³⁸⁶

İmparator Nerva'nın halefi olan Traianus, MS 98 yılında Roma İmparatorluğu'nun başına geçmiştir. Roma'nın en başarılı imparatorlarından biri olan Traianus, Roma için küçük çaplı bir Rönesans özelliği taşımaktadır. Traianus Dönemi'nde sınırlardaki sorunlar çözülmüş, halk sosyal ve sanatsal faaliyetlere yönlendirilmiştir. Augustus Dönemi'nden sonra sınırların savunulması politikasını değiştirip genişleme politikasını izleyen ilk imparator olmuştur. İmparator Traianus, oldukça cömert ve adil bir yönetici olmuştur. Egemenliği altında bulunan her yere kentler inşa edilmesini sağlamıştır. İmparator Traianus'un krallığının en belirgin özelliklerinden birisi senatonun yetki alanlarına müdahale etmesidir.³⁸⁷ Traianus Dönemi'nde Roma'nın doğudaki hâkimiyet alanı Fırat ve Dicle Nehri'nin doğu bölgelerine kadar uzamıştır. MS 117 yılında Roma'nın doğuda açtığı askeri cephenin ardından büyük bir isyan çıkmış ve bu isyanın getirdiği olumsuz şartlardan dolayı Roma ordusu Hatra'da (Irak'ta al-Hadr kenti) ağır bir yenilgi almıştır. İmparator Traianus, Roma ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığı yıl Roma'ya dönüş yolundayken Selinus kentinde hayatını kaybetmiştir.³⁸⁸

MS 117 yılında doğu seferinden dönerken ani bir felç geçiren İmparator Traianus, öleceğini anlamış ve tüm seferlerinde bizzat yanında olan çok sevdiği arkadaşı ve Suriye valisi olan Hadrianus'u kendisine halef olarak atayıp hayata veda etmiştir. Traianus'un ölüm haberini alan Hadrianus, Traianus'un yanına gelmiştir. Burada kendisine bir tören hazırlamış ve yakılan bedeninden arta kalanları yanına alarak Roma'ya gitmiştir. Hadrianus, iki yıl Roma'da kalmış ve burada Traianus'un yaptığı gibi fakirlere yardım etmiştir. Senato'ya danışarak Augustus'un siyaseti olan Tuna ve Ren Nehirleri'nden Fırat Nehri'ne kadar olan bölgelerde hâkimiyeti güçlendirmeye çalışmıştır. İmparator Traianus, Fırat Nehri'ni geçerek Parth Bölgeleri'ni ve Mezopotamya'yı ele geçirmiştir. İmparator Hadrianus ise Roma lejyonlarını bu bölgelerden çıkartarak Fırat Nehri'ni kendisine sınır yapmış ve Fırat Nehri boyunca güçlü garnizonlar kurmuştur. İmparator Hadrianus, MS 119 yılından 136 yılına kadar Roma'nın bütün bölgelerine seyahat etmiş, uğradığı bölgelerde yerel halkın dertlerine çareler bulmaya çalışmış ve şehirlerin onarılması için imar faaliyetleri düzenlemiştir. İmparator Hadrianus, Roma'ya döndükten iki yıl sonra rahatsızlanmış ve çocuğu olmadığı için Antoninus Pius adlı senatörü kendine halef olarak seçtikten sonra MS 138 yılında hayatını kaybetmiştir.³⁸⁹

İmparator Hadrianus'tan sonra Roma yönetimine geçen Antoninus, beş iyi imparator olarak adlandırılan dönemde MS 138-161 yılları arasında tahtta kalmış ve Augustus'tan sonra en uzun tahtta kalan imparator olmuştur. Hoşgörülü olmasından ötürü Pius adını almıştır.

³⁸⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 248-249, İstanbul, 2008.

³⁸⁷ Mehmet Sait Benek, "Genç Plinius'un Anadolu Mektupları Işığında Traianus Döneminde Bithynia Eyaleti Yönetimi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 36, s. 86, 2016.

³⁸⁸ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", *Turkish Studies International For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic*, C. 11/1, s. 230, 2016.

³⁸⁹ Eren Karakoç, "Roma Uygurluğu", s. 34.

İmparatorluk yönetimini İmparator Hadrianus'un kurduğu sistemde devam ettirmiştir. Kamu harcamalarına ve sosyal işlere çok para harcamıştır. Antoninus Dönemi'nde köleler ve fakirler zenginleşmiş, deprem, yangın ve selden zarar gören kentlere yardım etmiştir. Dış ilişkilerde genellikle barışçıl yollardan sonuca ulaşmış, askeri alanda ölçülü ve genişlemekten ziyade var olan eyaletlerin korunması yolunda bir politika izlemiştir. Antoninus Pius, bir akşam yemeği sırasında Alp peynirini fazla yedikten sonra ateşlenmiş ve durumu ağırlaşınca, devleti ve kızını MS 138 yılında evlat edindiği Marcus Aurelius'a teslim etmiştir. Antoninus Pius MS 161 yılında ölünce evlat edinmiş olduğu iki oğlu Marcus Aurelius ve L. Aurelius Verus imparatorluğu birlikte yönetmişlerdir.³⁹⁰

MS 161 yılında İmparator Antoninus Pius öldükten sonra Marcus Aurelius ve kendisi gibi evlat edinilen Lucius Verus eş imparator ilan edilmişlerdir. Marcus Aurelius'un din işlerinden sorumlu olması onun en yüksek memur yani Pontifex Maximus olmasından dolayı otorite bakımından Lucius Verus'tan bir derece daha üstün konuma getirmiştir. MS 166 yılında sınırlarda uzun süren düşman işgallerinin bir nebze durduğu bir sırada her ikisi de Pater Patriae (Vatanın Babası) ilan edilmişlerdir. Marcus Aurelius'un imparatorluğu neredeyse baştan sona savaş ve seferlerle geçmiştir. MS 163 yılında Armenia'da, 165-166 yıllarında Parthlar'la yapılan savaşlarda her ne kadar zaferler kazanılmış olsa da bu durum Romalılar için oldukça yıpratıcı olmuştur. MS 166-168 yıllarında kuzey sınırlarında askeri tehdit bulunurken Roma'da büyük bir salgın yaşanmıştır. Marcus Aurelius MS 168 yılına kadar Roma'dan dışarı çıkmamıştır. MS 168 yılından sonra iki imparator kuzey sınırındaki lejyonların başına geçmiştir. MS 169 yılında Lucius Verus seferden döndükten sonra ölmüş ve böylece Marcus Aurelius Quadi Kavmine ve Sarmatyalılara karşı düzenlenen seferleri tek başına yönetmiştir. MS 170 yılında Tuna Nehri ötesindeki toprakları ilhak etmek için bir sefer düzenlemiş ve bu seferde yenilgiye uğramış, Yunanistan ve İtalya işgal edilmiştir. Daha sonra MS 172 yılında Marcus Aurelius, işgalcileri yenmiş ve 172 yılında Germanicus, 175 yılında da Sarmaticus adlarını almıştır. MS 175 yılında Suriye valisi Avidius Cassius isyan ederek kendini Roma İmparatoru ilan etmiş ve bu isyan üç ay içinde bastırılmıştır. Marcus Aurelius, MS 177 yılında henüz on beş yaşında olan oğlu Commodus'u kendisiyle ortak yetkilere sahip imparator ilan etmiştir. Marcus Aurelius MS 180 yılında Pannoniya'daki Sirmium (Sırbistan/Sremska Mitrovika) yakınlarında hayatını kaybetmiştir.³⁹¹

Roma İmparatoru Marcus Aurelius'un ölümünden sonra MS 176 yılında babası ile ortak imparatorluk yapan Commodus Roma tahtında tek başına sahip olmuştur. Roma tahtına çıktığında 19 yaşında olan İmparator Commodus çok tecrübesiz olduğundan dolayı Senato'daki en tecrübeli kişiler kendisine yardımcı olmaya çalışmış ancak İmparator Commodus, bu kişilerin öneri ve tavsiyelerini önemsememiştir. İmparator Commodus, çok zalim ve gaddarca davranışlara sahip olan bir kişiliktir. Olumsuz tavırları yüzünden MS 182 yılında kendisine bir suikast girişiminde bulunulmuştur. İmparator Commodus bu suikast girişiminden kurtulmuştur. İmparator Commodus Dönemi'nde MS 185 yılında Britannia'da bir ayaklanma olmuş ve ayaklanma Roma komutanlarından Pertinax tarafından bastırılmıştır. Gallia'da MS 186 yılında çıkan ayaklanmayı da Pescennius Niger tarafından bastırılmıştır. Commodus, imparatorluğunun son yıllarına doğru psikolojik sorunlar yaşamış, Senatörler kendi can güvenliklerinden endişe

³⁹⁰ Cemil Koyuncu, "Scriptores Historiae Augustae: Roma İmparatoru Antoninus Pius'un Çevirisi", Archivum Anatolicum (ArAn), C. 11/1, s. 114-116, 2017.

³⁹¹ Marcus Aurelius, *Kendime Düşünceler*, Çev. C. Cengiz Çevik, Can Yayınları, 1. Baskı, s. 14-15, İstanbul, 2023.

duymaya başlamıştır. Bundan dolayı İmparator Commodus'a suikast yapmayı planlamışlar ve MS 192 yılı sonunda İmparator Commodus suikast sonucu öldürülmüştür.³⁹²

İmparator Commodus'un ölümünden sonra Roma generallerinden Pertinax imparator olmuştur. İmparator Pertinax, senatoya eski saygınlığını kazandırmak düşüncesi ile göreve başlamış ancak paraya düşkün başına buyruk Kent Muhafızları'nı (Praetor Muhafızları) ihmal edince siyasi yaşamının sonunu hazırlamıştır. İmparator Pertinax, yönetime geldikten yaklaşık üç ay sonra bir saray muhafızının mızrağıyla öldürülmüş ve vücudundan kesilen başı bir mızrağın ucuna taktırılarak gezdirilmiştir. Kent Muhafızları İmparator Pertinax'ın ölümünden sonra imparatoru seçme yetkisini kendilerinde bulan Praetor Muhafızlar tarihte ilk defa yaşanan Roma İmparatorluk tahtını açık artırmaya çıkarmışlardır. En yüksek parayı veren M. Didius Iulianus 60 yaşında Roma tahtına geçmiştir. Ancak Roma halkı ihale ile imparator olan M. Didius Iulianus'u imparator olarak istememiş ve sokağa çıkarak bu durumu protesto etmişlerdir. Bu durumdan haberdar olan üç eyaletin valisi, bunlar; Suriye Eyaleti valisi Pescennius Niger, Pannonia valisi Septimius Severus ve Britannia valisi Clodius Albinus her üç valide MS 193 yılında kendi lejyonlarınca imparator ilan edilmişlerdir. Sonrasında Roma'ya gidip görünüşte Pertinax'ın intikamını almak, aslında ise Roma senatosuna İmparatorluklarını onaylatmak için harekete geçmişlerdir. İçlerinden Roma'ya en yakın olan Septimius Severus, Britannia valisi Clodius Albinus'a haber göndererek onu Caesar (halef) tayin edeceği vaadini ileterek Clodius Albinus'un Britannia'da hareketsiz kalmasını sağlamıştır. Ardından da Pescennius Niger'e savaş açmış ve onu yenmiştir. Daha sonra haleflik vaat ettiği Clodius Albinus'la savaşarak onu yenmiştir. Septimius Severus, iç savaşı zaferle sonlandırarak Roma tahtını sağlama aldıktan sonra başkent Roma'ya gitmiştir. Böylece ilk kez Afrika kökenli bir kişi Roma İmparatoru olmuştur (MS 193-211).³⁹³

Roma İmparatoru Septimius Severus, 18 yıl boyunca Roma İmparatorluğu yapmıştır. Zamanının çoğunu çok uzaktaki savaş alanlarında geçiren İmparator, bu savaşların çoğunu Doğu'da yapmıştır. Yaptığı ilk dört savaş Anadolu'da gerçekleşmiştir. İmparator Traianus'tan sonra Mezopotamya'yı İmparatorluğun bir parçası yaparak Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını Fırat Nehri'nin ötesine götürmüş ve Parthicus Maximus zafer unvanını almıştır. Roma İmparatoru Septimius Severus'un Traianus'tan ve kendisinden önce gelen diğer imparatorlardan farkı, askerler dışındaki diğer insanların ya da görevlilerin önemsenmemesi gerektiği düşüncesini açıkça ifade etmesidir.³⁹⁴ Roma İmparatoru Septimius Severus, Roma'nın başarılı imparatorlarından biri olmuştur. İmparatorluk tahtını açık artırmayla satan praetor muhafızları kovmuş onların yerine yeni bir praetor muhafızları ordusu kurmuştur. İmparator Septimius Severus, Britanya'ya yapmış olduğu sefer sırasında hastalanarak 65 yaşında hayatını kaybetmiştir.³⁹⁵

Roma İmparatoru Septimius Severus, ölmeden önce oğulları Caracalla ile Geta'yı halefi olarak hazırlamış ve her iki oğluna da "Augustus" unvanını vermiştir. Babalarının ölümünden

³⁹² Hasan Tuncer, "Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (MS I. Ve II. Yüzyıllar)", TC Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 88-89, Nevşehir, 2014.

³⁹³ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 397-399, İstanbul, Ağustos, 2020.

³⁹⁴ Mehmet Ali Kaya, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", s. 28-29.

³⁹⁵ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 397-399, İstanbul, Ağustos, 2020.

sonra Caracalla ve Geta Roma İmparatorluğu'nun başına geçmişlerdir. Caracalla tek başına imparator olmak istediği için kardeşi Geta'yı MS 212 yılında subaylarına öldürtmüştür. Roma İmparatoru Caracalla, MS 213 yılında Germen sınırına gitmiş ve Main Nehri yakınlarında Germenlerle savaşmış ve yenmiştir. Senatus, İmparator Caracalla'ya bu başarısından dolayı Germanicus Maximus unvanını vermiştir. İmparator Caracalla, MS 216 yılında Parth seferine başlamış, Parth kentlerini birer birer ele geçirip yıkmıştır. Kışın yaklaşmasıyla Edessa'ya (Urfa) çekilmiştir. MS 217 yılında İmparator Caracalla, Karrhai'daki (Hatay) Ay Tanrısı Men'in Tapınağı'nı ziyaret için yola çıkmıştır. İmparator yolda, Praetor Praefectus'u Marcus Opellius Macrinus'un kışkırtmasıyla Martialis adlı bir praetor muhafızı tarafından MS 217 yılında öldürülmüştür.³⁹⁶

Roma İmparatoru Caracalla'nın ölümünden sonra yerine geçen Macrinus (MS 217-218), Parthlar'la savaşmaya devam etmiştir. Ancak yapılan savaşta Roma yenilmiş ve yılın sonuna doğru yüksek bir tazminat karşılığında barış yapılmıştır. Macrinus'tan sonra Varius Avitus Bassianus (Elagabalus) Roma İmparatorluğu'nun tahtına geçmiştir (MS 218-222). Eğlenceye düşkün ve safahat içinde yaşayan ve ahlaksızlığa bulaşmış olan İmparator Elagabalus, askerler tarafından 222 yılında korkunç bir şekilde öldürülmüştür. İmparator Elagabalus yerine Roma ordusu henüz 13 yaşında olan Severus Alexander'i Roma İmparatoru ilan etmişlerdir (MS 222-235). İmparator Severus Alexander henüz çocuk olduğu için imparatorluk annesi Iulia Mamaea ve büyükannesi Iulia Maesa tarafından yönetilmiştir. MS 235 yılında askerler Alexander ve annesini öldürmüş ve böylece Severus Hanedanlığı sona ermiştir.³⁹⁷

MS 235 yılından MS 284 yılına kadar imparatorluk asker imparatorlarca yönetilmiştir. Askeri diktatörlük döneminde 26 imparator tahta çıkmış ve hiçbirisi iki yıldan fazla tahtta kalamamıştır. Roma tahtına çıkan asker imparatorlar biri hariç hepsi öldürülmek suretiyle tahttan indirilmişlerdir. Roma tahtına çıkan bu asker imparatorların hiçbirisi Romalı değildir. Philippus Araps (MS 244-249) adlı imparator bir zenci idi ve o da iç ve dış savaşlardaki başarısızlıktan, entrika ve katliamlardan faydalanmış, emrindeki ordu tarafından imparator ilan edilerek Roma tahtına geçmiştir. Asker imparatorlar döneminde Roma İmparatorluğu bir bunalım dönemi yaşamış ve bu döneme "Üçüncü Yüzyıl Bunalımı" denilmiştir. Bu dönemde Roma İmparatorluğu dört bir yandan istila edilmiştir. Germen kökenli Gotlar Roma İmparatorluğu'nu kuzeyden istila etmiş, Ren ve Tuna Nehirleri'ndeki sınır savunma sistemi onlara katılan Kelt ve Britanya kavimleri tarafından yıkılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun doğu sınır savunma sistemini yıkanlar ise Parth Krallığı'nı yıkan Sasaniler olmuştur. Yaşanan bu istilalar ile Roma İmparatorluğu içinde anarşi ve isyanların çıkmasına neden olmuştur. MS 270 yılına kadar tahta oturan imparatorların hiçbirisi istilalara karşı başarı sağlayamamıştır. MS 270 yılında İlyria kökenli İmparator Aurelianus (270-275) istilaları kısmen durdurmuş ve çıkan isyanları bastırarak birliği yeniden sağlamıştır.³⁹⁸

MS 270 yılında II. Claudius'un ölümü üzerine aynı yıl kardeşi Quintillus askerleri tarafından Aquileia'da imparator ilan edilirken Sirmium'da da Aurelianus kendi askerleri tarafından imparator ilan edilmiştir. Aurelianus ile Quintillus aynı dönemde imparator ilan

³⁹⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 268-270, İstanbul, 2008.

³⁹⁷ Hülya Boyana, Ahmet Türkan, "Cassius Dio Cocceianus'un Hayatı ve Tarihçiliği", TAD, C. 38 S. 65, s. 10-11, 2019.

³⁹⁸ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 400-401, İstanbul, Ağustos, 2020.

edilmiş olmalarına rağmen Quintillus'un intihar etmesiyle Aurelianus Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi olmuştur. İmparator Aurelianus, iktidara gelir gelmez batıdaki istilacı kavimlerin saldırılarına karşı bir dizi sefer yapmıştır. Palmyra Kraliçesi Zenobia, Roma İmparatorluğu'nun batıda yaşadığı sorunları fırsat bilerek Roma topraklarını ihlal ederek Ankyra'ya kadar ulaşmıştır. İmparator Aurelianus, bunun üzerine 271/272 yılında Palmyra Kraliçesi Zenobia'ya karşı doğuya ilerlemiş ve yapılan savaşta Kraliçe Zenobia'yı yenerek esir almıştır. Doğu'yu kontrol altına alan İmparator Aurelianus, Gallia'ya dönmüştür. Gallia İmparatorluğu'nu kuran Postumus öldürülmüş ve yerine geçen Tetricus'un zayıf konumundan yararlanarak ona karşı ilerlemiştir. Gallia topraklarında Chalons-sur-Marne'daki savaşta Tetricus'u yenilgiye uğratıp imparatorluğuna son vermiştir. İmparator Aurelianus, başarılı askeri seferleri ve yapmış olduğu düzenlemeleri ile imparatorluğu toparlamaya çalışmıştır. Saflarında yükseldiği ordunun alışılmış davranışlarına aykırı olarak eyaletlerde yapılan zorbalıkları, halkın ürünlerine el koymaları ve askerlerin hırslı hareketlerini acımasızca yargılamış, yardımcısının yazmış olduğu askerlere yönelik infaz kararı içeren sahte mektuplardan dolayı ihanete uğramıştır. Bu sahte mektuplar üzerine askerler harekete geçerek İmparator Aurelianus'u Constantinapolis ve Heraclea arasında bulunan Caenophrurium'da MS 274 yılında öldürmüşlerdir.³⁹⁹

Roma İmparatoru Aurelianus askerleri tarafından öldürüldükten sonra 275 yılına kadar İmparatorluk tahtı boş kalmıştır. 275 yılının sonbaharında Senatus 75 yaşındaki Senatör Tacitus'u Augustus ilan ederek eskiden olduğu gibi imparator belirleme hakkını kullanmıştır. İmparator Tacitus, Gallienus Dönemi'nde Senatus'un elinden alınmış olan ordu komutanlığı, devlet üzerindeki otoritesi, savaş ve barış durumlarına karar verme gibi bazı haklar Senatus'a tekrar geri verilmiştir. Ancak İmparator Tacitus MS 276 yılında Tyana'da askerler tarafından öldürülmüştür. Ölümünün ardından Tacitus'un kardeşi ve Praetor Praefectus'u Florianus (276) Senatus'un onayı olmadan kendi askerleri tarafından imparator ilan edilirken Doğu'daki askerler Probus'u (276-282) imparator ilan etmişlerdir. Florianus, Tarsos'ta kendi askerleri tarafından kısa bir süre sonra öldürülmüştür. Probus, Senatus'un onayını almak için özen göstermiş ve kısa süreliğine Roma'ya gitmiştir. İmparator Probus, Senatus'a proconsulleri atama yetkisi, yargıda temyiz hakkı ve çıkan yasaları onaylama hakkı vermiştir. İmparator Probus, sevilen bir imparator olmasına rağmen selefleri gibi askerleri tarafından öldürülmüştür.⁴⁰⁰

İmparator Probus'un ölümünden sonra Carus MS 282 yılında askerleri tarafından imparator ilan edilmiştir. İmparator Carus, önce Tuna Nehri'ni geçerek Roma topraklarına saldıran Sarmatlar ve Quadlar'a karşı sefere çıkmış ve onları yenmiştir. Daha sonra oğlu Numerianus ile birlikte İmparator Probus'un düşündüğü fakat ölümüyle gerçekleştiremediği Sasaniler'i yenerek Doğu'da Roma egemenliğini sağlamak için Doğu seferine çıkmışlardır. İmparator Carus ve oğlu Numerianus hiçbir karşı koyma görmeden Mezopotamya'ya girmişlerdir. Sasaniler'i yenilgiye uğratmış ve Dicle Nehri kıyısında bulunan Seleukeia ile başkent Ktesiphon'u ele geçirmişlerdir. İmparator Carus, bu zaferin ardından Parthicus Maximus unvanını almıştır. Başkent Ktesiphon'da bulunduğu sırada yıldırım çarpması sonucu MS 283 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁰¹

³⁹⁹ Recep Özman, "İmparator Aurelianus ve Reformları", Turkish Studies-History, C. 16, S. 2, s. 234-235, 2021.

⁴⁰⁰ Recep Özman, Ezgigül Doğan, "Roma III. Yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 38, s. 590-591, 2021.

⁴⁰¹ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 287, İstanbul, 2008.

İmparator Carus'un halefi olan ve kendisiyle birlikte Doğu seferine çıkan oğlu Numerianus önce gözlerinden rahatsızlanmış ve sonrasında kayınpederi tarafından bir suikaste uğrayarak ölmüştür. İmparator Carus'un diğer oğlu Carinus ise işlediği cinayetlerden ve yasak ilişkilerinden dolayı insanların gözünde itibarını kaybetmiş ve çok geçmeden MS 285 yılında öldürülmüştür. Böylelikle Roma'yı yeniden istikrara kavuşturacak olan Diocletianus MS 284 yılında imparator ilan edilmiştir.⁴⁰²

MS 284 yılında imparator ilan edilen Diocletianus (MS 284-305), imparatorluk yönetimini değiştiren reformlar yapmıştır. İmparatorluğun yönetimini Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırmış ve bunların her birini de ikiye bölgeye ayırmıştır. Doğu'nun başkenti Nikomedia (İzmit), Batı'nın başkenti ise Milano (Milan) olmuştur. İmparator Diocletianus, kendisine ortak imparator olarak yaptığı Maximianus'u Milano'da bırakarak Doğu'nun başkenti Nikomedia'ya gitmiştir. İmparator Diocletianus ve ortak imparator olan Maximianus kendilerine birer halef seçmişlerdir. Böylelikle "Tetrarkhia" denilen dördü yönetim kurulmuştur. Bundan böyle imparatorluk iki Augustus ve iki Caesar'ın yönettiği dört idari bölgeden oluşmaktaydı. Eyaletler "Diocesis" denilen yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Eyaletlerin valileri imparator tarafından atanmıştır. Roma İmparatorluğu, Diocletianus'la birlikte doğu monarşizmine dönmüştür. İmparator Diocletianus, imparator olma koşulunun belli bir sistem içine almış, bağımsız güç odaklarının ortaya çıkarttığı anarşiyle isyanlara son vermiş, orduyu disipline sokmuş, ekonomiyi düzelterek verimliliğe yönelik vergilendirmeyi uygulamaya koymuş ve ayrıca Hristiyanlara karşı geniş çaplı baskı kampanyasını yürütmüştür.⁴⁰³

Roma İmparatoru Diocletianus, kendisine caesar olarak Galerius'u seçerken, ortak imparator olan Maximianus, I. Constantinus'u kendisine caesar olarak seçmiştir. MS 305 yılında İmparator Diocletianus ve Maximianus tahttan feragat etmiş ve kendilerine caesar olarak seçtikleri Galerius ve I. Constantinus Augustus'luğa yükselmiştir. İmparator Galerius ile I. Constantinus'un caesarları ise Severus ve Maximinus olmuştur. Doğu'da Galerius ve caesarı Maximianus yer alırken Batı'da ise I. Constantinus ve caesarı Severus yer almıştır. Tahttan feragat eden Maximianus MS 310 yılında öldürülmüş veya intihar etmiştir. Diocletianus ise MS 313 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁴

İmparator Diocletianus'un ölümünden sonra augustuslar ve caesarlar birbirlerine düşmüş ve aralarında gerçekleşen kanlı çatışmalar sonucunda I. Constantinus MS 307 yılında Roma'da imparator ilan edilmiştir. I. Constantinus, diğer augustus ve caesarlarla savaşmış ve 16 yıl sonra bütün düşmanlarını yenmiş ve tetrarkhiayı kaldırarak Roma'nın tek hâkimi olmuştur. Roma İmparatoru I. Constantinus, MS 313 yılında senatonun onayıyla Milano Fermanı'nı çıkartarak Hristiyanlığın bütün imparatorlukta serbest bir din olduğunu ve bütün Hristiyanların serbestçe ibadet edebileceklerini ilan etmiştir. Roma İmparatoru I. Constantinus'un yaptığı en büyük değişikliklerden bir diğeri de MS 330 yılında imparatorluğun başkentini Costantinopolis (İstanbul) yapmıştır. İmparator I. Constantinus, devlet yönetiminde de değişikliğe gitmiş bazı memuriyetlerin yetkilerini sınırlandırmış, orduya iki yeni komutanlık görevi atamıştır. Bu komutanlıklar piyade başkomutanlığı (Magister Peditum) ve süvari başkomutanlığıdır (Magister

⁴⁰² İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Savaş Ve Barış: II. Constantinus VS II. Şapur", S. XXV, s. 704, 2016.

⁴⁰³ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 407-408, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴⁰⁴ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 293, İstanbul, 2008.

Equitum). Ayrıca orduyu da ikiye ayırmış, bunlardan Comitantes birliği sefer çıkarken, Ripenses birliği sınırları korumak için garnizonlara yerleştirilmiştir. İmparator I. Constantinus, yaptığı düzenlemelerden sonra kuzeydeki German, Got ve Sarmat boyları ile savaşmıştır. Doğudaki Sasaniler'e karşı sefer hazırlıkları sırasında hastalanarak MS 337 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁵

Roma İmparatoru I. Constantinus öldüğünde üç oğlu MS 337 yılında augustus unvanı almış ve ertesi yıl imparatorluk topraklarını aralarında bölüşmüşlerdir. II. Constantinus, Britannia, Gallia ve İspanya'yı, Constans İtalya, İlyricum, Trakya ve Kuzey Afrika'yı, II. Constantius ise Küçük Asya ve Mısır dâhil olmak üzere Doğu'yu almıştır. II. Constantinus, egemenlik sahasını genişletmek için MS 340 yılında kardeşi Constans'ın hâkimiyet alanı olan İtalya'ya girmiş ancak Constans'ın ordusu II. Constantinus'un ordusunu Aquileia'da yenmiş ve II. Constantinus da öldürülmüştür. II. Constantinus'un ölmesiyle Constans kardeşi II. Constantinus'un payına düşen topraklara da egemen olmuştur. Constans, MS 341-342 yılında Frankları yenilgiye uğratmış, Tuna ve Ren Bölgeleri'nde sükûneti sağlamıştır. MS 350 yılında Magnentius adlı bir subay isyan ederek kendisini Augustodunum'da augustus ilan etmiş ve Constans kaçmıştır. Constans, Gallia'nın güneyinde İspanya sınırı yakınlarında yakalanarak öldürülmüştür. II. Constantius, kardeşi Constans'ı öldüren Magnentius üzerine MS 351 yılında bir sefer düzenleyerek Aşağı Pannonia'da Musra mevkiinde Magnentius'un ordusunu bozguna uğratmış ancak Magnentius kaçmış ve iki yıl sonra da intihar etmiştir.⁴⁰⁶

Roma İmparatoru II. Constantius, Magnentius'un ölmesinden sonra Sasaniler'e karşı doğu topraklarını korumak için görevlendirdiği caesar Gallus'u MS 354 yılında öldürtmüş bir yıl sonra Batı topraklarını savunulması için Iulianus'u caesar ilan etmiştir. Doğu topraklarında Sasaniler'le mücadele eden II. Constantius, Sasaniler'le bölgede dokuz savaş yapmalarına ve üstünlüğün Sasaniler'de olmasına rağmen, Sasani saldırıları II. Constantius Dönemi'nde gerçek bir başarı sağlayamamıştır. II. Constantius Doğu'da Sasaniler'le savaşırken Batıda Iulianus ordusu tarafından augustus ilan edilmiş ve doğu topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır. II. Constantius, Iulianus'un isyan ettiğini haber alınca Batıya doğru sefere çıkmış ancak Tarsus civarında MS 361 yılında ölmüştür. II. Constantius'un ölmesiyle imparatorluğun tek hâkimi olan Iulianus, Batıda ciddi bir saldırı tehdidi olmadığından Doğuya Sasaniler'in üzerine doğru yönelmiştir. Ancak İmparator Iulianus, kayda değer bir başarı elde edemedi Sasaniler'le savaşırken aldığı bir mızrak darbesiyle 32 yaşında ölmüştür. İmparator Iulianus ölünce yerine komutan Iovianus (MS 363-364) geçmiş ve uzun süre devam eden Roma Sasani Savaşları'nı sona erdirmiştir. İmparator olan Iovianus, Roma İmparatorluğu'nun onlarca yıl boyunca korumak için büyük mücadeleler verdiği Nusaybin'i ve Mezopotamya'nın bir kısmını terk ederek Sasaniler'le barış yapmıştır.⁴⁰⁷

MS 364 yılında İmparator Iovianus'un ölümünün ardından Anadolu'daki komutanlardan Valentianus imparator seçilmiş ve diğer komutanların baskıları sonucu kardeşi Valens'i de ortak imparator olarak Doğu Bölgesi'nin başına atamıştır. İmparator Valentianus, saltanatı süresince German ve Got kavimleri ile savaşmış ve MS 375 yılında felç geçirerek hayatını kaybetmiştir. İmparator Valens, Doğuda Sasaniler'e karşı savaşırken Gotlar'ın kuzeyde saldırıya girişmiş olduğu haberini alınca Avrupa'ya geçmiş ve Vizigotlar'la savaşırken yenilmiş

⁴⁰⁵ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 38-39.

⁴⁰⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 301-302, İstanbul, 2008.

⁴⁰⁷ İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Savaş Ve Barış: II. Constantinus VS II. Shapur", S. XXV, s. 710-712, 2016.

ve savaş meydanında ölmüştür. İmparator Valens ölünce yerine I. Theodosius (MS 379) atanmıştır. İmparator I. Theodosius, komutan Magnus Maximus'un isyanı sırasında askerlerinin ihaneti üzerine öldürülmüştür. İmparator Valentianus ölünce yerine Gratianus geçmiş, o da ölünce yerine kardeşi II. Valentianus geçmiştir. İmparator Valentianus, Magnus Maximus'un isyanını İmparator I. Theodosius ile birlikte bastırmış ancak Germen asıllı Roma subayı Arbogast tarafından öldürülünce Valentianus hanedanlığı MS 392 yılında son bulmuştur.⁴⁰⁸

Roma İmparatoru I. Theodosius'un Milano'da MS 395 yılında ölmesinin ardından Roma İmparatorluğu I. Theodosius'un oğulları arasında Doğu ve Batı olarak paylaştırılmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nu Arcadius ve Batı Roma İmparatorluğu'nu da Honorius yönetecektir.⁴⁰⁹ Batı Roma İmparatoru olan Honorius'tan sonra Doğu Roma ile Batı Roma arasındaki bağ kopmaya başlamıştır.⁴¹⁰ Doğu Roma İmparatoru Arcadius Dönemi'nde en çok Germenler ve Vizigotlar'la mücadele edilmiştir. İmparator Arcadius, yapmış olduğu mücadelelerde savaşmak yerine siyasi yolları tercih etmiş, Vizigotlar'a önemli görevler vererek onları elinde tutmaya uğraşmıştır. İmparator Arcadius'un uygulamış olduğu politika kısa bir süreliğine başarılı olmuşsa da MS 410 yılında Vizigotlar Roma şehrine girmiş ve Roma şehrini yakıp yıkmışlardır. Sonrasında Galya'yı geçerek İspanya'ya geçmişlerdir.⁴¹¹

İmparator Arcadius, MS 408 yılında hayatını kaybedince yerine oğlu II. Theodosius (MS 402-450) geçmiştir. İmparator Theodosius, 49 yıl tahtta kalarak Roma tarihinin tahtta en uzun kalan imparatoru olmuştur. İmparator MS 450 yılında bir av kazasında hayatını kaybetmiştir. İmparator II. Theodosius'un gerçekleştirdiği önemli işlerden biri Costantinopolis'te Hristiyan Yüksek Okulu'nu kurmuş ve bu okul tarihteki ilk üniversite olarak kabul edilmiştir. Ayrıca "Codex Theodosianus" adındaki kanun külliyatını yayınlamıştır. İmparator II. Theodosius'tan sonra Marcianus (MS 450-457) Roma tahtına geçmiş ve MS 457 yılında ölmüştür. İmparator Marcianus'tan sonra Roma tahtına I. Leo (MS 457-474) geçmiştir. İmparator I. Leo, ordudaki Germen askerlerinin sayısını azaltmış ve onların yerine Isaurialıları almıştır. İmparator I. Leo, MS 473 yılında hastalanmış ve oğlu II. Leo'yu augustus ilan etmiştir. I. Leo MS 474 yılında ölmüştür. İmparator I. Leo'nun ölümünden sonra Zeno (MS 474-491) Doğu Roma'nın imparatoru olmuştur. İmparator I. Leo ölmeden önce torunu II. Leo'yu augustus ilan etmiş ve öldüğünde torunu küçük olduğundan babası Zeno Roma tahtına geçmiştir. Kısa bir süre sonra II. Leo ve babası Zeno ile ortak imparatorluk yapmışlardır. II. Leo'nun ölümüyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi olan Zeno MS 475 yılında hayatı tehlikesinin olduğu düşüncesiyle Isauria'ya kaçmış ve senato onun yerine Basiliscus'u imparator olarak seçmiştir. Ancak Zeno MS 476 yılında Costantinopolis'e dönmesiyle İmparator Basiliscus tahtı terk etmek zorunda kalmıştır.⁴¹²

Roma İmparatoru Theodosius'un ölümünden sonraki dönemde doğu ve batı arasındaki siyasal, kültürel ve dini ayrım artmış ve bu dönemde Batı Roma tahtına birçok imparator geçmesine rağmen, güç Romalı komutanlarla devlette görev almaya başlayan Germen asıllı

⁴⁰⁸ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 39.

⁴⁰⁹ Ceren Pilevneli, "Geç Roma Tarih Yazımında 395 Yılı ve İmparatorluğun Birliği İdeolojisi", Cedrus The Journal Of MCRI, VIII, s. 564, 2020.

⁴¹⁰ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 409, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴¹¹ Ezgi Tecimer, "Roma İmparatorluğu Ve Sasani Devleti'nin Siyasi İlişkileri (III-VII. Yüzyıl)", TC Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 15-16, Ankara, 2020.

⁴¹² Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 309-310, İstanbul, 2008.

komutanların eline geçmiştir. Batı Roma özellikle Got, Frank, Vandal ve Hun kavimlerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Vizigotlar'ın Kralı Amarić 410 yılında Roma'ya girmiş şehri yakıp yıkmıştır. Vandallar, 455 yılında Hun baskısından kaçarak kuzeyden gelerek ve sırasıyla İspanya, Afrika ve deniz yoluyla İtalya'ya geçmişlerdir. Bu büyük saldırılarla sarsılan Batı Roma İmparatorluğu 50 yıl içerisinde İtalya hariç bütün topraklarını kaybetmiştir. Germen komutanı Odovakar diğer komutanları egale ederek Roma'da gücü eline almış ve Batı Roma İmparatorluğu'nun son imparatoru olan Romulus'u tahttan indirmiştir. Böylece Odovakar yeni bir İtalyan Krallığı'nı kurduğunu ilan etmesi ile Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştır (476).⁴¹³ Doğu Roma İmparatoru İustinianus, İtalya'yı yeniden Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına almayı başarmış olsa da bu daimi olamamıştır. Aşağı Ren Nehri boylarından gelen bir başka Germen boyu olan Lombardlar, İtalya'yı istila etmiş ve İtalya bağımsız devletlere bölünmüştür. Doğu Roma İmparatorluğu daha sonra Bizans İmparatorluğuna dönüşerek Fatih Sultan Mehmet'in fethine (1453) kadar 1100 yıl ayakta kalmayı başarmıştır.⁴¹⁴

Krallık Dönemi'nde Roma Devleti'nde yaşayan halk Etrüskçe isimler taşıyan 3 tribus (kabile) halinde örgütlenmiştir. Her bir tribus 10 curia (aile birliği), her bir curia da 10 gens'ten (soy- büyük aile) oluşmaktaydı. Senato dışında curia'ların oluşturduğu Comita Curiata denen bir meclis bulunmaktaydı ve bu meclis 30 curia'yı kapsamaktaydı. Bu mecliste bulunan curia'nın bir oyu bulunmaktaydı ve alınan ortak karar tek bir oyla ifade edilmekteydi. Comita Curiata'nın görevleri arasında kralın seçimi, kanunların yapılması ve savaş kararı almak vardı. Comita Curiata, patricii denen tam hukuklu yurttaşlardan oluşan bir meclisti ve aynı zamanda Roma ordusunu oluşturmaktadır. Her bir tribus 1000 piyade ve 100 süvari sağlamakla görevlidir. Krallık Dönemi'nin sonuna doğru Comita Curiata'nın yerine Comita Centuriata (yüzler meclisi) almıştır. Comita Centuriata sadece 'tam hukuklu' partici yurttaşlar değil patriciilere göre daha az haklara sahip olan 'sınırlı hukuklu' yurttaşlar da (plebler) girebilmektedir. Bu meclisle birlikte bütün Roma yurttaşları, ister zengin olsun isterse fakir tek meclis çatısı altında toplanmıştır.⁴¹⁵

Kralın danışma organı olan senatonun üyeleri patricii reislerinin ailelerinden oluşmaktadır. Senato gerçek gücüne Cumhuriyet Dönemi'nde ulaşmıştır. Senatonun üye sayısı 300 iken bu sayı Sulla zamanında 600'e çıkarılmıştır. Krallık Dönemi'nde kralın danışmanlığını yapma görevini Cumhuriyet rejimi kurulunca halkın seçtiği magistratlar için devam ettiren senato, zamanla aldığı kararlarıyla bir anayasal hak olarak görmeye başlamışlardır. Senato, Halk Meclisi'nde oylamaya sunulmadan önce görüş almak üzere götürülen kanun tasarılarını veto edebilmekteydi. Böylece bu veto etme hakkı anayasal bir nitelik kazanmıştır. Senato, eyaletler kurmak, eyalet valilerini ve yardımcılarını tayin etmek, elçiler tayin etmek ve yabancı elçileri kabul edip dinlemek gibi yetkilere sahiptir.⁴¹⁶

Roma ordusu, disiplini, düzeni ve gücüyle tarihin en çok korkulan ordularından biri olmuştur. Roma ordusu, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde centuries adında 100 kişilik birliklerin oluşmaktaydı. Yunan hoplit tarzında silahlanan orduya zırh ve silahlarını temin edebilen yurttaşlar katılır ve sefer sonunda bu ordu dağılırdı. MÖ 2. yüzyılın sonunda Gaius Marius, tam

⁴¹³ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 40.

⁴¹⁴ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 410, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴¹⁵ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s. 192-194, İstanbul, 2008.

⁴¹⁶ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 366, İstanbul, Ağustos, 2020.

zamanlı ve profesyonel bir ordu kurmuştur. Çıkartmış olduğu yasayla fakir veya zengin isteyen herkesin orduya katılmasına izin verilmiştir. Böylece fakir kesimde orduya katılmıştır. Kurulan profesyonel Roma ordusu, 6000 kişilik ağır zırhlı, disiplinli ve güçlü lejyon birliklerinden oluşmuştur. Kurulan lejyonlarda birçok alt birliklere bölünmüş ve bunların her birinin başında bir rütbeli bulunmuştur. Roma ordusunda en ufak birlik 8 kişiden oluşan contubernium'du. 10 centuberniumun birleşmesiyle bir centuria birliği oluşur ve bunların her bir birliğin başında tecrübeli bir centurio yer alırdı. 6 centurianın birleşmesi ile cohort birliği kurulmuştur. Her bir lejyon 10 cohorttan oluşmuştur. Geri kalan askerler ise ordunun geri hizmetinde bulunan doktorlar, yazıcılar, haberciler ve gözcü süvarilerden oluşmaktadır. Her lejyonun başında da bir legatus bulunmuştur. Roma ordusunun en yüksek rütbesindekiler Cumhuriyet Dönemi'nde konsüller ve praetorlar bulunurken, İmparatorluk Dönemi'nde ise imparatorlar bulunmuştur.⁴¹⁷

Roma Devleti, genellikle Akdeniz fetihleri esnasında eline geçirdiği yerleri en baştan itibaren İtalya'da yaptığından farklı bir şekilde kendisine ilhak etmiştir. Roma, İtalya dışında tatbik ettiği bu ilhak sistemine 'provincia' (eyalet) demiştir. Eyalet sistemi ile Roma cihan devletinin oluşmasında önemli bir rol oynamış ve Roma Devleti'ne, halkına geniş servet ve kudret kaynağı sağlamış, bununla beraber ağır yükler ve geniş mesuliyetler de yüklemiştir.⁴¹⁸

Romalılar, fethettikleri İtalya halkının yerli tanrılarını içine alan bir Panteon kurmuşlardır. Yunanistan'ın fethi ile Yunan tanrıları da bu panteonun içine girmiştir. Böylece Romalılar, kendi tanrılarıyla Homerus'un sayısı 12 olan Olympos tanrılarını ve tanrıçalarını Roma tanrı ve tanrıça adlarıyla isimlendirmişlerdir. Romalılar da Ana Tanrıça, Mithra ve Serapis gibi doğu kökenli dinleri de benimsemişlerdir. Bu dinlerin etkisi MÖ 2. yüzyılda Roma'ya girmeye başlamış ancak Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına doğru etkisini kaybetmiştir. Eski Roma dini rahipler aracılığıyla Roma aristokratlarının tekelinde bulunmaktaydı. Roma aristokrasisini oluşturan senatör aileleri Roma toplumunun ve siyasetinin egemeni olarak kaldığı sürece geleneksel olan Roma dini egemen kalmıştır. Roma Cumhuriyet rejiminin sona ermesinden yarım asır sonra Kudüs'te ortaya çıkan ve burada İsa Peygamber'in bir Roma valisi tarafından öldürülmesinden sonra çok tanrılı Roma İmparatorluğu'nun sınırları yayılan Hristiyanlık MÖ 4. yüzyılda Roma'nın resmi dini olacak kadar büyümüştür. İlk Roma İmparatoru olan Augustus'un tanrılaştırılması ve onun için tapınak inşa edilmesiyle ortaya çıkan imparatorluk kültürü diğer inanç ve kültürlerle birlikte Hristiyanlık karşısında zamanla önemini yitirip yok olmuştur.⁴¹⁹

2.Roma İmparatorluğu'nun Küresel Ölçekli Yayılım ve Askerî Politikaları

Roma İmparatorluğu, Antik Çağ'ın en geniş ve etkileyici imparatorluklarından birisi olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönemde sınırları kuzeybatıdaki İngiltere'den Mezopotamya'daki Dicle Nehri'ne kadar uzanmıştır. Ayrıca Kuzey Afrika'nın, Ön Asya'nın ve Avrupa'nın büyük bir bölümünü de içine almıştır. Romalılar devlet idaresi, yönetim, askeri organizasyon ve mühendislik alanlarında oldukça bilgili ve teşkilatlıydılar. Ayrıca eğitilmiş

⁴¹⁷ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 47-48.

⁴¹⁸ Halil Demircioğlu, "Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", s. 443.

⁴¹⁹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 381, İstanbul, Ağustos, 2020.

ve sıkı disipline sahip askeri birlikleri ve güçlü bürokrasileri ile bu kadar geniş topraklar üzerinde uzun bir süre egemenlik sağlayabilmişlerdir.⁴²⁰

Roma, İtalya dışındaki ilk deniz aşırı savaşını Kartacalılar'la yapmış ve tarihe I. Pön Savaşı olarak geçen bu savaşın galibi Romalılar olmuştur. Romalılar'ın almış olduğu bu galibiyetle Romalılar ilk kez İtalya dışında bir ülkeyi sınırlarına dâhil etmiş ve MÖ 241 yılında son bulan savaş ile Romalılar, Kartacalılar'ı Sicilia Adası'ndan çıkarmıştır.⁴²¹ Romalılar I. Pön Savaşı sonunda İtalya Yarımadası'nın arka ve ön bahçeleri olan Sicilya, Korsika ve Sardinia Adaları'nı ele geçirerek ilk eyaletlerini kurmuşlardır. II. Pön Savaşı (MÖ 218-202) Roma'nın İspanya'ya kadar Batı Avrupa'nın güney kıyılarını ele geçirmesine neden olmuştur. Bu savaştan sonraki on yıl içinde Romalılar İtalya'nın kuzeyinden Portekiz'e kadar olan bölgeler Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmiştir. Romalılar, MÖ 149-146 yılları arasında yapılan III. Pön Savaşı, Kuzey Afrika'daki Kartaca Devleti'ni ortadan kaldırarak Afrika'daki ilk eyaletini kurmuşlardır.⁴²² Roma Devleti, MÖ 200 yılında Batı Akdeniz'e egemen olmuştur. MÖ 168 yılında Doğu Akdeniz'de egemenliğini sağladıktan sonra zamanın cihan devleti olmuştur. Romalılar, MÖ 146 yılında Batı'da Kartaca'yı Doğu'da ise Korinthos'u tahrip etmiş ve böylece bütün Akdeniz Havzası'nın kendilerine ait olduğu düşüncesiyle ilerlemiş ve MÖ 44 yılında Anadolu'ya yerleşen Romalılar Akdeniz dünyasına sahip olmuşlardır.⁴²³

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu üzerinde siyasal ve askeri olarak hâkimiyet kurması MÖ 190 yılında Seleukos Kralı III. Antiokhos'un Roma'ya yenilmesi üzerine yapılan Apameia Barışı ile başlamıştır. Roma İmparatorluğu öncelikle Küçük Asya'daki müttefik kralları desteklemek yerine bölgede Roma idari ve askeri sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Pergamon Krallığı başta olmak üzere bölgesel krallıkları ele geçirmiştir. Romalılar, MÖ 129 yılında Anadolu'nun ilk Roma eyaleti olan Asia Eyaleti'ni kurmuştur.⁴²⁴ Böylece Roma eyaletinin siyasi ve askeri sınırları Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'daki Konya Ovası'na kadar uzanmıştır.⁴²⁵ Roma Cumhuriyeti'nin Doğu sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar uzatarak bütün Anadolu'yu hâkimiyeti altına alma düşüncesi MÖ 90'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Roma İmparatoru Sulla ile Parth Kralı Arsakes'in elçisi Orobazos Fırat Nehri kıyısında bir araya gelmiş ve Roma Cumhuriyeti ile Parth Krallığı arasındaki sınırın Fırat Nehri olmasında sözlü olarak anlaşmışlardır. Roma ile Parth arasında yapılan antlaşma sırasında Roma'nın Anadolu'daki egemenliği MÖ 133 yılında Pergamon Krallığı'nın yerine kurulmuş olan Asia Eyaleti ile sınırlıydı. Daha sonra buna Kilikia Trakheia ile Pamphylia arasında küçük bir alanı içine alan Kilikia Eyaleti ve MÖ 74 yılında kurulmuş olan Bithynia Eyaleti eklenmiştir. Romalılar Anadolu'daki egemenliğini 30 yıllık bir savaşın (Mithridates Savaşları) ardından Anadolu'nun güneydoğusundaki Suriye ve Filistin de dâhil Fırat Nehri'nin batısında kalan bütün Anadolu

⁴²⁰ Eren Karakoç, "Roma Uygarlığı", s. 1.

⁴²¹ Kevser Taşdöner, "Roma İmparatoru Augustus Döneminde Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar", TC Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 58, İzmir, 2013.

⁴²² Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 361-362, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴²³ Cemil Bülbül, "Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C. 9/7, s. 228, 2014.

⁴²⁴ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik önemi", Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 48, 2012.

⁴²⁵ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, C. 11/1, s. 222, 2016.

toprakları Roma'ya bağlanmıştır.⁴²⁶ Roma İmparatorluğu'nun sınırları MÖ 2. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İspanya, Güney Galya, Makedonya, Kuzey Afrika, Kuzey Yunanistan ve Batı Anadolu Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil edilmiş ve bu ülkelerde Roma eyaletleri kurulmuştur.⁴²⁷

Roma İmparatoru Augustus, Roma tarihinde kendisinden önce gelen imparatorlardan da kendisinden sonra gelen imparatorlardan da çok daha fazla toprak fethetmiştir. İmparator Augustus Dönemi'nde, MÖ 30 yılında Mısır'ın alınışı ile sivil savaşlar sona ermiştir. MÖ 19 yılında Judaea eyalet haline getirilmiştir. MS 6 yılında Ethiopia üzerindeki baskı arttırılmış ve kuzey Afrika'daki kabileler üzerine sayısız seferler düzenlenmiştir. Alpler Bölgesi'nde Roma hâkimiyeti uygulamaya koyulmuş, Balkanlar Danube'ye (Istros) kadar fethedilmiştir. Germania Elbe'ye (Albis) kadar İmparator Augustus Dönemi'nde ele geçirilmiştir.⁴²⁸ Roma İmparatoru Septimius Severus, Mezopotamya'yı imparatorluğun bir parçası yaparak Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını Fırat Nehri'nin çok ötesine götürmüştür.⁴²⁹ Roma İmparatorluğu, MS 2. yüzyılda Britannia'dan Fırat Nehri'ne, Tuna Nehri'nden Afrika'ya kadar en geniş yayılma alanına ulaşmıştır.⁴³⁰ İlkçağ'ın son yüzyıllarında Atlas Okyanusu'nun kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar uzanan Roma İmparatorluğu, Akdeniz çevresinde ulaşabileceği doğal sınırlarına ulaşmıştır. MS 3. yüzyıldan başlayarak bu geniş coğrafyada ciddi sorunlarla karşılaşmış ve zaman içinde Roma İmparatorluğu yönetsel, ekonomik ve kültürel ağırlıklı sorunlar yaşamaya başlanmıştır.⁴³¹

Roma İmparatorluğu'nun gelişen sınırları birbirinden tamamen farklı coğrafi bölgelere ulaştığında bölgeye uyum sağlayacak ve bölgenin yapısını kendi avantajına sağlayarak savaşabilecek askeri birlikler olan lejyonlar ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğu'nda sınırların güvenliğini sağlamayı amaç edinen birlikte savaşan lejyon askeri zamanla birbirlerine daha sıkı bağlanmış ve lejyonu bir ülkü haline getirmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun kurmuş olduğu lejyonların temelinde Fırat Nehri'nin batısına yapılabilecek ani saldırıların önüne geçmek, ticari yolları denetim altına almak ve bu bölgelere yerleşmiş olan Roma vatandaşlarının güvenliğini sağlamak olmuştur.⁴³²

Büyük bir cihan devleti olma yolunda önemli adımlar atan Roma İmparatorluğu, dünya tarihini ve medeniyetini şekillendiren önemli uygarlıklardan birisidir. Roma uygarlığı İtalya Yarımadası'nda doğmuş ve Akdeniz Havzası'nda gelişmiştir. Roma İmparatorluğu fethettiği bölgelerin halklarına 'Vatandaşlık Hukuku' vermiştir. Roma tarihinin dünya hâkimiyetindeki yeri ve önemi sadece yeryüzündeki uzun yıllar süren hâkimiyet süresi değil devlet olarak meydana getirdiği ve insanlığın mirasına sunduğu kültür ve medeniyettir. Batı dünyasına kalan "Tam

⁴²⁶ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği Ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", s. 163.

⁴²⁷ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 363, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴²⁸ Esengül Akıncı Öztürk, "Augustus Yayılmacı Politikasının Doğası Üzerine", TAD, C.37, S. 63, s. 3, 2018.

⁴²⁹ Mehmet Ali Kaya, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", s. 28.

⁴³⁰ Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 109, İstanbul, 2007.

⁴³¹ Engin Akyürek, "Bizans Uygarlığı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", s. 1.

⁴³² Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 4, s. 168.

devlet” kavramı bir şehir devletinden dünya devleti haline gelen Roma Devleti’nin eseri olmuştur.⁴³³

3. Anadolu’da Roma Egemenliğinin Kurulması

Roma İmparatorluğu, Makedonlarla yaptığı II. Makedonya Savaşı’ndan (MÖ 202-198) sonra galip gelmiş ve Yunan kent devletlerinin özgür olduklarını ilan etmiştir. Böylece Hellenistik Krallığı’nın hamiliğini üstlenen Roma, Suriye Kralı III. Antiokhos ile karşı karşıya kalmıştır. Roma İmparatorluğu ile Suriye Kralı III. Antiokhos arasında MÖ 198 yılında başlayan diplomasi MÖ 192 yılına kadar sürmüş ancak barış yapılamamıştır. Roma İmparatoru ve Suriye Kralı III. Antiokhos arasında MÖ 192-190 yılları arasında Yunanistan’da, bazı Ege Adaları’nda ve Batı Anadolu’da Magnesia’da (Manisa) savaşlar yapılmıştır. Roma karşısında Magnesia’da yenilen Suriye Kralı III. Antiokhos, savaş sonrası Apameia’da (Dinar) Romalılar ile barış antlaşması imzalamıştır (MÖ 188). Yapılan antlaşmaya göre, Suriye Kralı III. Antiokhos Toros Dağları’nın gerisine çekilecekti. Böylece Suriye Krallığı’nın siyasi ve askeri gücü sona ermiştir. Roma kazandığı bu zaferden sonra Orta Anadolu’ya kadar ilerlemiş ve bölgenin savaşçı kavmi olan Galatları da yenmiştir. Romalılar elde etmiş oldukları başarılarla rağmen kendisi için hiçbir toprak almamış ve Suriye Krallığı’nın terk etmek zorunda kaldığı toprakları müttefikleri arasında paylaştırdıktan sonra Anadolu’yu terk etmiştir.⁴³⁴

Roma İmparatorluğu’nun Adriyatik Denizi’nin doğusunda edinmiş olduğu ilk müttefiki Pergamon Krallığı olmuştur. Roma’nın Seleukoslar ve Makedonlara karşı yapmış olduğu savaşlarda müttefiki olan Pergamon Krallığı’nın son kralı olan III. Attalos, çocuğu olmadığı için geride krallığının varisinin Roma olduğunu ilan eden bir vasiyetname bırakarak MÖ 133 yılında ölmüştür. III. Attalos’un ölümünden sonra vasiyete itiraz ederek isyan eden Kral II. Eumenes’in gayri meşru oğlu olduğunu iddia eden Aristonikos MÖ 130 yılında öldürülmesinden sonra Pergamon’a gelen Senatörler heyeti tarafından MÖ 129 yılında Asia Eyaleti (Provincia Asia) kurulmuştur.⁴³⁵ Asia Eyaletinin sınırları Orta Anadolu’ya kadar yayılarak Armenia, Kommagene ve Pontos Krallıkları’na kadar ulaşmıştır. Roma İmparatorluğu’nun Küçük Asya’daki sınırlarının genişletmesi Pontos Kralı Mithridates gibi yeni düşmanlar kazanmasına neden olmuştur. Mithridates MÖ 91 yılında Bithynia ve Kappadokia’ya saldırılar düzenleyerek pek çok Romalıyı katletmesiyle ilk Mithridates Savaşı’na neden olmuştur. Dardanus’ta yapılan I. Mithridates Savaşı’nın sonucunda Roma ordusu galip gelmiş ancak Pontos Kralı Mithridates ülkesine kaçmayı başarmıştır.⁴³⁶

Roma İmparatorluğu’nun Doğu sınırlarını Fırat Nehri’ne kadar uzatarak Anadolu’yu hâkimiyeti altına alma eğilimi MÖ 90’lı yıllarda ortaya çıkmıştır. General Sulla ile Parth Kralı Arsakes’in elçisi Orobazos Fırat Nehri kıyısında bir araya gelerek Roma İmparatorluğu ile Parth

⁴³³ Cemil Bülbül, “Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C. 9/7, s. 228, 2014.

⁴³⁴ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 363, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴³⁵ Kevser Taşdöner, “Roma İmparatoru Augustus Döneminde Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar”, TC Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, s. 77, İzmir, 2013.

⁴³⁶ Ercüment Yıldırım, “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik önemi”, Tarihın Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 48, 2012.

Krallığı arasındaki sınırın Fırat Nehri olduğunda sözlü olarak anlaşmışlar. Görüşmenin yapılmış olduğu tarihte Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki hâkimiyeti yalnızca MÖ 133 yılında Pergamon Krallığı'nın yerine kurulmuş olan Asia Eyaleti bulunmaktaydı. Roma İmparatorluğu'na daha sonra Kilikia Trakheia ile Pamphylia arasında bulunan Kilikia Eyaleti ile MÖ 74 yılında kurulmuş olan Bithynia Eyaleti eklenmiştir.⁴³⁷

MÖ 75 yılında Bithynia Kralı IV. Nikomedes Pergamon Kralı III. Attalos gibi ölmeden önce Bithynia topraklarını Roma İmparatorluğu'na bıraktığına dair vasiyet hazırlamıştır. Roma İmparatorluğu, Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in vasiyetinden hareketle Bithynia Eyaletini kurmuştur. Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in vasiyeti IV. Nikomedes'in ikinci eşi Kapadokyalı Nysa'dan doğma oğlu olduğunu iddia eden bir kişi Roma senatosuna başvurmuş ve Bithynia Krallığı'nın yasal varisi olduğunu iddia etmiştir. Roma senatosu bu iddianın gerçekliği hususunda Bithynialılar bu durumu doğrulamamış ve sonuçta IV. Nikomedes'in vasiyeti kabul edilerek Bithynia Krallığı Roma Eyaleti'ne dönüştürülmüştür.⁴³⁸

Bithynia Krallığı'nın Roma Eyaleti'ne dönüşmesi ile Pontos Kralı VI. Mithradates, Bithynia'ya saldırarak topraklarını ilhak etmiştir. Roma yönetimi, komutan Licinius Lucullus'u büyük bir donanma ile Anadolu'ya göndermiş ve Boğazlarda başlayan deniz savaşında Pontos Donanması dağılmış ve VI. Mithradates Pontos'a kaçmıştır. Licinius Lucullus, VI. Mithradates'i takip ederek Karadeniz'deki birçok toprağı ele geçirmiş ve Pontos Krallığı'nın Roma hâkimiyetine girmesini sağlamıştır. Pontos Kralı VI. Mithradates MÖ 72 yılında Parthlar'ın yanına kaçmıştır. Pontos Kralı VI. Mithradates'in Parthlar'ın yanına kaçması üzerine General Lucullus, Seleukoslar ve Parthlar'la savaşmak üzere Mezopotamya'ya ilerlemiştir. General Lucullus'un Mezopotamya'ya geçtiğini öğrenen Pontos Kralı VI. Mithradates, Pontos'a geri dönerek egemenliğini yeniden sağlamıştır. Bunun üzerine Roma'nın güçlü komutanlarından Gnaeus Pompeius Magnus, MÖ 65 yılında Anadolu'ya gelerek Şebinkarahisar Bölgesi'nde Pontos Kralı VI. Mithradates'i bozguna uğratmış ve Pontos Roma Eyaleti haline gelmiştir. VI. Mithradates Kırım'a kaçmış ve bir süre sonra intihar etmiştir.⁴³⁹ Roma İmparatorluğu ile Pontos Kralı VI. Mithradates arasında yapılan savaşların sonunda Fırat Nehri'ne kadar bütün Anadolu toprakları Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş ve bölgedeki krallıklar da Roma'ya vergi vermişlerdir.⁴⁴⁰

MÖ 25 yılında kurulan Galatia Eyaleti, bu krallığın son kralı olan Amyntas'ın Roma İmparatorluğu'nu varis tayin etmesiyle Roma'nın hâkimiyetine geçmiştir. Roma'nın yeni eyaletinin sınırları, Galatia Bölgesi'nin yanı sıra Phrygia, Paroreia, Pisidia, Lykaonia, Isauria, Kilikia, Trakheia ve Side'nin de dâhil olduğu Pamphylia Bölgesi'nin bir bölümünü de içine almıştır. Galatia Eyaleti ile Kappadokia Eyaleti MS 72 yılında birleştirilerek Galatia-Kappadokia Eyaleti kurulmuştur. Galatia-Kappadokia Eyaleti MS 113/114 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁴¹

MS 2. yüzyıl gerek Roma İmparatorluğu açısından gerekse Anadolu'daki eyaletler açısından Altın Çağ olmuştur. Bu yüzyılda Anadolu'daki eyaletler gelişimlerinin doruk noktasına

⁴³⁷ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Egemenliği Ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, s. 163.

⁴³⁸ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, s. 14-15.

⁴³⁹ Eren Karakoç, “Roma Uygarlığı”, s. 24-25.

⁴⁴⁰ Sırrı Tiryaki, “Roma İmparatorluğu’nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, C. 11/1, s. 225, 2016.

⁴⁴¹ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, s. 19-21.

ulaşmışlardır. Antiokheia (Antakya) ve Ephesos gibi kentler, Roma ve İskenderiye gibi merkezlerle görkem ve önem bakımından yarışa girecek kadar gelişmiş ve birer dünya kenti olmuşlardır. Kentleşme süreci İmparatorluğun batısında olduğu kadar doğusunda da bazı ekonomik bölgelerin oluşmasına yol açmış ve eyalet kentlerinde geniş kapsamlı Pazar tesisleri ortaya çıkmıştır.⁴⁴²

4.Doğu Anadolu'da Roma Yayılımı ve Parth Mücadeleleri

MÖ 188 yılında Apemea Barışı ile Küçük Asya'yı fethetmeye başlayan Roma İmparatorluğu, Batı Anadolu'yu egemenliği altına aldıktan sonra Seleukoslar ile komşu olmuştur. Apemea Barışı'ndan sonraki 50 yıl boyunca Kartacalılar ve Makedonlarla mücadele etmiş ve Küçük Asya'da olabilecek bir mücadeleden uzak durmuştur. MÖ 129 yılında Anadolu'nun ilk Roma Eyaleti olan Asia Eyaleti'nin kurulmasıyla Roma İmparatorluğu'nun sınırları doğuya doğru genişlemeye başlamıştır.⁴⁴³

Roma İmparatorluğu ile Parth Krallığı arasındaki ilk siyasi ilişki MÖ 92 yılında General Sulla'nın Parth Kralı Arsakes'in elçisi Orobazos ile Melitene'de (Malatya) yapmış olduğu görüşme ile başlamıştır. Romalılar ile Parthlar arasındaki ilk savaş MÖ 1. yüzyıl ortalarında başlamıştır. Romalılar ile Parthlar'ın niyeti Armenia Krallığı'nı kendi adlarına bağımlı bir krallık yapmaktır. Her iki devletin bu niyeti Antonius'un Armenia kralını esir almasından sonra ortaya çıkmış ve Armenia Krallığı, Romalılar ile Parthlar arasında siyasi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁴

MÖ 1. yüzyılın başında Anadolu'nun doğusu Pontos ve Armenia Krallıkları'nın yönetimindeyken Anadolu'nun batısı ise Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde bulunmaktaydı. Doğu sınırlarını güvence altına almak isteyen Roma Senatosu General Lucullus'u doğu sınırına göndermiş ve General Lucullus Pontos Krallığı'na son vermiştir. General Lucullus kazandığı galibiyetle Armenia topraklarına girerek Armenia'nın başkenti Tigranakert üzerine yürümüş ve karşısına çıkan Mithradates-Tigranes ortak ordusunu yenmiştir. Bunun üzerine Mithradates ve Tigranes başkent Tigranakert'i bırakarak kaçmışlardır. General Lucullus bir süre bu bölgede kalarak otoritesini kurmuş ve Parthlar ile saldırmazlık anlaşması yapmıştır.⁴⁴⁵

General Lucullus'tan sonra Pontos ve Armenia Bölgeleri'nde Roma komutanlarından Pompeius, Roma'nın otoritesini sağlamak için görevlendirilmiştir. Pompeius, Mithradates'i saf dışı bıraktıktan sonra Artaxata'ya ilerlemiş, bunun üzerine Tigranes kaçmış ve şehir teslim olmuştur. Pompeius, Roma Senatosu'nun onayıyla bölgeye Parthlar'ın yerleşmesini engellemek için Tigranes'i Armenia tahtını geri vermiştir. Böylece Armenia tahtına geçen Tigranes Roma'nın Armenia'ya atadığı ilk bağımlı kral olmuştur. MÖ 53 yılında Roma generallerinden Crassus, Tigranes'in oğlu II. Artavasdes'in gönderdiği kuvvetlerle birlikte Parthlar'ın başkenti

⁴⁴² Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 109, İstanbul, 2007.

⁴⁴³ Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 4, s. 170.

⁴⁴⁴ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar Ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 1, s. 73, 2004.

⁴⁴⁵ Ercüment Yıldırım, "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 29, s. 262, 2013.

Ktesiphon'u ele geçirmek amacıyla sefere başlamıştır. General Crassus, Parth Kralı II. Orodes'in gönderdiği General Suren ile Carrhae'de (Harran) yapılan savaşta Romalılar ağır bir yenilgiye uğramışlardır. General Crassus, Parthlar ile yapılan barış görüşmeleri sırasında kampında kurulan tuzağa düşerek öldürülmüştür. General Crassus'a yapılan bu saldırı teşebbüsü ile Roma-Parth arasındaki ilişkiler yüzyıllarca sürecek şekilde bozulmuştur.⁴⁴⁶

MÖ 44 yılında İmparator Caesar bir suikast sonucu öldürülmüştür. İmparator Caesar taraftarları intikam almak için harekete geçince Roma iç isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Parthlar Roma'da çıkan iç isyanlarda Cumhuriyetçilerin tarafını seçerek destek olmuştur. Roma'daki iç isyanlarda Cumhuriyetçiler savaşı kaybedince Senatörler yardım getirmesi için komutan Labienus'u Parthlar'ın başkentine göndermiştir. Komutan Labienus MÖ 40-37 yılları arasında emrindeki orduyla Batı Anadolu'yu egemenliği altında tutmuştur. Roma komutanı Labienus, Anadolu'da Parth Krallığı'nın temsilcisi gibi hareket etmiş ve Antonius'un komutanlarından Ventidius tarafından Kilikya'da öldürülmüştür. Bu gelişmenin ardından Roma komutanı Pacorus, Parthlar'ı Suriye'de yenilgiye uğrattınca Parthlar yeniden Fırat Nehri'nin doğusuna çekilmiştir.⁴⁴⁷

Marcus Antonius, MÖ 37 yılında Parthlar'ın içinde bulunduğu politik karmaşadan yararlanarak Crassus'un kaybettiği itibarı geri kazanmak için yeni bir Parth seferi düzenlemiş ve ilerleyişi sırasında Parthlar'ın tedarik hatlarına yaptığı saldırılarla iâşesiz kalan Marcus Antonius, büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu iki yenilgiden sonra Parth Kralı IV. Phraates ile Roma İmparatorluğu arasında anlaşma yapılmıştır. Yapılan anlaşma ile Fırat Nehri yeniden sınır kabul edilerek saldırmazlık kararı alınmıştır.⁴⁴⁸ Marcus Antonius MÖ 36 yılında Parthlar'la yapmış olduğu savaşın ardından Mısır'a dönmüştür. Marcus Antonius Mısır'a gitmeden önce MÖ 33 yılında Armenia'nın bir bölümünü Media Atropatene Kralı Artavasdes'e bağlamış ve bölgenin güvenliğini Kral Artavasdes ile Armenia'da bıraktığı bir Roma garnizonuna bırakmıştır. Marcus Antonius, Octavianus (İmparator Augustus) ile yapacağı savaştan dolayı Armenia'da bırakmış olduğu garnizonu yanına çağırıştır. Bunu fırsat bilen Parthlar Media Atropatene Kralı Artavasdes'i yenmiştir. Parthlar'ın desteğiyle Roma düşmanı olan Artakses Armenia tahtına geçmiştir. Armenia tahtına geçen Artakses krallık sınırları içinde bulunan Romalıları katletmiş ve Parthlar'ın yanında Romalıları'a karşı savaşmaya hazırды.⁴⁴⁹

MÖ 49-31 yılları arasında Roma'da çıkan iç savaştan sonra Roma tahtına Octavianus (Augustus) geçmiştir. Augustus, otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Parth tehlikesini önlemek için torunu Gaius'u Parthlar'ın üzerine göndermiş ve Parth Kralı Phraates, Romalılar ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Parthlar ile Romalılar arasında yapılan antlaşmaya göre Parth Kralı Phraates Armenia tahtındaki iddiasından vazgeçmeyi kabul etmiş ve üvey kardeşini Romalılara rehin vermiştir. İmparator Augustus'un torunu Gaius, Armenia üzerine ilerlemeye hazırlanırken

⁴⁴⁶ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik önemi", Tarihîn Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 50, 2012.

⁴⁴⁷ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, C. 11/1, s. 226, 2016.

⁴⁴⁸ Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırlarını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 4, s. 170.

⁴⁴⁹ Mehmet Ali Kaya, "Romalıları, Parthlar Ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 80-81, 2004.

MS 3 yılında öldürülünce İmparator Augustus, saldırı planından vazgeçmiş ve Roma Fırat Nehri'ne kadar geri çekilmiştir.⁴⁵⁰

Roma ve Parth mücadelesi İmparator Nero Dönemi'nde de devam etmiştir. İmparator Nero tarafından doğu ordularının komutanları olan Corbulo ve Paetus, Armenia Krallığı'nı Roma'ya bağlamış daha sonra da Parth topraklarında uzun ve kanlı bir mücadeleye devam etmişlerdir. MS 63 yılında birbirine yenilemeyen iki taraf ateşkes görüşmelerine başlamış ve neticede İmparator Nero, Armenia'da Tiridates'i kral olarak atamıştır. Roma ve Parth arasında Fırat Nehri sınır olarak kalmaya devam etmiş ve her iki devlette Fırat Nehri çevresine tahkimat inşa etmiştir. Nero Barışı MS 72 yılında Roma'nın Suriye valisi Caesennius Paetus'un Fırat Nehri'nin doğusuna saldırmasıyla son bulmuştur. Roma İmparatoru Titus Flavius Domitianus'un ani ölümü ve halefi olan Marcus Cocceius Nerva'nın batıdaki isyanlarla uğraşması yaklaşık 40 yıl süre Parthlar ile ilgili bir girişimde bulunulmamıştır.⁴⁵¹

Roma İmparatoru Traianus MS 114 yılında Parthlar'la savaşmış ve savaşın galibi İmparator Traianus olmuştur. Armenia, Traianus tarafından fethedilerek ilhak edilmiştir. MS 115 yılında İmparator Traianus güneye doğru ilerlemiş ve Parth Krallığı'nın başkenti Ktesiphon'u ele geçirmiştir. İmparator Traianus, Mezopotamya'daki Parth egemenliğini sona erdirerek bu ülkede Asuria ve Babil Eyaletleri'ni kurmuştur. Traianus'tan sonra Roma İmparatorluk tahtına geçen Hadrianus, imparatorluk sınırlarının doğu yönünde genişlemesi taraftarı olmayıp İmparator Traianus tarafından fethedilen ülkeleri sahiplerine iade ederek onlarla barış antlaşmaları yapmıştır. Parthlar ve Romalılar arasındaki barış Parth Kralı V. Vologases'in MS 161 yılında Armenia'yı fethetmesi ve Roma İmparatorluğu'na savaş ilan etmesiyle bozulmuştur. Roma İmparatoru Marcus Aurelius Dönemi'nde yapılan savaşlarda Roma İmparatorluğu'nun zaferiyle sonuçlanmıştır. Parth Krallığı'nın başkenti Ktesiphon bir kez daha Romalılar tarafından ele geçirilmiş ancak bu ülkede Roma ordusunun otoritesi kurulamamıştır. Roma İmparatoru Septimius Severus, MS 198 yılında Parthlar'a savaş ilan ederek Ktesiphon'a kadar ilerlemiş ve Parthlar'ın başkenti olan Ktesiphon'u ele geçirmiştir.⁴⁵²

Parth Kralı V. Artabanus Dönemi'nde Parthlar, Roma İmparatoru Macrinus'a karşı iki önemli zafer kazanmış ve Parthlar kazanmış oldukları bu askeri başarılar neticesinde Roma İmparatorluğu'na ağır vergiler yüklemiştir. Parthlar'ın kazanmış olduğu bu savaşlar sonucunda yeniden Fırat Nehri Bölgesi'ne hâkim olmuştur. Parthlar'ın kazanmış olduğu bu galibiyetlerle birlikte bölge krallıkları üzerindeki etkisi artmış ve Roma'nın Fırat Nehri üzerindeki hâkimiyet alanlarına önemli darbeler vurmuştur. Parth Kralı V. Artabanus'un Roma İmparatorluğu'na karşı elde etmiş olduğu askeri başarılar Parthlar'ın batıya doğru genişlemelerinde yeni bir dönem açmıştır.⁴⁵³ Yapılan savaşlardan dolayı Parth Krallığı'nın zayıflayan otoritesi isyancı unsurları güçlendirmiş ve MS 224 yılında isyan eden Pers kökenli Ardeşir, Parth Kralı IV. Artabanos'u öldürmüştür. İki yıl sonrada Parthlar'ın başkentini ele geçirerek Parth Krallığı'nı tarihten

⁴⁵⁰ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik önemi", Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 51, 2012.

⁴⁵¹ Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 4, s. 171.

⁴⁵² Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 262-263, İstanbul, Ağustos, 2020.

⁴⁵³ Sırrı Tiryaki, "Roma İmparatorluğu'nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, C. 11/1, s. 231, 2016.

silmiştir. Parth Krallığı'nın yerine Romalılar'ın yeni düşmanı Sasaniler tarih sahnesinde yerini almıştır.⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 3. Baskı, s. 263, İstanbul, Ağustos, 2020.

SONUÇ

Türkiye'nin yükseltisinin en fazla olduğu ve karasal iklimin en fazla yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesi tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. MÖ 1. binyılda bir aşiretler birliğinden güçlü bir krallığa dönüşen Urartu, günümüze kadar ulaşan eserleri ile tarihe adını yazmıştır. Doğu Anadolu'nun sert iklim koşullarına ayak uydurmuş ve hatta bu zor koşulları kendi lehine kullanmayı da bilmiştir. Urartu Devleti, Asur ile yapmış olduğu savaşlarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık ve zor koşullarından faydalanmıştır. Urartu Krallığı, MÖ 13. yüzyılda bölgede güçlü bir devlet olarak adından söz ettirdikten sonra Medler'in Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir devlet kurmalarıyla zayıflamış ve İskitlerin MÖ 609 yılındaki saldırılarından sonra yıkılmıştır.

Urartu Krallığı'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir devlet kuran Medler, Zağros Dağları'ndan başlayıp Orta Asya steplerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne kadar geniş bir bölgeye yayılmış feodal bir yönetimle yaşamışlardır. Medler, Kral Kyaksares Dönemi'nde Babiller'le ittifak kurup Asur Krallığı'nı MÖ 612 yılında ortadan kaldırmıştır. MÖ 590 yılında Urartu Krallığı'nın başkentini alarak Urartu Krallığı'na son vermişlerdir. Med Krallığı'nın en güçlü Kralı olan Kyaksares Med sınırını Anadolu'da Kızılırmak'a kadar genişletmiş ve Lidyalılar'la anlaşma yaparak Kızılırmak'ın her iki krallık arasında sınır olmasını sağlamıştır. Med Krallığı MÖ 550 yılında yıkılmıştır.

Med Krallığı'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'ne egemen olan bir diğer krallık Pers Krallığı'dır. Medler'in son Kralı Astiyages'in torunu Kyros tarafından esir edilmesi ile Med Krallığı yıkılmış ve yerine Medler'in yaşamış olduğu Doğu Anadolu topraklarında Pers İmparatorluğu kurulmuştur. MÖ 550-330 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde başlayıp büyük bir İmparatorluk kuran Persler Makedonyalı Büyük İskender'in başarılı seferleri sonucu tarih sahnesinden silinmiş ve yerini Makedonyalılar almıştır. Persler en güçlü oldukları zamanda sınırları Avrupa'dan Asya'ya, Mezopotamya'dan Mısır'a kadar geniş bir alana nüfuz etmişlerdir. Büyük İskender 13 yıllık İmparatorluk hayatına bir krallığın yapamayacağı kadar çok sefer düzenlemiş ve Makedon Krallığı'nın sınırlarını Makedonya'dan Doğu Hindistan'a kadar genişletmiştir. Öldüğünde yerine generalleri onun bıraktığı bu geniş alan üzerinde hükmetmeye başlamıştır. Zamanla Büyük İskender'in bırakmış olduğu imparatorluğu tek başına yönetme isteği ile Büyük İskenderin generalleri birbirleri ile savaşımaya başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, Suriye ve Hindistan'a kadar olan bölgeler Büyük İskender'in generallerinden Seleukos'un yönetimine kalmış ve bu bölgede Suriye Krallığı'nı kurmuştur. MÖ 63 yılında Suriye Krallığı Romalılar tarafından yıkılmış ve Suriye Roma Eyaleti yapılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinde hüküm sürmüş olan bir diğer Krallık Armenia Krallığı'dır. Urartu egemenliğinde yaşayan Armenia halkı, Urartular'ın yıkılmasının ardından Persler'in egemenliği altında yaşamıştır. Armenialılar, Persler'in 13. Satraplığı içerisinde yer almış ve Persler'e yıllık vergi vermiştir. Seleukoslar zamanında bölgede bulunan Armenialılar, Seleukoslar'ın Doğu Anadolu Bölgesi'nde zayıflaması ile bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Armenia, iki hanedanlık (Orontid ve Yervanduni) tarafından doğu ve batı Armenia olarak yönetilmekteydi. Ancak Seleukos Kralı III. Antiokhos bu iki hanedanlığa son vermiştir. Seleukos Kralı III. Antiokhos, Armenia'nın başına Artaxias ve Zariadris'i getirmiştir. III. Antiokhos'un Romalılar'a yenilmesinden sonra MÖ 190 yılında bu iki satrap Armenia Bölgesi'nde kendi krallıklarını ilan etmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Armenia, Romalılar ile Parthlar arasında savaş nedeni olmuştur. Her iki krallıkta Armenia Bölgesi'nin kendine bağımlı bir krallık olmasını istiyordu. Bundan dolayı yüzyıllar boyu devam eden bir savaşın hedefi olmuştur. Armenialılar hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Armenia Krallığı, çoğunlukla çevresindeki güçlü devletlerin hâkimiyet kurdukları, kontrol ve geçiş noktası olarak görülmüştür. Armenialılar, Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Büyük İskender'in daha sonra sırasıyla Seleukoslar'ın, Romalılar'ın, Bizanslılar'ın, Türkiye Selçukluları'nın ve de Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşamışlardır.

Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Pontos Krallığı, MÖ 297/6 yılında I. Mithradates tarafından kurulmuştur. Pontos Krallığı'nın adından en çok söz ettiren kralı VI. Mithradates'tir. VI. Mithradates, Anadolu topraklarında etkili olmaya başlayınca Roma ile karşı karşıya kalmıştır. Uzun yıllar Roma İmparatorluğu'nu uğraştıran VI. Mithradates, MÖ 63 yılına kadar Romalılar ile mücadelede bulunmuş ve en sonunda Kırım'da intihar etmiştir. Pontos Krallığı MÖ 48 yılında Romalılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Parthlar, Seleukoslar'ın bir satraplığı olarak Parthia'da yaşamış ve sonrasında Seleukos Krallığı'na isyan ederek MÖ 247 yılında krallıklarını ilan etmişlerdir. Parth Kralı II. Mithridates zamanında Parthlar, Mezopotamya'yı ele geçirerek hâkimiyet alanın Fırat Nehri'nin doğusuna kadar genişletmiştir. Parthlar MÖ 2. yüzyılın sonlarına doğru Armenia topraklarına saldırmış ve Armenia Kralı Artavasdes'in oğlu II. Tigranes'i esir almışlardır. Armenia Kralı Artavasdes ölünce II. Tigranes Parthlar'ın desteği ile Armenia tahtına geçmiştir. Bölgeye yerleşen Arşaklar sülalesi Parthlar'ın askeri ve siyasi desteğini alarak Armenia tahtını ele geçirmiş ve böylece Armenia Bölgesi, Roma ile Parthlar arasında askeri bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Parthlar ile Romalılar arasındaki ilk siyasi ilişki MÖ 92 yılında yaşanmıştır. Roma generallerinden L. Cornelius Sulla ile Parth büyük elçisi Orobazos arasında yaşanan görüşme neticesinde Fırat Nehri her iki krallık arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Fırat Havzası yaklaşık 400 yıl boyunca Roma ve Parth arasında yaşanan mücadeleye sahne olmuştur. Yaklaşık 476 yıl hüküm süren Parth Krallığı MS 228 yılında yıkılmış ve yerine Sasani İmparatorluğu kurulmuştur.

İtalya topraklarında başlayıp büyük bir alana yayılan Roma İmparatorluğu MÖ 753 yılında bir kent devleti olarak kurulmuştur. Daha sonrasında senatonun oluşturulmasıyla Cumhuriyet idaresine geçilmiştir. Roma İmparatorluğu, Cumhuriyet idaresinde yaklaşık 500 yıl boyunca güçlenmiş ve Akdeniz Bölgesi'nin hâkimi olmuştur. Roma İmparatorluğu, ilk deniz aşırı savaşını Kuzey Afrika'da Fenikeliler ile yapmıştır. MÖ 260 yılından MÖ 146 yılına kadar Fenikeler ile yapmış olduğu Pön Savaşları ile Roma İmparatorluğu, Afrika'daki ilk eyaletini kurmuş ve Akdeniz'in hâkimi olarak Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmuştur. Kartacalı Hannibal ile Makedonyalı V. Philippos'un Roma'ya karşı ittifak yapmasıyla tarihe Makedon Savaşları olarak geçen savaşların yaşanmasına neden olmuştur. MÖ 205 yılında başlayan ve MÖ 168 yılında biten Makedon savaşları Roma'nın galibiyeti ile sonuçlanmıştır. MÖ 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyetiyle topraklarını ve mirasını Roma'ya bırakmıştır. Böylece Romalılar Anadolu'da ilk eyaleti olan Asia Eyaleti'ni kurmuşlardır. MÖ 120-63 yılları arasında Roma, Kuzeydoğu Anadolu'da kurulan ve son hanedan üyesi olan VI. Mithradates ile 30 yıl süren Mithridates savaşlarını yapmıştır. MÖ 63 yılında Roma Pontos Krallığı'nı ortadan kaldırmıştır.

Lucius Cornelius Sulla MÖ 88 yılında konsüllüğü sırasında Pontos Krallığı'na karşı göstermiş olduğu başarılı mücadelesinden sonra kendini Diktatör seçtirmiş ve üç yıllık diktatörlükten sonra MÖ 78 yılında diktatörlüğü bırakmış ve ölmüştür. Roma'da Sulla'dan sonra Birinci Triumvirlik (Üç Adam Yönetimi) Caesar, Pompeius ve Crassus tarafından kurulmuştur. Pompeius'un Cumhuriyetçilerin başına geçmesi ile Birinci Triumvirlik sona ermiştir. Caesar'ın öldürülmesinin ardından Marcus Antonius, Caesar'ın yeğeni Octavianus ve yanlarına Aemilius Lepidus'u alarak İkinci Triumvirlik'i (Triumviri Rei Publicae Constituendae) kurmuşlardır. Ancak daha sonra Marcus Antonius ile Octavianus'un arası açılmış Marcus Antonius'un Mısır'da intihar etmesiyle İkinci Triumvirlik de sona ermiştir.

Roma'da Octavianus'la (Augustus) birlikte imparatorluk dönemine girmiştir. İmparator Augustus'tan sonra yerine evlatlığı Tiberius Roma tahtına geçmiştir. Roma İmparatorluğu tahtına birçok kral gelmiş ve geçmiştir. Roma Krallarının birçoğu kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. İmparator Septimius Severus, 18 yıl Roma tahtında kalmış ve zamanını çoğunu savaş alanlarında geçirmiştir. Yatığı savaşların çoğunu doğuda gerçekleştirmiş ve ilk dört savaşı Anadolu topraklarında yaşanmıştır. Roma İmparatorluğu'nda MS 235 yılından MS 284 yılına kadar imparatorluk asker imparatorlar tarafından yönetilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda askeri diktatörlük döneminde 26 imparator tahta çıkmış ve hiçbirisi iki yıldan fazla tahtta kalamamıştır.

Roma İmparatorluk tahtına MS 284 yılında imparator ilan edilen Diocletianus, imparatorluk yönetimini değiştiren reformlar yapmış ve imparatorluğun yönetimini doğu-batı olmak üzere ikiye ayırmış ve bunların her birini de ikiye bölgeye ayırmıştır. Roma İmparatoru Diocletianus, kendisine ortak imparator olarak Maximianus'u seçmiştir. Daha sonra da her biri kendisine birer halef seçmiş ve İmparatorluk dördü sistemle (Tetrarkhia) yönetilmiştir. Bundan böyle İmparatorluk iki Augustus ve iki Caesar'ın yönetiminde olacaktır. İmparator Diocletianus'un ölümüyle Augustus ve caesarlar birbirine düşmüş ve aralarında kanlı çatışmalar neticesinde I. Constantinus MS 307 yılında Roma tahtına geçmiştir. İmparator I. Constantinus, tetrarkhiayı kaldırarak Roma'nın tek hâkimi olmuştur.

Roma İmparatoru Theodosius'un ölümünden sonra çocukları arasında Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmıştır. Batı Roma tahtına birçok imparator geçmesine rağmen, güç Romalı komutanların ve devlette görev yapan Germen asıllı komutanların elinde olmuştur. Batı Roma özellikle Got, Frank, Vandal ve Hun kavimlerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Vandallar MS 455 yılında Hun baskısından kaçarak kuzeyden gelerek İspanya, Afrika ve deniz yoluyla İtalya'ya geçmişlerdir. Batı Roma 50 yıl içinde İtalya hariç bütün topraklarını kaybetmiştir. Germenli komutan Odovakar son Roma İmparatoru Romulus'u tahttan indirerek Batı Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu, İtalya'yı yeniden almış ancak Aşağı Ren Nehri boylarından gelen bir başka Germen boyu tarafından İtalya istila edilmiş ve İtalya'da bağımsız devletler kurulmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu Bizans İmparatorluğuna dönüşerek 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmiştir.

Roma İmparatorluğu, MÖ 198 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçerek Anadolu'ya gelmiş ve Magnesia'da Suriye Kralı III. Antiokhos ile karşı karşıya gelmiştir. Suriye Kralı III. Antiokhos ile Roma İmparatorluğu arasında MÖ 198 yılında başlayan diplomasi MÖ 192 yılına kadar sürmüştür. Roma İmparatorluğu ve Suriye Krallığı arasında MÖ 192-190 yılları arasında yapılan savaşlar sonrasında MÖ 188 yılında Apameia Barışı imzalanmıştır. Yapılan antlaşmaya göre, Suriye Kralı III. Antiokhos, Toros Dağları'nın gerisine çekilmiştir. Roma İmparatorluğu

kazanmış olduğu bu zaferden sonra Orta Anadolu'ya kadar ilerlemiş ve burada Galatları yenmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da kurmuş olduğu ilk eyalet Asia Eyaleti olmuştur. Roma'nın kurmuş olduğu bu eyalet bir fetih ile olmayıp müttefiki durumunda bulunan Pergamon Krallığı'nın vasiyeti ile olmuştur. Pergamon Kralı III. Attalos, çocuğu olmadığı için krallığının varisinin Roma olduğunu ilan eden bir vasiyetname bırakarak MÖ 133 yılında ölmüştür. Asia Eyaleti'nin sınırları, Armenia, Kommagene ve Pontos Krallıkları'na kadar ulaşmıştır. Roma İmparatorluğu'nun genişleyen sınırları Pontos Kralı Mithradates'i rahatsız etmiş ve MÖ 91 yılında Bithynia ve Kappadokia'ya saldırılar düzenlemesine neden olmuştur. Yapılan saldırı neticesinde pek çok Romalıyı katleden Pontos Kralı Mithridates, ilk Mithridates Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur. Roma İmparatorluğu ile Pontos Krallığı arasında Dardanus'ta yapılan ilk Mithradates savaşını Roma İmparatorluğu kazanmış ve Pontos Kralı Mithridates ülkesine kaçmıştır. Roma İmparatorluğu'nun Doğu sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar uzatarak Anadolu'yu egemenliği altına alma eğilimi MÖ 90'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Roma generallerinden Sulla ile Parth Kralı Arsakes'in elçisi Orobazos, Fırat Nehri kıyısında bir araya gelerek iki devlet arasındaki sınırın Fırat Nehri olduğuna dair sözlü olarak anlaşmışlardır.

Roma İmparatorluğu, MÖ 75 yılında Bithynia Kralı IV. Nikomedes tarafından bırakılan vasiyetle topraklarını Roma İmparatorluğu'na bırakmış ve Roma İmparatorluğu bu krallığın toprakları üzerinde MÖ 74 yılında Bithynia Eyaleti'ni kurmuştur. Bithynia Krallığı'nın Roma Eyaleti'ne dönüşmesi ile Pontos Kralı VI. Mithradates, Bithynia'ya saldırarak topraklarını ilhak etmiştir. Roma İmparatorluğu, komutan Licinius Lucullus'u büyük bir donanmayla Anadolu'ya göndermiş ve Boğazlarda başlayan deniz savaşında Pontos Donanması dağılmıştır. Pontos Kralı VI. Mithradates yaşanan hezimetlerin ardından Pontos'a kaçmıştır. General Lucullus, Pontos Kralı VI. Mithradates'i takip ederek Karadeniz'de birçok Pontos toprağını ele geçirmiş ve Pontos Krallığı'nın Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmesini sağlamıştır. Pontos Kralı VI. Mithradates, MÖ 72 yılında Parth Krallığı'nın yanına kaçmıştır. Bunun üzerine General Lucullus, Seleukoslar ile Parthlar'la savaşmak üzere Mezopotamya'ya ilerlemiştir. Pontos Kralı VI. Mithradates, General Lucullus'un Mezopotamya'ya geçtiğini öğrenmesi ile ülkesine geri dönerek hâkimiyetini yeniden sağlamıştır. Bunun üzerine Roma İmparatorluğu komutanlarından Gnaeus Pompeius Magnus MÖ 65 yılında Anadolu'ya gelerek Pontos Kralı VI. Mithradates'i Şebinkarahisar Bölgesi'nde bozguna uğratmıştır. Pontos Krallığı Pontos Eyaleti olarak Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Pontos Kralı VI. Mithradates Kırım'a kaçmış ve bir süre sonra burada intihar etmiştir. Roma İmparatorluğu ile Pontos Kralı VI. Mithradates arasında yapılan savaşların sonunda Fırat Nehri'ne kadar bütün Anadolu toprakları Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş ve bölgede bulunan krallıklar Roma İmparatorluğu'na vergi vermiştir.

General Pompeius, Pontos Kralı VI. Mithradates'i saf dışı bıraktıktan sonra Armenia'nın başkenti Artaxata'ya ilerlemiştir. Armenia Kralı Tigranes General Pompeius'un gelişiyile kaçmış ve Artaxata teslim olmuştur. General Crassus, MÖ 53 yılında Parthlar'ın başkenti Ktesiphon'u ele geçirmek için sefere çıkmıştır. General Crassus, Parth Kralı II. Orodes'in göndermiş olduğu General Suren ile Carrhae'de (Harran) yapılan savaş sonucunda Romalılar ağır bir yenilgiye uğramıştır. General Crassus, Parthlar ile yapılan barış görüşmeleri sırasında tuzağa düşürülerek öldürülmüştür. General Crassus'a yapılan bu saldırı girişimi ile Roma İmparatorluğu ile Parthlar arasındaki ilişkiler yüzyıllarca sürecek şekilde bozulmuştur. Roma İmparatoru Traianus MS 114 yılında Parthlar'la savaşmış ve savaşı kazanmıştır. Armenia, Traianus tarafından ilhak edilmiştir. MS 115 yılında İmparator Traianus, Parth Krallığı'nın başkenti olan Ktesiphon'u ele geçirmiştir.

İmparator Traianus Parth egemenliğine son vererek bu ülkede Asuria ve Babil Eyaletlerini kurmuştur. Roma İmparatorluğu ile Parth arasında sürün mücadeleler Fırat Nehri egemenliği ve Armenia topraklarında kendilerine bağımlı bir krallık oluşturma isteğinden kaynaklanmıştır. Yapılan savaşlar neticesinde Fırat Nehri iki devlet arasında uzun yıllar sınır olma görevi üstlenmiştir. Parth Krallığı'nın MS 224 yılında çıkan bir isyanla yıkılması sonucu Roma İmparatorluğu'nun yeni düşmanı bundan böyle Sasani Krallığı olmuştur.

Roma İmparatorluğu küçük bir kent devletinden küresel bir dünya devletine dönüşmüş ve uzun yıllar ayakta kalmıştır. Anadolu'da Pontos Krallığı ve Parthlar'la mücadele etmiş ve Parthlar'ın yıkılmasından sonra da Sasaniler'le mücadele etmeye devam etmiştir. Parthlar ile mücadelesinde Armenia'nın kendisine bağımlı bir krallık olma isteği her iki devlet içinde öncelikliydi. Yapılan mücadelelerde Fırat Nehri iki krallık arasında sınır olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi bu büyük savaşların yapıldığı yer olmuş ve Doğu Anadolu'da yer alan Armenia da savaşların nedeni olmuştur.

Sonuç olarak; batıda İç Anadolu, güneyde Güneydoğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz Bölgesi ve doğuda Kafkasya ile sınır komşusu durumunda olan Doğu Anadolu Bölgesi, bulunduğu coğrafyanın kültürler arası geçiş noktası olması sebebiyle ve bulunduğu stratejik konumu ile tarihi boyunca önemli bir bölge olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eski Çağ tarihi hakkındaki bilgilerin çoğunluğu yazılı kaynakların yetersiz olmasından dolayı arkeolojik verilere dayanmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi, tarih öncesi dönemlerde sahip olduğu zengin kaynaklar neticesinde insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Orman ve çayırılık alanların çokluğu, zengin su kaynaklarına sahip olması, bölgede av hayvanlarının çokluğu ve kaya sığınaklarının olması Doğu Anadolu Bölgesi'nin eski çağlardan günümüze değin önemini korumasını sağlamıştır. Ayrıca Mezopotamya'ya sahip olmak isteyen Doğu Anadolu'ya egemen olmaya çalışmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi hammadde açısından da oldukça önemli bir bölge konumundadır. Bu bölgede gerek hammadde ihtiyacı ve gerekse stratejik konumundan dolayı büyük savaşlar yaşanmıştır. Urartu devleti Asur ile girmiş olduğu savaşlarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık konumunu iyi değerlendirmiş ve kendisi için savunma stratejileri oluşturmuştur. Doğu Anadolu coğrafyasında araştırılmayı bekleyen birçok alan mevcuttur. Hala gün yüzüne çıkmayı bekleyen tarihi ile eşsiz bir güzelliğe sahip olan Doğu Anadolu, tarihe ışık tutacak daha nice araştırmaları beklemektedir.

KAYNAKLAR

ACUN Fatma, “*Tarih Boyunca Pontus*”, Milli Mücadele’de Giresun Sempozyumu, (6-7 Mart 1999) s. 143-149, 1999.

AFSHARİ Leila, AKARSU Rabia, “*Akhaimenid Döneminde Yol Ağları*”, Anasay Dergisi, S. 16, s. 133-150, 2021.

AKKUŞ MUTLU Suzan, “*İskit, Asur ve Perslerin Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme*”, Asia Minor Studies, C. 7, S. 2, s. 244-258, 2019.

AKŞİT Oktay, “*Tarihçi Bir İmparator: Claudius*”, Tarih Dergisi, S. 23, s. 131-144, 2011.

AKURGAL Ekrem, “*Urartu Medeniyeti*”, Ankara Üniversitesi -Ankara Anadolu Dergisi, cilt 04, s. 67-75, 1959.

AKYÜREK Engin, “*Bizans Uygarlığı Üzerine Genel Bir Değerlendirme*”, E. Akyürek, A. Tiryaki, Ö. Çömezoglu, M. Memiş, & D. Uygun (Dü.) içinde, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri: Bizans / Marmara, İstanbul: Ege Yayınları, 2007.

ALTINLI İ. Enver, “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Jeolojisi*”, Bulletin of the Mineral Research and Exploration, C. 67, S. 67, s. 1-24, 1966.

APAYDIN Ahmet, “*Parth (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)*”, www.academia.edu (Nisan 2020, 15.00).

ARICAN Ömer Faruk, “*İmparator Domitianus: Kişiliği ve Suikastı*”, Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 1, s. 18-33, Tunceli, 2021.

ARSLAN Murat, *Mithradates VI Eupator (Romanın Büyük Düşmanı)*, Odin Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

ARSLANTAŞ Yüksel, YILMAZ Cuma Ali, “*Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 2, s. 361-374, Elazığ, 2017.

ATALAY İbrahim, MORTAN Kenan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2011.

AURELİUS Marcus, *Kendime Düşünceler*, Çev. C. Cengiz Çevik, Can Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2023.

BAŞ Ayla, “*Urartu Krallığı’nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar*”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 39, Van, 2018.

BAYRAKTAR Mehmet, *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013.

BELDAN Şafak, “*Persler*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

BENEK Mehmet Sait, “*Genç Plinius’un Anadolu Mektupları Işığında Traianus Döneminde Bithynia Eyaleti Yönetimi*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 17, S. 36, s. 83-96, 2016.

bilgiyelpazesi.com/egitim_ogretim/konu_anlatimli_dersler/cografya_dersi_ile_ilgili_konu_anlatimlar/dogu_anadolu_bolgesinin_bolumleri.asp

BİNGÖL Akın, ÜNGÖR İbrahim, “İskender’in Rüyası: Persler”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, S. 35, a. 31-84, Ankara, 2015.

BOYANA Hülya, TÜRKAN Ahmet, “Cassius Dio Cocceianus’un Hayatı ve Tarihçiliği”, TAD, C. 38 S. 65, s. 1-20, 2019.

BÜLBÜL Cemil, “Eskiçağ Medeniyetlerinde Dünya Hâkimiyeti Düşüncesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C. 9, S. 7, s. 215-232, Ankara, 2014.

CEYLAN Alpaslan, “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 10, s. 1-30, Temmuz 2015.

CİNEMRE İlhami Tekin, “Geç Antik Çağ’da Savaş Ve Barış: II. Constantinus VS II. Shapur”, S. 25, s. 697-718, 2016.

CİNEMRE İlhami Tekin, “Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451)”, TC İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.

ÇALIŞ Said Mübin, “Küçük Armenia Krallığı’nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 16, S. 1, s. 305-324, Kahramanmaraş, 2019.

ÇAVUŞOĞLU Rafet, “Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş”, Edebiyat Fakültesi Panelleri, Bildiri Kitabı, Hiperyayın, s. 105-114, Van, 2016.

ÇAVUŞOĞLU Rafet, “Urartu Takıları”, Urartu: Doğu’da Değişim, yapı Kredi Yayınları, s. 250-265, İstanbul, 2011.

ÇAVUŞOĞLU Rafet, GÖKÇE Bilcan, IŞIK Kenan, “Sanatçılar ve Manufurartu Aktörleri Medeniyetleri”, 2014.

ÇELİK Mehmet Ali, KOPAR İbrahim, BAYRAM Hüseyin, “Doğu Anadolu Bölgesi’nin Mevsimlik Kuraklık Analizi” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, , C. 22, S. 3, s. 1741-1761, 2018.

ÇİĞDEM Süleyman, “Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11 S. 46, s. 97-118, 2011.

ÇİĞDEM Süleyman, EMİR Osman, “Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Stratejik Önemi”, Çayeli’nden Erzurum’a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitabı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 227-247, 2016..

ÇİLİNGİROĞLU Altan, “Sargon’un Sekizinci Seferi Ve Bazı Öneriler”, Anadolu Araştırmaları, S. IV-V, s. 235-270, 1977.

ÇİLİNGİROĞLU Altan, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, Anadolu Araştırmaları, S.9, s. 311-323, 1984.

ÇİLİNGİROĞLU Altan, “*Urartulu Argıştı Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü*”, TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, S. 10, s. 73-89, 2007.

ÇİLİNGİROĞLU Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, 171 Sayfa, 100 Resim, 37 Çizim, 1 Harita, Belleten, C.63, S. 238, s. 955-960, 1999.

DADAK Nuri, “*Doğu Anadolu’da Bir Medeniyet: Urartular*”, 2017.

DELİL Nefel, “*Roma-Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti Ve Toprak-Sınır Mücadeleleri*”, TC Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tarih Programı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.

DEMİR Muzaffer, “*MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı*”, Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. 1, S. 60, s. 191-200, 2014.

DEMİRCİOĞLU Halil, “*Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 8, s. 443-459, 1967.

DURAN Muzaffer, “*Perslerin Askeri Çöküşü Üzerine Bir İnceleme*”, History Studies International Journal Of History, C. 9, S. 4, s. 33-51, 2017.

DURAN Muzaffer, “*Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 34, s.61-86, Isparta, 2015.

EMİR Osman, “*Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Pontos (MÖ IV. yy-MS III. yy)*”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Trabzon, 2014.

EMİR Osman, İNAN Fatih, “*İmparator Nero’nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Stratejik Önemi*”, History Studies International Journal of History, C. 10, S. 4, s. 59-79, 2018.

ERDEMİR Hatice Palaz, “*Antikçağ’da Politik Bir Arena ya da “Armenia”*”, Yeni Türkiye, C. 60, s. 1-17, 2014.

ERDOĞAN Serkan, “*Urartu Krallığı’nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı*”, Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Akademisyen Kitapevi, s. 383-411, Ankara, 2018.

ERGİN Y. Gürkan, “*Anadolu’da Roma Hâkimiyeti: İsyanlar, Tepkiler ve Huzursuzluklar. Asia Eyaleti’nin Kuruluşu’ndan (MÖ 129) Iustinianus Döneminin Sonuna Kadar (MS 565)*”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2009.

ERİNÇ Sırrı, ÖNGÖR Sami, *Atlaslı Coğrafya*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1966.

ERKİLETLİOĞLU Halit, “*Kappadokia Krallığı ve Roma-Bizans Dönemi*”, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarih Dizisi, Kayseri, 2019.

GÖKÇE Bilcan, “*Urartu Krallığı’nda Din Görevlileri*”, Belleten, C. 81, S. 290, s. 23-42, 2017.

GÜLBAY Fulya, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, “*Bingöl, Hakkâri, Muş ve Tunceli*”, Detay Yayıncılık, 1. Baskı, 2007.

GÜNAL Nurten, “Türkiye’de Kar Yağışı, Karın Yerde Kalma Süresi ve Daimi Kar Sınırı”, Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, S. 1, 2013.

GÜNAŞDI Yavuz, ÖZGÜL Oktay, “MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, İran: Kültür-Siyaset-Tarih I, S. 35, s. 105-124, Ankara, 2015.

GÜNGÖRDÜ Ersin, *Türkiye’nin Coğrafyası*, Asil Yayın, 2. Baskı, Ankara, 2006.

HAKMAN Meral, “Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus’un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta”, Seleucia ad Calycadnum, S. 5, s. 121-140, 2015.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, I. 101, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

HERODOTOS, I. 96, Saber Ahmet DANİİYAL, *Med Devletinin Dış Politikası (MÖ. 700-550)*, T. C. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

<https://docplayer.biz.tr/56731238-Urartu-uygarligi-nezih-basgelen-arkeolog-editor.html>

[https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Hakkari_icdr2012\(1\).pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Hakkari_icdr2012(1).pdf)

[https://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/Hakkari Sosyal Yap%C4%B1 Analiz Raporu.pdf](https://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/Hakkari_Sosyal_Yap%C4%B1_Analiz_Raporu.pdf)

<https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/e2fe2ffcd00f1a2e449248a4f14e4257.pdf>

https://www.vantso.org.tr/u/files/tarim_son.pdf

İKİCAN Bahadır, “Augustus” academia.edu/42162605/Augustus.

İPLİKÇİOĞLU Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

KAÇAR Turhan, “Tuğladan Mermere, Cumhuriyetten İmparatorluğa Ölümünün 2000. Yıldönümünde İmparator Augustus”, Eskiçağ Tarihi, Toplumsal Tarih 248 Ağustos 2014, s. 64-71.

KAHRAMAN Özgür, “Eskiçağ Tarihinde Parthlar”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 13, İstanbul, 2002.

KALELİOĞLU Ejder, “Van Ovasının İklim Özellikleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 35, S. 2, s. 155-166, 1991.

KARAHAN Ümran Ozan, “Seleukosların Anadolu’daki Hâkimiyet Mücadelesi”, History Studies International Journal Of History, C. 10, S. 9, s. 207-230, 2018.

KARAKETİR Eray, “Çivi Yazılı Belgeler ve Antik Kaynaklar Işığında Pers İmparatorluğu’nun Kuruluşu”, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, s. 133-156, Bartın, 2016.

KARAKETİR Eray, “*Pers Kralı Büyük Kyros’un (MÖ 559-530) Orta Asya Seferleri ve Ölümü*”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 1, s. 1-19, 2017.

KARAKETİR Eray, “*Persler Anadolu’da: Büyük Kyros’un Lydia Seferi ve Sonuçları*” Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 1, s. 1-27, 2018.

KARAKOÇ Eren, “*Büyük İskender ve Helenistik Dönem*”, academia.edu, 2014.

KARAKOÇ Eren, “*Roma Uygarlığı*”, academia.edu, 2014.

KARAKUZULU Zerrin, “*Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfus Dağılışındaki Farklılıklar*”, Avrupa Birliği Sürecindeki Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar Bildiri Metinleri, s. 305-314, 2006.

KARAOĞLU Mücahit, ÇELİM Şahabettin, “*Doğu Anadolu Bölgesi Ve Iğdır’ın Jeolojisi Ve Toprak Özellikleri*”, Journal of Agriculture, C. 1, S. 1, s. 14-26, 2018.

KAYA Barış, “*Mithradates VI Eupator’un Karadeniz Faaliyetleri*”, TC Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2013.

KAYA Mehmet Ali, “*Anadolu’da Roma Egemenliği Ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 13, S. 1, s. 163-173, 1998.

KAYA Mehmet Ali, “*Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, S. 38, s. 11-30, 2005.

KAYA Mehmet Ali, “*Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 25, S. 39, s. 27-48, 2006.

KAYA Mehmet Ali, “*Romalılar, Parthlar Ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 1, s. 73-86, 2004.

KAYA Mehmet Ali, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2018.

Kaya Mehmet Ali, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi II (Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2018.

KAYA Mehmet Ali, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III (Helenistik Dönem)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2019.

KHALAF Salem, “*Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2006.

KILIÇ Yusuf, “*Partlar*”, Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I, Yıl 8, S. 43, s. 176-180, 2012.

KOÇAK Yunus, “*Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri*”.

KORGAVUŞ Bengi, “*Erzurum Palandöken’in Kış Turizmi Açısından Değerlendirilmesi*”, Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, ATA Planlama ve Tasarım Dergisi, Cilt. 1, S.1, s. 13-23, Erzurum, 2017.

KOŞAN Abdulkadir ve GÜNEŞ Erkan, *Türkiye Turizm Coğrafyası, “Erzurum Ağrı ve Van”*, Detay Yayıncılık, 1. Baskı, 2007.

KOTAN Taygun, *“Roma Plastik Sanatında Apotheosis”*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2018.

KOYUNCU Cemil, *“Scriptores Historiae Augustae: Roma İmparatoru Antoninus Pius’un Çevirisi”*, Archivum Anatolicum (ArAn), C. 11, S. 1, s.111-128, 2017.

KÖROĞLU Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

KÖROĞLU Kemalettin, *Urartu: Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, I. Basım, İstanbul, 2020.

KUHRT Amelie, *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

KURT Mehmet, *“Marcus Licinius Crassus (MÖ 112-53)’un Suriye Valiliğine Ve Bölgesel Güçler”*, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 33, s. 151-170, 2015.

MANSEL Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1999.

MEMİŞ Ekrem, *“Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 7, S. 1, s. 2-11, 2005.

MEMİŞ Ekrem, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2018.

MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Tarihinde Doğu - Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, 4. Baskı, Konya, 2009.

MENEK İbrahim Halil, *“Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahemeniş İmparatorluğu”*, Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 1, s. 1-26, 2022.

OKUR Hayrunnisa, *“Doğu Anadolu’nun Güçlü Krallığı: Urartular”*, Tarih Okulu Dergisi, S. 29, s. 313-355, 2017.

ORHUN Murat, *“Büyük İskender ve Dünya Devleti İdeali”*, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Denizli, s. 849-884, 2013.

ÖVÜR Ayşe, *“Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (MÖ 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)”*, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 39-40, İstanbul, 2004.

ÖZCAN Kevser Taşdöner, *“Augustus Dönemi’nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi”*, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 33, S. 56, s. 55-72, 2014.

ÖZDEMİR M. Ali, ÖZGEN Nusret, *“Keban Barajından Su Kaçakları Ve Sunduğu Doğal Potansiyel”*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, S. 1, s. 65-86, 2012.

ÖZEY Ramazan, *“Türkiye’nin Sınırışan Suları ve Sorunları”*, Doğu Coğrafya Dergisi, C. 3, S. 2, s. 49-68, 1997.

ÖZGÜL Oktay,” *Eskiçağda (Yukarı)Aras Vadisi*”, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

ÖZKAN KILIÇ Serap, “*Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu*”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

ÖZMAN Recep, “*İmparator Aurelianus ve Reformları*”, Turkish Studies-History, C. 16, S. 2, s. 231-249, 2021.

ÖZMAN Recep, DOĞAN Ezgigül, “*Roma III. Yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri*”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 38, s. 578-600, 2021.

ÖZSOY Nusret Burak, “*Doğu Anadolu Bölgesi İçin Verilen Eksonim İsimler ve Armenia*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.71, s. 511-522, 2021.

ÖZTÜRK Esengül Akıncı, “*Augustus Yayılmacı Politikasının Doğası Üzerine*”, TAD, C.37, S. 63, s. 1-15, 2018.

PAYNE Margeret, 2006:157-158, KONİĞ, 1955-1957: No. 80, Melikişvili. 1960: 136, ÇAVUŞOĞLU Rafet, “*Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş*”, Edebiyat Fakültesi Panelleri, Bildiri Kitabı, Hiperyayın, Van, 2016.

PEHLİVAN Selma, “*Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri(MÖ 884-828), İşpuini (MÖ 828-810), ve Menua (MÖ 810-785) Dönemi*”, History Studies International Journal Of History, C. 5, S. 5, s. 193-205, 2013.

PINARCIK Pınar, “*Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler*”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt. 27, Sayı. 2, s. 459-482, Aralık/ 2012.

PİLEVNELİ Ceren, “*Geç Roma Tarih Yazımında 395 Yılı ve İmparatorluğun Birliği İdeolojisi*”, Cedrus The Journal Of MCRI, C. 8, s. 563-579, 2020.

PİR TOSUN Serhat, “*Antik Çağ’da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri*”, TC Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2020.

PİR TOSUN Serhat, “*MÖ II. Yüzyılda Doğu’daki Süper Güç: Parthlar*”, Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 1, s. 1-17, 2021.

ROLLİNGER Robert, “*Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu*”, (Çev. Özey Şen), Arkeo Atlas 6, 2007.

SALER Serap, BULUT Hilal, BİRİCİ Nevin, TEPE Rıdvan, ALPASLAN Kenan, “*Karasu Nehri (Erzincan)’nin Zooplanktonu*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 1, s. 10-16, 2015.

SARIKAYA Sevgi, “*Astyages ve Kroisos’un Sonu (Medler, Persler, Lidyalılar)*”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, S. 25, s. 38-51, 2012.

SARIKAYA Sevgi, “*Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihi Büyük Kyros*”, Mediterranean Journal of Humanities, C. 1, S. 2, s. 195-211, 2011.

SARIKAYA Sevgi, ARSLAN Murat, “Anadolu’da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi”, academia.edu.

SEVİN Veli, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1, Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1982.

SEVİN Veli, “Doğu Anadolu’nun Kralları Urartular – Vanlılar”, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Dergisi, C. 19, S. 113, s. 78-81, 2003.

SEVİN Veli, “Evrenin Kralları Urartu”, Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi, S. 98, İstanbul, 2008.

SEVİN Veli, “Urartu Devleti”, Arkeo Atlas Dergisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, S. 4, s. 62-131, İstanbul, 2005.

SEVİN Veli, “Urartu Devleti”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, S. 4, s. 64-78, 2005.

SEVİNÇ Hüseyin, “Yunan’ın Çağdaşı Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüş”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 32, s. 232-251, 2014.

SÖNMEZ OKULMUŞ Nimet, “Pers Yönetim Mekanizması Ve MÖ VI-IV. Yüzyılları Arası Doğu Anadolu Bölgesi”, Anasay, S. 17, s. 225-253, 2021.

ŞENOL Fazıl, Türkiye Turizm Coğrafyası, “Erzincan Elazığ ve Malatya”, Detay Yayıncılık, 1. Baskı, 2007.

ŞENOL Fazıl, Türkiye Turizm Coğrafyası, “Erzurum Ağrı ve Van”, Detay Yayıncılık, 1. Baskı, 2007.

TARHAN M. Taner, “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı ‘Kral Kültü Tapınağı’”, Anadolu Araştırmaları Dergisi, C. 18, S. 2, s. 115,136, 2005.

TAŞDÖNER Kevser, “Roma İmparatoru Augustus Döneminde Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar”, TC Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2013.

TAŞDÖNER Kevser, “Romalı Triumvir Marcus Antonius’un Anadolu’da Siyasi Düzenlemeleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 31, S. 51, s. 209-236, 2012.

TECİMER Ezgi, “Roma İmparatorluğu Ve Sasani Devleti’nin Siyasi İlişkileri (III-VII. Yüzyıl)”, TC Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.

TEKİN Oğuz, “Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ”, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorluklar, Kent Devletleri, Yapı Kredi Yayınları, s. 1-13, 2019.

TEKİN Oğuz, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

TEMİZKAN Meltem, “Seleukoslar Döneminde Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: “Seleukos Tetrapolisi””, Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 1, s. 109-125, 2021.

TEZCAN Mehmet, “İran Armeniası (Pers-Armenia)”, Türk-Ermeni İlişkileri, TTK, C. 1, s. 149-182, 2014.

TİRYAKİ Sırrı, “Eski Çağ’da Muş”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s. 75-114, 2019.

TİRYAKİ Sırrı, “Roma İmparatorluğu’nun Fırat (Euphrates) Hattı (MÖ 129-MS 230)”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/1, s. 217-236, 2016.

TİRYAKİ Sırrı, “Yazılı Ve Arkeolojik Veriler Işığında Roma İmparatorluğu’nun Fırat’ın Doğu Sınırındaki Garnizonu: Citharizon Kalesi”, Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar, Gece Kitaplığı, C. I, Ankara, 2020.

TUNCER Hasan, “Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (MS I. Ve II. Yüzyıllar)”, TC Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2014.

ÜNSAL Veli, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

ÜNSAL Veli, “Urartu Ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü”, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 3, s. 117-143, 2018.

WİSE BAUER Susan, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına*, (Çev. Mehmet Morali), 2013, Alfa Basın Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 4. Baskı, 2020.

YAVUZ Mehmet Fatih, “ Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”, Yeni Türkiye, C. 60, s. 1-12, 2014.

YAZGAN Şekip, KADANALI Esra, “Ağrı İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi”, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S. 14, s. 5-10, 2012.

YILDIRDIM Ercüment, “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, Tarihın Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 7, s. 45-64, 2012.

YILDIRIM Ercüment, “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 29, s. 261-272, 2013.

YILDIRIM Ercüment, “Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 4, s. 167-182, 2013.

YILDIRIM Nurgül, TEMİZKAN Meltem, “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 14, S. 39, s. 117-131, Hatay, 2017.

YILMAZ Cuma Ali, “Antik Dünyayı Fetheden Ordu (Büyük İskender’in Ordusu Üzerine Bazı Bilgiler)”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 1, s. 207-218, Elazığ, 2017.

YILMAZ Cuma Ali, “Mısır’da Makedon Hâkimiyeti: I. Ptolemaios Dönemi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, Akademik Matbuat, C. 6, S. 2, s. 182-189, 2022.

YILMAZ Cuma Ali, AYARIĞ İsmail, “Pers İmparatorluğu’nun Çöküşü”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 30, S. 1, s. 413-427, Elazığ, 2020.

YILMAZ Cuma Ali, *Büyük İskender’in Hayatı ve Seferleri*, Gece Kitaplığı, 1. Basım, Ankara, 2021.

YILMAZ Nusret, *Türk Romanında Doğu Anadolu*, Hiperyayın, 1. Baskı, İstanbul, 2018.

YİĞİTPAŞA Davut, “Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.- 4.Y.Y.) Çanak Çömleği”, T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Van, 2010.

YİĞİTPAŞA Davut, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*, Gece Kitaplığı, 1. Basım, Ankara, 2016.

YULUĞ Hami, “Perslerin Ortaya Çıkışı ve Batı Seferleri”, academia.edu .

YÜCEL Muhammet, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Pers Varlığı (MS 224-651)”, TC İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.